

Elszalasztott lehetőségek. VII. Kelemen pápa és II. Lajos országainak belpolitikája (1523–1526)

Nemes Gábor

A Szentszék az egyik elsődleges külpolitikai célját, a törökök európai terjeszkedésének megakadályozását és az eretnek mozgalmak felszámolását hazánkban a belpolitikai erőviszonyok átalakításával próbálta meg elérni: azaz az ország stabilitását és ütőképességét segítő és a Szentszékhez megszemenően lojális szereplőket igyekeztek pozícióba juttatni az úgynevezett „kártékony” elemek háttérbe szorításával.

A szentszéki diplomácia ilyen irányú tevékenysége számára az első igazán kedvező fordulatot Verbóci István nádori kinevezése jelentette. A kiváló jogtudóst – akit VII. Kelemen még 1519-ben bíboros korában ismert meg,¹ és akit Burgio egy ízben a pápa barátjának („lo amico di Sua Santità”) nevezett – a hatvani országgyűlésen kiáltották ki az ország második embe-révé.² A nádori tisztség elnyerése után a pápa levélben tájékoztatta, hogy a hazaküldött Brodaries István fog majd nevében gratulálni neki.³

-
- ¹ Verbóci 1519. évi római követségéhez ld.: FRAKNÓI VILMOS: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkel. II. Bp., 1902. (továbbiakban: FRAKNÓI, 1902.) 327–328. p.; KOSÁRY DOMOKOS: Magyar külpolitika Mohács előtt. Bp., 1978. (Gyorsuló idő) 119–122. p.; KUBINYI ANDRÁS: Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között. In: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp., 1999. (METEM Könyvek, 22.) 107–121. p., 118–119. p. Követsége alatt elnyert búcsúi: BUNYITAY VINCE: A római Szentlélek-Társulat anyakönyve, 1446–1523. Bp., 1889. (Monumenta Vaticana Hungariae I/5.) 138. p.; Archivio Segreto Vaticano (továbbiakban: ASV.) Arm. XXXIX., vol. 37, fol. 24r–28r.
- ² Verbóci nádorrá választásáról Burgio 1525. július 11-i jelentésében számol be: Magyarország pápai követek jelentései, 1524–1526. Kiad.: Fraknói Vilmos. (Monumenta Vaticana Hungariae II/1.) Bp., 1884. (továbbiakban: FRAKNÓI, 1884.) 229–231. p., n. 60., 230.; 231–237. p., n. 61., 231. és 233. p., ld. erről még: Uo. cxxiv–cxxv. p.; FRAKNÓI VILMOS: Werbőczy István életrajza. Bp., 1899. (Magyar történelmi életrajzok.) (továbbiakban: FRAKNÓI, 1899.) 203–210. p.; KUBINYI ANDRÁS: Országgyűlési küzdelmek Magyarországon 1523–1525-ben. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. Neumann Tibor – Rác György. Bp.–Piliscsaba, 2009. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – Analecta Mediaevalia III.) 125–148. p. (továbbiakban: KUBINYI, 2009.) 140–147. p.
- ³ 1525. augusztus 8. – ASV. Arm. XLIV., vol. 9, fol. 305rv, 306v, kiad.: Monumenta saeculi XVI. historiam illustrantia. I: Clementis VII. epistolae per Sadoletum scriptae. Ed.: Balan, Petrus. Oeniponte, 1885. (továbbiakban: BALAN, 1885.) 169–170. p., n. 126. A brève írását Burgio nuncius is kérte, ld.: FRAKNÓI, 1884. 231–237. p., n. 61. Erre Verbóci szeptember 30-án válaszolt a pápának, ld.: Lettere di principi. Fejedelmi levelek a pápának (1518–1578). Kiad.: Bessenyei József. Róma–Bp., 2002. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes 3.) (továbbiakban: BESSENYEI, 2002.) 110–113. p., n. XV/1.

Verbőci azonban korántsem bizonyult alkalmas nádornak,⁴ ezt pedig a Kúria – elsősorban a nádor december 27-én kelt levele⁵ és főleg Burgio jelentései nyomán – annak tudta be, hogy Verbőci munkáját bizonyos személyek hátráltatják.⁶ A pápa természetesen a segítségére sietett, és nemcsak az uralkodópárnak, Szalkai László esztergomi érseknek, az országgyűlésre gyűlő prelátnak és báróknak, hanem II. Lajos nagybátyjának, I. Zsigmond lengyel királynak és nagy tekintélyű kancellárjának, Krzysztof Szydłowieckinek is írt.⁷ A VII. Kelemen levelei azonban hatástalanok maradtak, hiszen Verbőcit a régi nádor, Bátori István 1526. április végén megbuktatta.⁸

Bár Verbőci a pápa személyes támogatását élvezte, megválasztásában a Szentszék aktívan nem vett részt. Erre leginkább Burgio 1525. július 11-i jelentése a bizonyíték, aki szerint Verbőci Szapolyai vajda embere.⁹ Kelemen pápához fűződő barátságát a fent említett támogató levelek mellett egy Szent Sebestyén-ereklye megszerzésében próbálta kamatoztatni, de egyik sem ért célra.¹⁰

A Szentszéknek a bevezetőben vázolt törekvéseit a leginkább Szalkai ellenében és Brodarics érdekében kifejtett tevékenysége mutatja. Ezzel azonban szorosan összefonódott a cseh katolikusok és kelyhesek egyesülésének ügye, mely alapvetően befolyásolta az esztergomi érsek karrierjét és megítélését.

***

Még húsz év sem telt el Husz János halála után, a bázeli zsinaton felmerült a cseh huszitákkal való kiegyezés gondolata. A konstanzi zsinathoz hasonlóan az 1433-ban császárrá koronázott Luxemburgi Zsigmond aktív részt

⁴ Ezt már Szalay László is felvetette, idézi: FRAKNÓI, 1899. 210. p. Ld. még: KUBINYI ANDRÁS: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk.: Ruzsás Lajos – Szakály Ferenc. Bp., 1986. 59–99. p.; 92. p.; KUBINYI ANDRÁS: Werbőczy Mohács (1526) előtti politikai pályafutása. In: Tanulmányok Werbőczy Istvánról. Szerk.: Hamza Gábor. Bp., 2001. (MF Könyvek 21.) 65–98. p.; 82–84. p.

⁵ BESSENYEI, 2002. 113–115. p., n. XV/2. (Tévesen november 30-ra datálva.)

⁶ Burgio itt elsősorban Szalkaira gondolt: FRAKNÓI, 1884. 271–276. p., n. 69., 275. p. Erre ld. még: Uo. cxxv. p.

⁷ ASV. Arm. XL., vol. 11, fol. 30rv, n. 42.; fol. 38rv, n. 53.; fol. 40rv, n. 55–57.; fol. 51rv, n. 69.

⁸ Felmentéséről ld.: FRAKNÓI, 1899. 226–235. p.

⁹ FRAKNÓI, 1884. 231–237. p., n. 61., 234. p.

¹⁰ Az ereklyét még 1519-ben X. Leó pápától kérte. 1524 decemberében Burgio jelentéséből megtudjuk, hogy Kelemen pápától is ezt az ereklyét kérte, melyet egy kápolnában szeretne elhelyezni. FRAKNÓI, 1884. 96–100. p., n. 31., 97. p. 1525 márciusában Acél István ismét előadta kérését a pápának, aki levelében ígéretet tett neki, ld.: ASV. Arm. XLIV., vol. 9, fol. 162rv, reg.: Epistolae ad principes. I. Ed.: Nanni, Luigi. Città del Vaticano, 1992. (Collectanea Archivi Vaticani 28.) (továbbiakban: NANNI, 1992.) 203. p., n. 1205. Kérését ez év júliusában megismételte Burgiónak, december 27-én VII. Kelemennek, ld.: FRAKNÓI, 1884. 231–237. p., n. 61., 235. p.; BESSENYEI, 2002. 113–115. p., n. XV/2., 114. p.

vállalt az egyes felek közötti közvetítésben.¹¹ 1433. november 30-án a cseh országgyűlésen a kelyhesek és a zsinat között egyezés született: a „compactata Pragensia”, amelyben a zsinat feltételesen elfogadta az ún. „négy prágai cikkelyt”.¹² Ezt még további elhúzódó tárgyalások követték, a mindkét fél számára elfogadható egyezmény szövegét végül 1436. július 5-én a jihlavai országgyűlésen hirdették ki, ezt IV. Jenő pápa két ízben is jóváhagyta.¹³ A kelyhesekkel való egyesülésre az utraquista Podjebrád György királlyá koronázása is új lehetőséget teremtett, hiszen koronázási esküjében megígérte, hogy tévelygő alattvalóit visszavezeti az Anyaszentegyház engedelmességére.¹⁴

Az esküben foglaltak elmaradása után a Szentszék Podjebrád ellen fordult, Mátyás magyar királyban pedig tökéletes szövetségesre találtak, aki sereggel vonult az „eretnek” cseh uralkodó ellen. A compactatát – melyet 1462-ben II. Pius pápa érvénytelennek nyilvánított – György király halála után, Jagelló Ulászló megválasztásakor is szem előtt tartották. A Mátyás ellenében megválasztott Ulászló Kutná Hora-ban (Kuttenbergben) vállalta, hogy az érvénytelenített egyezményt újra elismerteti a Szentszékkel a katólikus és utraquista párt közötti harc békés lezárása érdekében.¹⁵ 1485-ben a Kutná Hora-i béke – amelyben Mátyás és Ulászló kölcsönösen elismerték egymást – a két felekezet békés egymás mellett élését kisebb-nagyobb zavargásokat leszámítva megoldotta, de a vallási kérdésekben meglévő nézetkülönbségek megmaradtak. Miután Ulászló 1491-ben magyar király is lett, az ügy a Jagelló-ház belső ügyévé vált. Ugyanakkor a békének 1512-ben örök időkre történő meghosszabbítása is arról árulkodott, hogy Ulászló a kelyhesek uniójával nem kívánt érdemben foglalkozni.¹⁶

¹¹ FRAKNÓI, 1902. 23–24. p.

¹² TÓTH SZABÓ PÁL: A cseh-husza mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bp., 1917. 120–121. p.

¹³ Uo. 134. p.; KALOUS, ANTONÍN: Tárgyalások az utraquisták és a római egyház egyesüléséről: a kiegyezés politikája. In: Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológiai- és egyháztörténeti tanulmányok. Szerk.: F. Romhányi Beatrix – Kendeff Gábor. Bp., 2009. 154–163. p. (továbbiakban: KALOUS, 2009.) 154–155. p.

¹⁴ THEINER, AUGUSTIN: Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia. II. Roma, 1860. (továbbiakban: THEINER, 1860.) 405–406. p., n. 580.; FRAKNÓI, 1902. 111–112. p.; KALOUS, 2009. 155. p. – Podjebrád fejére két magyar főpap, Salánki Ágoston győri és Szilasi Vince váci püspök tette a koronát. Ld.: NEMES GÁBOR: Salánki Ágoston győri püspök. In: Összekötnek az évezredek. Szerk.: J. Újváry Zsuzsanna. Pílis-saba, 2011. (Pázmány Történelmi Műhely. Történelmi Tanulmányok 3.) 41–51. p.; 47–48. p.

¹⁵ FRAKNÓI, 1902. 138–141. p.; KALOUS, 2009. 155–156. p.; KALOUS, ANTONÍN: The Politics of Church Unification: Efforts to Reunify the Utraquists and Rome in the 1520s. In: Friars, Nobles and Burghers – Sermons, Images and Prints. Studies of Culture and Society in Early-Modern Europe. In memoriam István György Tóth. Ed.: Miller, Jaroslav – Kontler, László. Bp.–New York, 2010. 181–197. p. (továbbiakban: KALOUS, 2010.) 182–183. p.

¹⁶ KALOUS, 2009. 157–158. p.; KALOUS, 2010. 184. p. – A kelyhesek többször is felajánlották, hogy amennyiben a Szentszék szentesíti a bázeli zsinaton elfogadott pontjait, készek visszatérni az Anyaszentegyházba. A tárgyalások azonban nem vezettek eredményre. FRAKNÓI, 1884. cxiv. p.

Annak, hogy az 1520-as évek elején a kérdés ismét napirendre került, két tényező volt az oka: az egyik a kelyheseknél radikálisabb cseh testvérek tanainak gyors terjedése, a másik pedig a magyar királyi pár rövid csehországi tartózkodása.¹⁷

A kelyhesektől Podjebrád György ideje alatt – elsősorban Petr Chelčický és Jan Rokycana, a híres huszita unokaöccsének, Gregor testvéreinek hatására – fokozatosan kivált egy radikálisabb felekezet, az ún. cseh testvérek. Üldözik az apostoli szegénységben élő, főleg betegápolással foglalkozó begárdokról – akiket V. Kelemen pápa 1311-ben a Vienne-i zsinaton eretneknek nyilvánított – gúnyosan „pigárdoknak” vagy „pikárdoknak” nevezték őket. Céljuk az volt, hogy visszatérjenek az evangéliumi ősegyházhoz, életüket a „Hegyi beszéd” tanítása köré szervezték. Elutasították a táboriták és a valdensek erőszakosságát, híveik tartózkodtak a katonáskodástól és kezdetben a hivatalviseléstől is. Külső és belső konszolidációjuk Prágai Lukácshoz köthető, aki a kis, zárt közösségeket összefogta („unitas fratrum”), a lelkipásztorokat hierarchiába szervezte, átalakította az istentiszteleteket és megírta az első katekizmust.¹⁸ Luther Márton – aki ugyan a pikárdokat kezdetben primitívnek tartotta – és a testvérek között 1519/1520 körül kölcsönös, évtizedekig tartó szimpátia alakult ki, amely nagy riadalmat okozott az eretnekség terjedésétől tartók között. Attól féltek ugyanis, hogy kisebb teológiai nézeteltéréseik – pl. a szentségek száma, Krisztus jelenléte az Eucharisziában stb. – rendezése után a rokonszenv esetleg az együttműködés bizonyos formájához, végső

¹⁷ Ezekről ld.: BŰZEK, VÁCLAV: Saját országában idegen. Jagelló Lajos és Habsburg Mária csehországi tartózkodása 1522–1523 fordulóján. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara, 1521–1531. Szerk.: Réthelyi Orsolya – F. Romhányi Beatrix – Spekner Enikő – Végh András. Bp., 2005. 57–61. p. (továbbiakban: BŰZEK, 2005.); C. TÓTH NORBERT: A királyi pár Csehországban, 1522–1523. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk.: Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs, 2012. 83–95. p. (továbbiakban: C. TÓTH, 2012.)

¹⁸ A felekezet kialakulásáról: GINDELY, ANTON: Böhmen und Mähren im Zeitalter der Reformation. I. Geschichte der Böhmischen Brüder. Erster Band. Leipzig–Prag–Wien, 1857. (továbbiakban: GINDELY, 1857.) 3–76. p.; PESCHKE, ERHARD: Kirche und Welt in der Theologie der Böhmisches Brüder. Vom Mittelalter zur Reformation. Berlin, 1981. (továbbiakban: PESCHKE, 1981.) 63–146. p. Prágai Lukácsról és a felekezet konszolidációjáról: GINDELY, 1857. 79–202. p.; PESCHKE, ERHARD: Böhmischen Brüder im Urteil ihrer Zeit. Zieglers, Dungersheims und Luthers Kritik an der Brüderunität. (Arbeiten zur Theologie I/17.) Stuttgart, 1964. 15–27 p.; PESCHKE, 1981. 146–172. p. A felekezet teológiájáról: JESCHKE, JOSEF B. – DOBIÁŠ, FRANTIŠEK M.: Unitas fratrum. Zwei Beiträge aus der tschechischen Brüderunität. (Aufsätze und Verträge zur Theologie und Religionswissenschaft 12.) Berlin, 1960. – Lorenzo Orio velencei követ jelentése (1523) szerint „majdnem mindenki gyónás nélkül áldozik, még a kicsi gyerekek is megáldoznak. Nem akarnak püspököket, [...] nagyon sok dolgot nem hisznek, amit mi hiszünk.” Titkára, Francesco Massaro jelentése jóval terjedelmesebb, de hemzseg a félreértésektől (pl. Picardiából jöttek, alapítójukat Ádámnak hívják [ti. adamiták], a kelyhesek is a pikárd szekták egyike stb.), ld.: BALOGH ISTVÁN: Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526). Szeged, 1929. xl., liii. p.

esetben összeolvadáshoz, ezáltal a protestantizmus terjedésének felgyorsulásához vezethet.¹⁹

1522. január 13-án – miután II. Lajos király Fehérváron letette koronázási esküjét és Habsburg Máriát magyar királynévá koronázták – az ifjú magyar uralkodópár lakodalmat ült. Az ünnepségre érkező cseh urak azt kérték Lajostól, hogy koronázási esküjét Csehországban is tegye le. A király és a királyné a magyar országnagyok tiltakozása ellenére 1522. február végén útnak indult, és március 28-án vonultak be ünnepélyes körülmények között Prágába.²⁰ Május 9-én megtörtént Lajos eskütétele, június 1-jén pedig Mária királyné koronázására is sor került, ahol az ünnepi szertartást Thurzó Szaniszló olmützi és Szalkai László váci püspök celebrálta.²¹

Lajos és Mária prágai tartózkodásuk alatt leváltották szinte az összes méltóságviselőt, az újak kinevezésekor pedig ügyeltek arra, hogy azok mindhárom felekezet, azaz a katolikusok, kelyhesek és a cseh testvérek közül kerüljenek ki.²² Ennek ellenére a politikai változások a felekezeti viszonyokat is kiélezték. A háttérbe szorított régi hivatalviselők – akik nagyrészt Zdeněk Lev z Rožmitálu katolikus kormányzó támogatását élvezték – a katolikusok és a kelyhesek uniójától és a cseh testvériség kiűzésétől az új erőviszonyok gyors át- vagy inkább visszarendeződését várhatták. A katolikusokban eddig is megvolt a szándék az unióra, hiszen amikor Lajos király bevonult Prágába, a papság az adminisztrátorral és a prágai káptallal együtt arra kérte, hogy vezesse a cseheket a hit egységére és az Anyaszentegyház iránti engedelmességre.²³ A kelyhesek viszont – megrittem a lutheri reformációval is kapcsolatokat kereső pikárdok megerősödésétől – ismét késznek mutatkoztak az egyesülésre.²⁴

¹⁹ PESCHKE, 1964. 109–120. p.; PESCHKE, 1981. 184–194. p. Luther és a testvériség későbbi kapcsolatáról: Quellen zur Geschichte der Böhmischen Brüder vornehmlich ihren Zusammenhang mit Deutschland betreffend. Ed.: GINDELY, ANTON. Wien, 1859. (Fontes Rerum Austriacarum II. Diplomataria et Acta 19.) 16–35. p. – VIII. Henrik angol király Frigyes, János és György szász hercegeknek a lutheri szekta terjedésének megállításával kapcsolatban kitért arra is, hogy Wycliffe tanainak terjedését Csehországra kell korlátozni, ld.: Letters and Papers, Foreign and Domestic, of the reign of Henry VIII. I–IV. Ed.: Brewer, John Sherren. London, 1862–1870. (továbbiakban: BREWER, 1862–1870.) IV. 17–18. p., n. 40. Egyes feltételezések szerint Prágai Lukács által létrehozott berendezkedés hatással volt Morus Tamás *Utópiájára* is, ld.: VIDA MÁRIA: Állammodellek (utópiák) és az egészségügy szociológia. In: *Orvostörténeti Közlemények*, 1997–1998. 185–225. p.; 199. p.

²⁰ BŰZEK, 2005. 58. p.; C. TÓTH NORBERT: Politikatörténeti források Bátori István első helytartóságához (1522–1523). Bp., 2010. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 50.) (továbbiakban: C. TÓTH, 2010.) 55–56. p., n. 34.; C. TÓTH, 2012. 83–86 p., az útvonalra ld.: Uo. 86–87. p.

²¹ C. TÓTH, 2012. 88. p. A koronázásról Mária királynénak a császárhoz írott levele: BREWER, 1862–1870. III. 974. p., n. 2299.

²² FRAKNÓI, 1884. cxiv. p.; FRAKNÓI, 1902. 355. p.; BŰZEK, 2005. 59. p.; C. TÓTH, 2010. 119–120., 185–186., 187–189., 197–200., 205–206. p., n. 105., 169., 171., 178., 183.; C. TÓTH, 2012. 88. p.

²³ C. TÓTH, 2010. 55–56. p., n. 34., 56.

²⁴ FRAKNÓI, 1884. cxiv. p.; FRAKNÓI, 1902. 355. p.; BŰZEK, 2005. 59. p.

A tárgyalások koordinátora Szalkai László váci püspök, magyar királyi kancellár lett, akit hatalmas tekintélye és egyéni ambíciói²⁵ is erre a szerepre predestináltak.²⁶ Személye azonban nem volt túl népszerű Csehországban sem: Zdeněk Lev z Rožmitálu emberei prágai tartózkodása alatt folyamatosan vegzálták a püspököt és kíséretét.²⁷ Mivel az uralkodó 1523 áprilisában hazatért, Szalkai a Csehországban megkezdett egyeztetését Magyarországról is folytatta.²⁸

A félreállított cseh főurak azonban nem nyugodtak bele a megváltozott viszonyokba, és nyíltan a helyzet megváltoztatásán munkálkodtak. Panaszukkal Zsigmond lengyel királyhoz fordultak, aki támogatásáról biztosította őket. Ez kisebb súrlódásokhoz vezetett a magyar és a lengyel udvar között.²⁹ Több cseh főúr – részben kémkedés céljából – megjelent a bécsűjhelyi királytalálkozón is, ahol nem a rendeket képviselték, csak magánemberként vettek részt a tanácskozásokon.³⁰ A cseh belügyek tárgyalását október 26-tól már Pozsonyban kezdték meg.³¹ A Lajos politikájával elégedetlen főurakat összeesküvéssel vádolták meg, a felségsértéssel gyanúsított főurak – élükön Zdeněk Lev z Rožmitálu – azonban csak követek útján képviseltették magukat. Károly herceg és Szalkai a határozott jogi lépések mellett kardoskodtak, míg a Szydłowiecki – leplezve uralkodója és a lázadó leváltott cseh urak közötti kapcsolatot – az esetleges polgárháborús helyzet kialakulása és a beígért török elleni segítség elmaradása miatt visszafogottságot javasolt.³²

1524. február 20-án az új pápa, VII. Kelemen Szalkaihoz írott levelében azt írja, hogy a cseheknek a hit egységébe való visszavezetésének ügyén – amelyet ő maga vállalt el – továbbra is buzgón tevékenykedjen, mert mind az emberek, mind Isten előtt dicsőséget szerezhet. Egyben nem csak a saját, hanem Campeggio bíboros legátus támogatásáról is biztosította.³³

²⁵ „Io ho parlato cum Monsignore di Strigonio che è stato lo authore di questo negocio et lo trovo molto pronto.” Burgio jelentése Schönberg bíborosnak. FRAKNÓI, 1884. 34–37. p., n. 11., 34. p. Hivatkozik rá: Uo. cxiv. p.; FRAKNÓI, 1902. 355. p. Balogh és Kalous szerint a királyi pártól eredhet az unió ötlete, ennek viszont ellentmondani látszanak a pikárdoknak is kedvező kinevezések és a katolikus Zdeněk Lev z Rožmitálu háttérbe szorítása, ld.: BALOGH ISTVÁN: Szalkay László esztergomi érsek (†1526). Kassa, 1942. (továbbiakban: BALOGH, 1942.) 48. p.; KALOUS, 2009. 159. p.

²⁶ Balogh István szerint Szalkai már 1519-ben, mikor Ráskai Balázssal Csehországban járt, megfigyelhette az állapotokat. BALOGH, 1942. 48. p.

²⁷ Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból. Szerk.: Zombori István. Bp., 2004. (METEM Könyvek) (továbbiakban: ZOMBORI, 2004.) 51., 59. p. Ugyanakkor Havel Cahera, az utraquista konzisztórium adminisztrátora jó véleménnyel volt a magyar főpapról: KALOUS, 2009. 159. p.

²⁸ A visszautazásról: C. TÓTH, 2012. 93–95. p.

²⁹ ZOMBORI, 2004. 290–292. p.

³⁰ Uo. 38. p.

³¹ Uo. 47. p.

³² Uo. 50–64. p.

³³ 1524. február 20. – ASV. Arm. XL., vol. 6, fol. 134r, n. 180., kiad.: SCHMITTH, NICOLAUS: Episcopi Agrienses fide diplomatum concinnati. II. Tyrnavia, 1768. (továbbiakban: SCHMITTH, 1768.) 222–223. p.

Az események hamarosan felgyorsultak. Prágában 1524 márciusában felkelés tört ki, melyet Jan Pašek z Vratu, a kelyhesek konzervatív pártjának egyik meghatározó személyisége vezetett, aki azért lett kegyvesztett a radikálisok előtt, mert tárgyalni merészelt Szalkaival.³⁴ A Szentszék egyelőre kivárássra játszott. 1524. május 12-én Giovanni Matteo Giberti pápai datárius azt írta Burgiónak, hogy Campeggio bíboros – mihelyt alkalmasnak látja az időt – a tárgyalások élére áll.³⁵

Lajos király – minden bizonnyal a már esztergomi érsekké lett Szalkai tanácsára – július 14-re Prágába országgyűlést hirdetett, amelyre szentszéki követét, Brodarics Istvánt küldte. Az ügy fontosságát jelzi, hogy Zsigmond lengyel király is követet küldött az országgyűlésre, akit meg is bízott azzal, hogy kérje fel Thurzó Szaniszló olmützi püspököt a kelyhesek és a katolikusok közötti közvetítésre.³⁶ Az országgyűlésen a két felekezet szövetségre lépett, és az unió kérdése – néhány, a pikárdok által terjesztett rémhír ellenére – biztatóan alakult.³⁷

A sikereken felbuzdulva hamarosan megindult a pikárdok és a lutheránusok bebörtönzése – többek között Prágában –,³⁸ a szeptember közepén Budára érkezett Károly münsterbergi herceg pedig azt kérte a királytól, hogy engedélyezze a pikárdok és a lutheránusok kiirtását, amit szerinte egy-két hónap alatt véghez is lehetne vinni. Burgio – aki a herceggel értett egyet³⁹ – beszámolt arról, hogy az esztergomi érsek nem helyezte erőszak alkalmazását és türelemre intett. Ebből a nuncius arra következtetett, hogy az érsek az ügy előrehaladását szándékosan késlelteti.⁴⁰ Ezért pápai felha-

³⁴ KALOUS, 2009. 159. p.

³⁵ RUSCELLI, GIROLAMO: *Lettere di principi, le quali o si scrivono da principi o a principi o ragionato di principi*. I. Venezia, 1573. 79–81., 79. p. (A datálás tévesen: 1542.) Idézi: FRAKNÓI, 1884. cxv. p.; FRAKNÓI, 1902. 356. p.

³⁶ FRAKNÓI, 1884. 3–5. p., n. 1., 3. p.; 7–8. p., n. 3., 7. p.; *Acta Tomicianae I–VII. Epistolae et legationes, responsa, actiones, res gestae [...] Sigismundi I. regis Poloniae [...] Ed.: Górski, Stanislaus. Poznaniae, 1852–1857. VII. 82. p.* – Brodarics május 7-én még Rómában tartózkodott, ld.: Stephanus Brodericus: *Epistulae*. Ed.: Kasza, Petrus. Bp., 2012. (*Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova 16.*) (továbbiakban: KASZA, 2012.) 97–98. p., n. 33.

³⁷ Erről Szalkai saját kézzel írott levélben számol be a még Bécsben tartózkodó Burgiónak: FRAKNÓI, 1884. 17–24. p., n. 7., 19., 23. p. Ugyanerről számol be Campeggio is, ld.: Uo. 24–29. p., n. 8., 27. p.

³⁸ Erről Burgio már augusztus 25-én beszámol: FRAKNÓI, 1884. 29–31. p., n. 9., 29. p. VII. Kelemen pápa 1524. október 24-én a nuncius levele alapján elismerően írt a prágaiaknak a katolikus vallás iránti elkötelezettségükről, ld.: ASV. Arm. XL., vol. 8, fol. 272rv. Ld. még Prága város Campeggio bíborosnak 1524. november 10-én írott levelét: ASV. Archivum Arcis I-XVIII. n. 3282., kiad: *Monumenta reformationis Lutheranae ex tabulariis secretioribus S. Sedis 1521–1525*. Ed.: Balan, Petrus. Ratisbonae–Neo Eboraci–Cincinnati, 1884. (továbbiakban: BALAN, 1884.) 392–394. p., n. 178.; *Des Bartholomäus von Sct. Aegidius Chronik von Prag im Reformationszeitalter. Chronica de seditione et tumultu Pragensi 1524–1531*. Ed.: Höfler, Constantin. Prag, 1859. (továbbiakban: HÖFLER, 1859.) 66–105. p.

³⁹ „Questa gente è barbara, et non si ci può negoziare cum cortesia.” Ld. erről alább.

⁴⁰ Ennek ellentmond Brodarics István 1524. augusztus 21-én a pápának írott levele: KASZA, 2012. 99–101. p., n. 34.

talmazást kért, hogy a bíborosi címet felajánlhassa neki, és megkérte a pápát, hogy erről írjon levelet az érseknek.⁴¹ A legátus – aki szeptember 23-i jelentése szerint titkárát küldte Szalkaihoz megbeszélésre – egyetértett a nunciussal abban, hogy az érsek számára kilátásba kell helyezni a bíborosi kalapot.⁴²

Burgio javaslata – aki Szalkai iránt valószínűleg Bornemissza János sugallatára kifejezett ellenszenvet táplált – meghallgatásra talált Rómában, és a pápa nem is késlekedett a bréve elküldésével. Eszerint Burgio nuncius nemrég küldött levele – mely szerint kisebb buzgalommal fáradozik, mint azt méltósága megkívánná – és Girolamo Balbi gurki püspök – aki ez év júniusában Szalkai számára a cseh testvérek megtérítéséről egy memorandumot dolgozott ki⁴³ – elbeszélése⁴⁴ nyomán tudatta, hogy ha az ügyet akadályozza, akkor a kelyheseknek a pikárdokkal való kiegyezését segítheti elő, és felkérte, hogy továbbra is segítse a katolikus törekvéseket.⁴⁵

Mivel a szeptember 28-án kelt bréve és Campeggio e hó 23-án kelt jelentése elkerülték egymást, így október elején újabb, az eddiginél is nagyobb volumenű diplomáciai levélváltás következett. A pápa minden olyan személynek írt, akiről úgy gondolta, hogy az eseményekre befolyással bírhat. Lajos királynak és Mária királynénak címzett levelében kiemelte, hogy a béke és ez által az ország stabilitása a katolikusok és kelyhesek kiegyezésével, valamint a pikárdok kiűzésével teremthető meg.⁴⁶ Károly münsterbergi herceg, a király csehországi helytartójának eddigi, a pikárdokkal szemben kifejtett tevékenységéről – nyilván Burgio jelentése alapján – igen nagy elismeréssel írt, a továbbiakban pedig az uralkodópár és Szalkai érsek támogatását kérte tőle.⁴⁷ Campeggio bíborossal pedig tudatta, hogy még mindig Szalkait tartja a legalkalmasabb személynek a csehországi helyzet megoldására, és felhatalmazta a legátust, hogy az ér-

⁴¹ FRAKNÓI, 1884. 34–37. p., n. 11., 34–35. p. (1525. szeptember 19.).

⁴² FRAKNÓI, 1884. 37–43. p., n. 12., 40–41. p. Ld. még Uo. cxv–cxvi. p.; FRAKNÓI, 1902. 356–357. p.; BALOGH, 1942. 48–49. p.

⁴³ SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái I–XIV. Bp., 1891–1914. [reprint] I. köt. 409–412. p.; 411. p.

⁴⁴ Knauz tévesen – nem ismerve a levél keletkezésének pontos körülményeit – Balbit Szalkai ágensének tartotta: KNAUZ NÁNDOR: Balbi Jeromos II. Lajos király tanára. In: *Magyar Sion*, 1866. 481–502. p.; 484–485. p.; ÁBEL JENŐ: Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság. Bp., 1880. (Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből) 65. p. Balbi Rómába érkezéséről ld. Campeggio bíboros október 21-i és a nem túl pozitív véleménnyel rendelkező Burgio nuncius november 14-i jelentését: FRAKNÓI, 1884. 54–55. p., n. 16., 55.; 68–70. p., n. 22., 69. p.

⁴⁵ 1524. szeptember 28. – ASV. Arm. XLIV., vol. 8, fol. 60r., illetve ASV. Arm. XL., vol. 8, fol. 246rv, 248rv, n. 423., kiadása: SCHMITTH, 1768. 238–243. p.

⁴⁶ 1524. október 6. – ASV. Arm. XL., vol. 8, fol. 252r–253r, n. 432–433. A levelek október végén érkeztek meg, az uralkodópárnak írottakat nyilvánosan is felolvasták a királyi tanácsban, ld. erről Burgio október 31-i jelentését FRAKNÓI, 1884. 56–60. p., n. 18., 57. p.

⁴⁷ 1524. október 6. – ASV. Arm. XL., vol. 8, fol. 253r, n. 434.

seknek szolgálatai elismerésül helyezze kilátásba a bíborosságot.⁴⁸ A címzettek közül természetesen Szalkai sem maradt ki, akinek az előző, szeptember 28-án kelt levélhez képest jóval visszafogottabb hangvételű brevét küldött. Ebben felhívta figyelmét, hogy a pikárdok kiűzése révén – mellyel kapcsolatban széles körű egyetértés született – megakadályozható lenne, hogy azok a kelyhesekkel kiegyezzenek. A levél végén pedig diszkrét célzást tesz a fáradozásaiért – Burgio és Campeggio bíboros által javasolt – jutalomra.⁴⁹

Szalkai a pápa leveleire a kézhez vétel után⁵⁰ néhány nappal, november 3-án már válaszolt is: hosszasan és meggyőzően ecsetelte szorgalmát, az ügygel kapcsolatos eltökéltségét és az Apostoli Szentszék iránti elkötelezettségét. Elismerte ugyanakkor, hogy nem kevesen vannak, akik zavart próbálnak kelteni, ennek ellenére a kelyheseknek az Anyaszentegyházzal való egyesítésére jó esély mutatkozik.⁵¹ Még e napon Salviati bíborosnak írott levelében jóval kevésbé tudta palástolni felháborodottságát az őt ért vádak miatt; előadta, hogy Burgio és Brodarics lehetnek rá a tanúk, hogy a cseh ügyben a lehető legnagyobb gondossággal és igyekezettel jár el.⁵² Az érsek levelében megszólított Brodarics másnap írt is Salviatinak Budáról: a cseh ügyben „a kancellár úr gondossága olyan, hogy nagyobb nem is lehetne”.⁵³

Az események szempontjából fordulópontként értékelhető, hogy Campeggio bíboros II. Lajos király hívására Budára érkezett azzal a nem titkolt céllal, hogy a kelyhesekkel való unió ügyét is felkarolja.⁵⁴ Szalkainak

⁴⁸ 1524. október 7. – ASV. Arm. XL., vol. 8, fol. 254r, n. 435., kiadása: SCHMITTH, 1768. 235–237. p.

⁴⁹ 1524. október 8. – ASV. Arm. XL., vol. 8, fol. 254r, n. 436., kiadása: SCHMITTH, 1768. 237–238. p. A brève másolatát Campeggio bíboros november 17-én kapta meg, ld.: FRAKNÓI, 1884. 72–80. p., n. 24., 76. p.

⁵⁰ A brevét és Campeggio bíboros levelét a nuncius adta át az érseknek, ld. erről Burgio október 31-i jelentését: FRAKNÓI, 1884. 56–60. p., n. 18., 57. p.

⁵¹ BESSENYEI, 2002. 30–33. p., n. V/1. – A fenti levélváltásokat összefoglalja: FRAKNÓI, 1884. cxvi–cxvii. p.; FRAKNÓI, 1902. 357–358. p.; BALOGH, 1942. 49. p.

⁵² SIMONYI ERNŐ: Flórenci okmánytár. I–II. – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Ms 4994. (továbbiakban: SIMONYI.) II., n. 528.; Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (továbbiakban: OSzKkt.) Fol. Hung. vol. 1277/6., s. n.; Le Carte Stroziane del R. Archivio di Stato in Firenze. Inventario. Serie prima. Vol. II. Firenze, 1891. (R. Soprintendenza Degli Archivi Toscani) (továbbiakban: Le Carte Stroziane.) 8. p.

⁵³ 1524. november 4. – SIMONYI. II. n. 529.; KASZA, 2012. 101–102. p., n. 35.

⁵⁴ Campeggio november 29-én kelt levelét ld.: FRAKNÓI, 1884. 85–88. p., n. 28., 86. p.; Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1426–1605). Kiad.: Tusor Péter – Nemes Gábor. Bp.–Róma, 2011. (Collectanea Vaticana Hungariae I/7.) (továbbiakban: TUSOR–NEMES, 2011.) 53–54. p., n. 54. p. 1524. december 28-án Budáról Wolsey bíborosnak írott levelében is a csehek mihamarabbi visszatérésének reményéről írt: BREWER, 1862–1870. IV. 410. p., n. 946.; KURUCZ, GYÖRGY: Guide to Documents and Manuscripts in Great Britain relating to the Kingdom of Hungary from the Earliest Times to 1800. London–New York, 1992. 127. p., n. 21.981.

– aki Brodarics szerint igen sokat segédkezett a legátus Budára hívásában⁵⁵ – az ügyben eddig betöltött vezető szerepe megkérdőjeleződött, és a tárgyalások vezetését is fokozatosan a legátus vette át.

Október végén Lajos király országgyűlést hirdetett Morvarországba Szent Márton és Csehországba Szent András ünnepére, melyek célja többek között az unió kérdésének rendezése volt. Az országgyűlés összehívásakor azonban felszínre kerültek az 1522-ben végbevitt reform sérelmei: a leváltott katolikus urak – élükön Zdeněk Lev z Rožmitáluval – azt követelték, hogy az uralkodó helyezze vissza őket régi hivatalukba.⁵⁶ A január első napjaiban megnyílt országgyűlés nyilvánvalóvá tette, hogy a katolikusok és a kelyhesek egyesülése a két évvel ezelőtt menesztett tisztviselők visszahelyezése nélkül nem lesz kivitelezhető. Mivel a pikárdok – belátva helyzetük tarthatatlanságát⁵⁷ – hivatalukról lemondtak, az uralkodó január 18-án a két évvel ezelőtt leváltott katolikus és kelyhes urakat tisztségeikbe visszahelyezte.⁵⁸

Ez a döntés – valamint Zdeněk Lev és Szalkai érsek kibékülése – azt eredményezte, hogy a prágai országgyűlés január 25-én a két felekezet egyesüléséről lényegében a prágai compactata érvényben maradását kimondta, és kérték annak királyi megerősítését.⁵⁹ Az uralkodó szentesítése azonban váratott magára, hiszen a kelyheseknek az uniót ellenző, ún. radikális szárnya megpróbálta – elsősorban az országgyűlés legitimitásának kétségbe vonásával – az eseményeket hátráltatni.⁶⁰ A siker utáni megtorpanás miatt ismét Szalkain csattant az ostor, aki VII. Kelemen pápának írott levelében elkeseredett hangnemben tiltakozott az ellen, hogy ismét

⁵⁵ KASZA, 2012. 103–104. p., n. 36.

⁵⁶ Az országgyűlés összehívásáról és annak nehézségeiről ld. Burgio 1524. október 31-i, december 6-i, Campeggio december 7-i és 29-i jelentéseit: FRAKNÓI, 1884. 56–60. p., n. 18., 56–57. p.; 88–92. p., n. 29., 89. p.; 92–96. p., n. 30., 93. p.; 101–108. p., n. 102., valamint cxvii–cxviii. p. Burgio 1524. november 9-i jelentése erről Salviatinak: SIMONYI, II. n. 531.; OSzKkt. Fol. Hung. vol. 1277/6, s. n.; Le Carte Strozziáne. 5. p.; FRAKNÓI, 1902. 358. p.

⁵⁷ Helyzetüket jól mutatja, hogy Prágából való kiűzésüket Lajos király december 18-án kelt rendeletében megerősítette, ld.: HÖFLER, 1859. 103. p.

⁵⁸ Ld. Burgio 1525. január 20-i és Campeggio január 22-i jelentését: FRAKNÓI, 1884. 116–121. p., n. 35., 117–118. p.; 121–131. p., n. 121–122. p.; cxviii. p.; FRAKNÓI, 1902. 358. p. Campeggio bíboros levelét február 6-án a pápai konzisztóriumon felolvasták: TUSOR–NEMES, 2011. 54–55. p., n. 54. – Valószínűleg ebben az ügyben küldött Lajos király levelet ez év január 15-én Károly münsterbergi hercegnek, valamint január 16. és 24. között több ízben is a cseh és morva rendeknek. – FRAKNÓI VILMOS: II. Lajos király számadáskönyve 1525. január 12. – június 16. In: *Magyar Történelmi Tár*, 1877. 45–236. p. (továbbiakban: FRAKNÓI, 1877.) 51–52., 55–56., 60–61. p.

⁵⁹ FRAKNÓI, 1884. cxviii. p.; FRAKNÓI, 1902. 358–359. p. Az országgyűlési cikkelyeket ld.: HÖFLER: 1859. 112–115. p. Campeggio és Burgio közös levélben értesítette a történetekről a pápát – és természetesen Jacopo Sadoletót is. – FRAKNÓI, 1884. 148–149. p., n. 40–41. Ez utóbbit február 28-án a pápai konzisztóriumon fel is olvasták, ld.: TUSOR–NEMES, 2011. 55. p., n. 57.

⁶⁰ FRAKNÓI, 1884. cxviii–cxix. p.; FRAKNÓI, 1902. 359. p. – Március 18-án Iohannes prágai kanonok érkezett a királyi udvarba, hogy hitbeli kérdésekről tájékoztassa az uralkodót. FRAKNÓI, 1877. 111. p.

feljelentették a Szentszéknél a régebben már megfogalmazott váddal: magánügyeit előtérbe helyezve hátráltatja a cseh ügy lezárását.⁶¹ A „feljelentők” mögött – közvetve vagy közvetlenül – Campeggio bíborost és Burgio nunciust lehet sejteni, akik egyébként jelentéseikben az események kedvező folytatását valószínűsítették.⁶² A két szentszéki diplomata minden bizonnyal Szalkai itthoni ellenlábásainak hatására feketíthették be az érseket.

A Szent György napján megnyílt országgyűlés végül elfogadta a januári határozatot. A Budára küldött követséget Károly münsterbergi herceg vezette,⁶³ és Lajos király május 21-én ünnepélyes audiencián fogadta őket.⁶⁴ Az unió létrejöttét kihirdető pápai bulla megszövegezése azonban igen lassan haladt. Az otthon maradt radikális utraquisták heves tiltakozása és a szűk mozgásteret biztosító rendi megbízólevél miatt az amúgy is megosztott cseh küldöttség nem bizonyult könnyű tárgyalópartnernek. A Szentszék érdekeit képviselő Campeggio bíboros is gyanakvóan és fenntartásokkal viseltetett a cseh fél iránt,⁶⁵ és a két felekezet egyesülését elsősorban teológiai és egyházpolitikai szempontból vizsgálta. A legátus merevségével szemben az eseményeket a cseh rendi belpolitika oldaláról megközelítő Szalkai László jóval megértőbben viselkedett, ezzel azonban kivívta a bíboros nemtetszését is. Az érseket kétségkívül jobban motiválta a tárgyalás sikeres lezárása, hiszen így nemcsak belpolitikai ellenfeleit hallgattathatta volna el, hanem emellett a pápa által megígért bíborosi kalapra is esélyessé válhatott volna. A cseh küldöttség végül is két hét egyeztetés után eredménytelenül távozott, és a következő országgyűlésre halasztották az ügy lezárását.⁶⁶

⁶¹ BESENYEI, 2002. 36–38. p., n. V/3. – Campeggio bíboros a tárgyalások sikertelenségén keseregve a csehek is megvádolta, hogy csak saját érdekeik vezetik őket. FRAKNÓI, 1884. 212–213. p., n. 55.

⁶² 1525. április 13-i és május 8-i jelentése: FRAKNÓI, 1884. 154–158. p., n. 44., 155. p.; 177–184. p., n. 49., 181–182. p. 1525. március 20-án a konzisztóriumon felolvasták Campeggio levelét: TUSOR–NEMES, 2011. 56. p., n. 58. Április 26-án kelt levelében azt írta Wolsey bíborosnak, hogy a határozatok szentesítése miatt Budára érkező cseh követeket várja. BREWER, 1862–1870. IV. 563. p., n. 1286.

⁶³ Hans Dernschwam szerint Károly hercegnek feltett szándéka volt, hogy fiából prágai érsek legyen, és ebben Szalkai is támogatta. DERNSCHWAM, HANS: Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló. Közreadja: Tardy Lajos. Bp., 1984. (Bibliotheca Historica) 120–121. p.

⁶⁴ Campeggio a küldöttség érkezéséről május 24-én Bernhard Cles trienti püspöknek is beszámolt. LAKATOS BÁLINT: Magyar vonatkozású 1526 körüli oklevelek és levelek Bernhard von Cles trienti püspök levelezésében. Kutatási jelentés. (Archivio di Stato di Trento, Archivio principato vescovile, Corrispondenza Clesiana). In: *Levéltári Közlemények*, 2013. 201–225. p., 211. p.

⁶⁵ A bizalmatlan legátus 1525. október 24-én Wolsey bíborosnak írott levelében Lajos király szerepét is kétesnek ítélte meg. BREWER, 1862–1870. IV. 763. p., n. 1717.

⁶⁶ A tárgyalások menetéről ld. részletesen Campeggio május 26-i, június 5-i és 6-i, valamint Burgio június 6-i jelentését: FRAKNÓI, 1884. 196–203. p., n. 52., 198. p.; 204–212. p., n. 54., 204–207. p.; 212–213. p., n. 55.; 214–220. p., n. 56., 214–217. p.; cxix–cxxii. p.; FRAKNÓI, 1902. 359–361. p.; BALOGH, 1942. 49–50. p. – A cseh követek

Bár a június hónap diplomáciai aktivitása további egyeztetéseket sejtet, az ügy megtorpanása elkerülhetetlen volt.⁶⁷ A kérdés megoldására talán jó hatással bírt volna a tervezett olmützi királytalálkozó, amelyen a magyar és a lengyel uralkodó közötti tárgyalásokon ez a kérdés is szóba került volna.⁶⁸ A pápa már 1525. július 1-jén a lengyel királyhoz írott levelében kiemelte, hogy Campeggio bíborostól és Burgio nunciustól értesült a cseh ügyben végzett fáradozásairól, és reményét fejezte ki, hogy továbbra is hasonlóképp számíthat közreműködésére.⁶⁹ Augusztus 22-én kifejezetten az olmützi találkozó alkalmából írt VII. Kelemen Lajos és Zsigmond királyoknak, kiemelve a két uralkodó által a lutheri eretnokség visszaszorítása és a cseheknek a keresztény közösségbe való visszavezetése terén végzett erőfeszítéseket.⁷⁰ Prága városa október 29-én Burgio nunciushoz írott leve-

---

érkezéséről a Rómában tartózkodó Brodaries június 10-én számol be Salviati bíborosnak. KASZA, 2012. 114–115. p., n. 45., 115. p.

⁶⁷ Június 10-én Sapka György cseh királyi titkárt Olmützbe küldték, ld.: FÖGEL JÓZSEF: II. Lajos udvartartása, 1516–1526. Bp., 1917. 44. p.; FRAKNÓI, 1877. 194. p. Június 13-án János pap, a prágai királyi kápolna káplánja – aki márciusban már járt a királyi udvarban – az uralkodót hitbeli kérdések miatt kereste fel. Június 27-én Sebastian Gnobesthorff cseh királyi asztalnokmestert küldték Prága városához levéllel. FRAKNÓI, 1877. 199. 219. p.

⁶⁸ Az 1523-as bécsújhelyi csúcstalálkozóhoz hasonló összejövetel helyszínének eredetileg Pozsonyt tervezték, de végül a magyar király Olmützöt választotta. FRAKNÓI, 1884. cxi. p.; FRAKNÓI, 1902. 353. p. – 1525. július 30-án Burgio nuncius azt jelentette, hogy Zsigmond lengyel király szeptember 8-án, Kisboldogasszony ünnepén találkozik a magyar uralkodóval. Bár a királyi összejövetelre meghívták Ferdinánd főherceget is, ő azonban a morva város helyett inkább Pozsonyt javasolta a találkozó színhelyéül. FRAKNÓI, 1884., 245–251. p., n. 246.; TUSOR–NEMES, 2011. 57. p., n. 61.; ASV. Arm. XL., vol. 11, fol. 227rv. – Campeggio bíboros is valószínűsítette, aki augusztus 18-án azt írta Wolsey bíborosnak, hogy a magyar és a lengyel király, valamint Ferdinánd főherceg szeptemberben Olmützben fognak találkozni, hogy utóbbi szerinte nem fog elmenni. BREWER, 1862–1870. IV. 706–707. p., n. 1575. – A főherceg távolmaradásával számolt a szentszéki diplomácia is, hiszen augusztus 22-én a pápa csak Lajos és Zsigmond királyoknak írt az olmützi találkozó ügyében. ASV. Arm. XLIV., vol. 9, fol. 307rv, 308v, kiad.: BALAN, 1885. 170–171. p., n. 127. – Az összejövetelt végül Szent Márton ünnepére halasztották; Burgio Szalkai érsekre hivatkozva kifejtette Sadoletónak, hogy a főherceg az új időpontban sem fog megjelenni. FRAKNÓI, 1884. 257–262. p., n. 66., 261. p.; 263–266. p., n. 67., 265. p. – Campeggio bíboros november 17-én Rómából újfent azt írta Wolsey bíborosnak, hogy a magyar és a lengyel uralkodó hamarosan találkozni fog Olmützben. BREWER, 1862–1870. IV. 786–787. p., n. 1771. – Az esemény azonban ezúttal is elmaradt, Giovanni Francesco da Potenza Moszkvába küldött szentszéki követ 1526. március 1-jén Krakkóból azt írta Sadoletónak, hogy a magyar király titkára Olmützbe utazott, hogy előkészítse a találkozót a magyar és a lengyel király, valamint Ferdinánd főherceg között, melyet Keresztelő Szent János ünnepére terveznek. ASV. A.A. I-XVIII. n. 6522, fol. 75rv. – Az uralkodói összejövetel azonban már nem valósult meg.

⁶⁹ ASV. Arm. XLIV., vol. 9, fol. 270rv., kiad.: BALAN, 1885. 160–161. p., n. 117.

⁷⁰ ASV. Arm. XLIV., vol. 9, fol. 307rv, 308v, kiad.: BALAN, 1885. p. 170–171., n. 127.

lében szintén a közelgő „csúcstalálkozótól” várt eredményt, amely azonban már nem jött létre.⁷¹

A nyár folyamán alaposan megváltozott a magyar belpolitika is: a zűrzavaros hatvani országgyűlésen Szalkai kénytelen volt lemondani a kancellárságról.⁷² Bár a köznemesség Várdai Pált kiáltotta ki utódjának, Szalkai a kancellária vezetését Szalaházy Tamás veszprémi püspöknek adta át.⁷³ A királyné ugyanakkor saját kancellárját, Gosztonyi Jánost javasolta e poszt-ra.⁷⁴ Burgio végre elérkezettnek látta az időt, hogy a Szentszékhez feltétlen lojalitással bíró Brodarics Istvánt tekintélyes és meghatározó hivatalhoz juttassa, ezért a nuncius azonnal őt ajánlotta, amit a király vonakodva bár, de megígért.⁷⁵

Burgio – látva a király határozatlanságát – Szalkaival is tárgyalásokba kezdett. Brodarics kancellárrá választását illetően azzal próbálta meggyőzni, hogy ezzel nemcsak a Szentszék iránti elkötelezettségét bizonyítaná, hanem a cseh ügyekben is jó hasznát vehetné a követnek.⁷⁶ Brodaricsnak a többi jelölttel szembeni legnagyobb hátrányát római tartózkodása jelentette, ezért Lajos király megkérte a pápát, hogy Brodaricsot küldje haza. VII. Kelemen – miután a király saját kézzel írott levelét megkapta – teljesítette kérését, és a magyar követet saját nunciusaként augusztus 8-án kelt ajánlólevelekkel és oltalomlevéllel ellátva útnak indította.⁷⁷ A szentatya a király-

⁷¹ BALAN, 1884. 563–565. p., n. 263. Burgio a levelet jelentésében is említi: FRAKNÓI, 1884. 280–285. p., n. 71., 283. p.

⁷² Campeggio bíboros Bolognából levélben tájékoztatta az eseményekről Wolsey bíborost, és kifejtette, hogy örül a változásoknak, ld.: BREWER, 1862–1870. IV. 706–707. p., n. 1575.

⁷³ LACZLAVIK GYÖRGY: Várdai Pál esztergomi érsek, királyi helytartó pályafutásának kezdete. In: *Levéltári Közlemények*, 2004. 2. sz. 3–43. p., 41–42. p.; FAZEKAS ISTVÁN: Szalaházy Tamás, egy Habsburg-hű főpap portréja. In: *Történelmi Szemle*, 2007. 1. sz. 19–34. p., 20–21. p.

⁷⁴ FRAKNÓI, 1902. 374. p.; SÖRÖS PONGRÁC: Adatok Felsőzelestei Gosztonyi János püspök életéhez. In: *Religio*, 1909. 595–600., 612–614., 629–633., 644–646., 660–661. p., 633. p.

⁷⁵ FRAKNÓI, 1884. 229–231. p., n. 60., 230. p.; 231–237. p., n. 61., 235., 237. p.; FRAKNÓI, 1902. 373–374. p.; SÖRÖS PONGRÁC: Jerosini Brodarics István. (1471–1539) Bp., 1907. (továbbiakban: SÖRÖS, 1907.) 27–28. p.; BALOGH, 1942. 31., 41–42. p.; KUBINYI ANDRÁS: Szalkai László esztergomi érsek politikai szereplése. In: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp., 1999. (METEM Könyvek, 22.) 147–160. p. (továbbiakban: KUBINYI, 1999.) 159. p.; KUBINYI ANDRÁS: A királyi titkárok II. Lajos király uralkodása idejében. In: *Gesta*, 2006. 1. sz. 3–22. p., 21. p.; KUBINYI, 2009. 135–140. p.

⁷⁶ FRAKNÓI, 1884. 241–245. p., n. 63., 243–245. p.; SÖRÖS, 1907. 27–28. p.

⁷⁷ II. Lajos királyhoz: ASV. Arm. XLIV., vol. 9, fol. 297r, 298v. Reg.: NANNI, 1992. 216. p., n. 1288.; ASV. Arm. XLIV., vol. 9, fol. 299rv. Kiad.: BALAN, 1885. 167. p., n. 124.; ASV. Arm. XLIV., vol. 9, fol. 300rv., 301v. Kiad.: THEINER, 1860. 651. p., n. 853.; Szalkai Lászlóhoz: ASV. Arm. XLIV., vol. 9, fol. 304rv. Kiad.: THEINER, 1860. 651. p., n. 854.; Andrea Gritti velencei dózséhez: ASV. Arm. XLIV., vol. 9, fol. 297r, 298v. Reg.: NANNI, 1992. 216. p., n. 1290.; Verbóci István nádorhoz: ASV. Arm. XLIV., vol. 9, fol. 305rv, 306v. Kiad.: BALAN, 1885. 169–170. p., n. 126.; Brodarics oltalomlevele: ASV. Archivum Arcis I–XVIII. n. 5046. Ld. még fentebb.

nak kifejtette, hogy olyan tanácsadókkal vegye körül magát, akik nem magánérdekeiket, hanem az ország javát nézik: ezért ajánlja Brodaricsot.⁷⁸ A király szeptember 30-án kelt válaszában kifejtette szándékát Brodarics kinevezéséről, de az esztergomi érsek mindent megtett, hogy ezt megakadályozza.⁷⁹

Ezután kezdetét vette a kor talán letragikomikusabb hivatali közjátéka. Szalkainak esze ágában sem volt megválni a kancellárságtól, a pecsétet is magánál tartotta. Mivel mind a király, mind az újonnan kinevezett nádor, Verbőci István, mind pedig Burgio nuncius hasztalan próbálták meggyőzni a pecsétet átadásáról, az érsek valamilyen indokkal mindig kihátrált az elől.⁸⁰

Mivel a cseh unió kérdése még megoldásra várt, Szalkaitól a bíborosi kalap távolodni látszott. Lajos király úgy gondolta, hogy ha az érsek számára a pápánál kieszközli a bíbort, akkor végre hajlandó lemondani a kancellárságról, és azt Brodaricsnak adhatja. Maga az érsek sem tett le arról, hogy kardinális legyen, október 1-jén írott levelében a pápának a közügyekben végzett buzgalmát és igyekezetét hangsúlyozta, nyilván így próbálta a róla szóló rágalmat ellensúlyozni.⁸¹ Lajos király 1525. november 29-én Burgionak egy audiencián kijelentette: legfőbb óhaja, hogy Magyarországnak is legyen bíborosa, és az esztergomi érseken kívül mást nem is ajánlhat.⁸² Másnap futár indult Rómába, hogy a király leveleit a pápához vigye; a magyar király azonban nemcsak a szentatyának, hanem Sadoletto titkárnak is küldött az ügy érdekében.⁸³ Természetesen a két érintett, Szalkai és Brodarics is írt. Az érsek a korábbi leveleihez képest igen határozottan kérte Kelemen pápát, hogy ha a bíborosok kollégiumát bővíteni szándékozik, gondoljon rá is.⁸⁴ Brodarics olyannyira biztos volt abban, hogy a pápa teljesíteni fogja a magyar uralkodó kérését, hogy már a bíborosi kalap küldésének részleteire is kitért.⁸⁵

Burgio ugyanakkor kettős játékot játszott. A király kívánságának megfelelően Szalkai bíborosi kinevezését támogató levelet írt, amelyet a fent említettekkel együtt a királyi futár vitt el Rómába. Másnap, december 1-jén viszont küldött egy másik jelentést, melyben leplezetlenül leírta véleményét az érsekről: közönyössége, hanyagsága és kapzsisága, valamint mivel

⁷⁸ ASV. Arm. XLIV., vol. 9, fol. 300rv, 301v.

⁷⁹ ARTNER EDGÁR: Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája. Kiad.: Szovák Kornél – Török József – Tusor Péter. Bp.–Róma, 2004. (Collectanea Vaticana Hungariae I/1.) 174–176. p., n. 135.; SÖRÖS, 1907. 31–32. p.

⁸⁰ Erről ld.: FRAKNÓI, 1902. 373–381. p.; SÖRÖS, 1907. 31–34. p.; KUBINYI, 1999. 159. p.

⁸¹ BESSENYEI, 2002. 40–43. p., n. V/5. A pápai konzisztóriumon felolvasták: TUSOR–NEMES, 2011. 59. p., n. 64.

⁸² Burgio 1525. november 30-i jelentése: FRAKNÓI, 1884. 286–291. p., n. 72., 289. p.; FRAKNÓI (FRANKL) VILMOS: Három magyar bíbornok-jelölt a XVI. században. In: *Magyar Sion*, 1874. 81–100. p. (továbbiakban: FRAKNÓI, 1874.) 82. p.

⁸³ THEINER, AUGUSTIN: *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*. I. Roma, 1863. 589. p., n. 802–803.

⁸⁴ BESSENYEI, 2002. 42–44. p., n. V/6.; TUSOR PÉTER: *Purpura Pannonica*. Az esztergomi bíborosi szék kialakulásának előzményei a 17. században. Bp.–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae, I/3.) (továbbiakban: TUSOR, 2005.) 50. p.

⁸⁵ KASZA, 2012. 126–127. p., n. 52.

az egész ország gyűlölettel viseltetik iránta, inkább bíborosi kinevezése ellen szól.⁸⁶

A pápa január 5-én kelt válaszlevelében a kreálás elhalasztásáról értesítette a királyt és Szalkai érseket. Az egyik okot a pápa abban nevezte meg, hogy a bíborosi kollégium gyarapításához a bíborosok beleegyezése is szükséges, és többen a kinevezés ellen vannak. Ezenkívül Lajos királynak megjegyzi, hogy a fejedelmek kérései igen elszaporodtak, és ez számos nehézséget okoz számára.⁸⁷ A brevék január végén érkeztek meg Budára. Burgio a levelek átadásakor kiemelte, hogy a bíborosjelölt alkalmassága kérdéses, és a Brodarics számára megígért kancellárság halogatása is kiváltotta a pápa rosszsallását.⁸⁸ Ráadásul január 28-án újra visszaadták Szalkainak a pecséteket, hogy néhány nap múlva majd önként átadja Brodaricsnak, azonban akik ebben reménykedtek, azoknak csalódniuk kellett, mert az érsek még egy jó ideig magánál tartotta azokat.⁸⁹

Eközben a Szalkait bíborossággal kecsegtető cseh ügy is végképp elveszni látszott. Zdeněk Lev z Rožmitálu és a Rožmberk-család között újra fellángolt a belháború, ráadásul ez utóbbiak az eddig üldözött pikárdokat hívták segítségül.⁹⁰ Felmerült, hogy a helyzet megoldására személyesen Szalkai utazik el a cseh országgyűlésre, de a terv elvetése egyben az unió kudarcával végződő lezárását is jelentette.⁹¹ Ezzel egy időben a kancellárság ügye is lezárult: Szalkai a pecséteket átadta, és ígéretéhez híven – legalábbis egy időre – Esztergomba vonult vissza.⁹²

Az, hogy Magyarországnak Mohács előtt nem lett bíborosa, több tényező együttes eredménye volt. Bár felmerült Tomori Pál kalocsai érsek és Brodarics István neve is, komolyan senki nem számolt velük, ekkorra már ugyanis egyértelmű volt, hogy Magyarországon csak az esztergomi érsek lehet bíboros.⁹³ Szatmári György kinevezése az érsek korai halála miatt

⁸⁶ FRAKNÓI, 1884. 286–293. p., n. 72–73.; FRAKNÓI, 1874. 82–86. p.; FRAKNÓI, 1902. 377–378. p.

⁸⁷ ASV. Arm. XLIV., vol. 9, fol. 410rv. Reg.: NANNI, 1992. 227. p., n. 1363.; ASV. Arm. XLIV., vol. 9, fol. 411rv. Kiad.: THEINER, 1860. 658–659. p., n. 866.; FRAKNÓI, 1902. 378. p.; TUSOR, 2005. 49–50. p. – A pápa nem sokkal később Szalkainak írt még egy személyesebb hangvételű brevét is, ebben igyekezett eloszlatni azt a látszatot, hogy a bíborossá kreálás elhalasztását a hanyagságáról és a közügyek mellőzéséről szóló vádak okozták volna. ASV. Arm. XLIV., vol. 9, fol. 416r, 417v. Kiadása: THEINER, 1860. 659. p., n. 867.

⁸⁸ FRAKNÓI, 1884. 310–317. p., n. 81., 313. p.; FRAKNÓI, 1874. 86–89. p.

⁸⁹ FRAKNÓI, 1884. 310–317. p., n. 81., 312. p.; KASZA, 2012. 130–132. p., n. 55., 131. p. Ld. még: FRAKNÓI, 1902. 380. p.; KUBINYI, 1999. 159. p.

⁹⁰ FRAKNÓI, 1884. 307–308. p., n. 79. p.; 310–317. p., n. 81., 311. p.; cxxii. p.; KALOUS, 2009. 160. p.

⁹¹ FRAKNÓI, 1884. 335–337. p., n. 87.; cxxii. p.

⁹² Uo.; KASZA, 2012. 134–135. p., n. 58. Ld. még: FRAKNÓI, 1902. 380. p.; SÖRÖS, 1907. 34–35. p. – Szalkai április 4-én és 10-én Esztergomban volt, de április 30-án már ismét Budán találjuk. Ld.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképtár. 248438., 228118., 235388.

⁹³ Ld. II. Lajos kijelentését Burgio 1525. november 30-i jelentésében fentebb. Tomorira és Brodaricsra: FRAKNÓI, 1884. 310–317. p., n. 81., 314–316. p.; FRAKNÓI, 1874. 89–92. p.

hiúsulhatott meg,⁹⁴ Szalkai pedig nagyrészt Burgio kedvezőtlen jelentéseinek következtében nem lett soha kardinális.⁹⁵

Szalkai esetében – bár bizonyosan közrejátszottak a személyét rossz színben feltüntető nunciusi levelek – a kép azért összetettebb. VII. Kelemen pápa ugyanis trónra lépésétől csaknem négy éven keresztül, 1527. május 3-ig nem kreált egyetlen bíborost sem,⁹⁶ pedig ez ideig nyolc kardinális hunyt el.⁹⁷ Az általunk vizsgált időszakban (1523–1526) hiába volt tizenöt presbiter, valamint hat diakónus bíborosi cím üresedésben, valamint kilenc kommandában, az 1525. és 1526. év fordulóján lévő harmincöt bíboros – ebből nyolc az Alpokon túlról – messze meghaladta a konstanzi zsinat által megszabott huszonnégy főt.⁹⁸ A létszám korlátozását elrendelő rendelkezésen kívül – melyet szinte sohasem tartottak be – a konstanzi zsinatnak volt egy olyan szabálya is, amely esetlegesen Szalkainak kedvezhetett volna: abban az esetben túl lehet lépni e limitet, ha olyan náció képviselőjére esik a választás, amelynek nincs még képviselője a bíborosi kolégiumban.⁹⁹

Tusor Péter felvetése szerint VII. Kelemen pápa január 5-i brevéje „az egyre mohóbb államok jelölési »jogának« – halovány és átmeneti – kétségbe vonásáról” tanúskodik.¹⁰⁰ Tehát – bár a kérdés alaposabb vizsgálatot igényel – Szalkai elmaradt bíborosi kinevezése mögött nem csak Burgio elmarasztaló jelentései vagy a hatalmában és tekintélyében megfakult ma-

⁹⁴ 1523. február 15. Andrea dal Burgo levele Ferdinánd főherceghez, amelyben arról írt, hogy Szatmári bíborossá kreálása késik, ld.: C. TÓTH, 2010. 173. p., n. 159.

⁹⁵ TUSOR, 2005. 49. p.

⁹⁶ EUBEL, CONRAD: *Hierarchia Catholica Medii Aevi sive Summorum Pontificum S.R.E. Cardinalium, Ecclesiarum Antistitum Series. I–III.* Münster, 1910–1914. (2. kiad.) (továbbiakban: EUBEL, 1910–1914.) III. 19. p.

⁹⁷ Achille Grassi: 1523. november 22. – EUBEL, 1910–1914. III. 12. p.; Bernardino López de Carvajal: 1523. december 16. – Uo. II. 22. p.; Francesco Soderini: 1524. május 17. – Uo. III. 8. p.; Niccolò Fieschi: 1524. június 14. – Uo.; Marco Cornaro: 1524. július 24. – Uo. II. 24. p.; Giovanni Battista Pallavicini: 1524. augusztus 13. – Uo. III. 15. p.; Guillén Ramón de Vich y de Valterra: 1525. július 27. – Uo. III. 17. p.; Sigismondo Gonzaga: 1525. október 3. – Uo. III. 11. p.

⁹⁸ Alessandro Farnese, Giovanni Piccolomini, François Guillaume de Castelnau de Clermont-Lodève, Lorenzo Pucci, Antonio Maria Ciochi del Monte, Pietro Accolti, Lorenzo Campeggio, Giovanni Domenico de Cupis, Thomas Wolsey, Scaramuccia Trivulzio, Domenico Giacobazzi, Eberhard von der Mark, Willem van Enckenvort, Pompeo Colonna, Silvio Passerini, Cristoforo Numai O.Min., Francesco Armellini de' Medici, Egidio de Viterbo O.E.S.A., Bonifacio Ferreri, Paolo Emilio Cesi, Ferdinando Ponzetti, Albrecht von Brandenburg, Andrea della Valle, Louis de Bourbon de Vendôme, Tommaso de Vio O.P., Agostino Trivulzio, Ercole Rangoni, Matthäus Lang von Wellenburg, Giovanni Salviati, Franciotto Orsini, Innocenzo Cibo, Alessandro Cesarini, Jean de Lorraine, Francesco Pisani, Niccolò Ridolfi. – EUBEL, 1910–1914. II–III. passim.; TUSOR–NEMES, 2011. xvii. p.

⁹⁹ TUSOR PÉTER: A magyar koronabíborosi és bíboros protektori „intézmény” kialakulása és elhalása a XV–XVI. században. In: *Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk.: Neumann Tibor. Bp.–Piliscsaba, 2004. 291–310. p., 293. p.; TUSOR, 2005. 19–20. p.

¹⁰⁰ TUSOR, 2005. 49–50. p.

---

gyar uralkodó érdekérvényesítő képességének kudarca áll, hanem egy átgondolt pápai törekvés a bíborosi testület összetételének átalakítására, amelynek többek között hazánk is „áldozatul esett”.

Alistáli Farkas Jakab 1652-es *respondensi felelete* mint Apáczai Csere János *De summa scholarum necessitate* című beszédének egyik forrása*

Posta Anna

I. Bán Imre Apáczai-monográfiájában a *De summa scholarum necessitate* műfajának meghatározása és a művészi megformált szerkezet bemutatása után a székfoglaló beszéd forrásait tárgyalja. Johannes Althusius *De utilitate, necessitate, antiquitate scholarum admonitio panegyrica* című, 1603-as herborni beszéde már első hallásra hasonlóságot mutat a kolozsvári szónoklattal: „Látnivaló, hogy már a cím innen visszhangzik, s a műfajra (admonitio panegyrica) is főleg ez ad mintát.”¹ Emellett a két értekezés összevetése során néhány tartalmi egyezésre lehet figyelmes az olvasó, példának okáért mikor Apáczai az írástudásról mint az amerikai őslakók számára csodás isteni képességről értekezik, majd mikor a triviális iskolák hasznosságát az Ádám bukásakor elveszített szellemi adományok visszaszerzésében látja, akkor tulajdonképpen Althusius gondolatait ismétli meg. Althusius beszéde tehát címére, műfajára és tartalmára nézve figyelemreméltó összecsengéseket mutat Apáczai székfoglalójával, akárcsak Alsted *Oratio de causis corruptarum scholarum* című mintaszónoklata: „Ennek gondolatmenete nem egy ponton elősegítette Apáczaink beszédének kialakulását. Bevezetésében az iskolák szükséges és hasznos voltáról szól (»necessitas et utilitas«), majd tételül az iskolák romlottságának vizsgálatát tűzi ki.”² Az említett művek mellett a kolozsvári székfoglaló beszédre tartalmilag még igen termékenyen hatott az Alistáli Farkas Jakab által Utrechtben előadott *Problemata aliquot ad politiam ecclesiasticam de scholis* című értekezés is.

Bán Imre a két beszéd közötti tartalmi hasonlóságok közül csupán a legjellegzetesebbeket említi, azok is nagyrészt az anyanyelvi iskoláknak, az írástudásnak és az olvasásnak a hasznosságáról szóló részekből származnak. Írásom első felében igyekszem rövid áttekintést adni előbb Alistáli Farkas Jakab, majd Voetius Gisbert életéről és munkásságáról, akinek az elnöklése alatt, az utrechti kör tagjaként adta elő Alistáli 1652-ben a fent említett beszédet. Ezt követően térek rá az Alistáli-disputáció elemzésére, melynek előbb könyvészeti és nyomdászattörténeti hátterét tárgyalom, majd egyrészt az utrechti és a kolozsvári értekezés között meglévő, Bán Imre által is említett tartalmi egyezéseket szeretném árnyalni, részletesebben kifejtetni, másrészt a már feltárt hasonlóságok sorát újabb meglátásokkal tervezem kiegészíteni.

---

* Köszönettel tartozom Imre Mihálynak és Oláh Róbertnek, akik hasznos tanácsaikkal, értékes szakmai és módszertani meglátásaikkal segítettek jelen tanulmány elkészítését. (A Szerző.)

¹ BÁN IMRE: Apáczai Csere János. Bp., 1958. (továbbiakban: BÁN, 1958.) 463. p.

² BÁN, 1958. 469. p.

II. Alistáli Farkas Jakab 1630 körül született Pozsony megyében, egy Alistál nevű városkában. Ifjúkorában elvesztette a szüleit, nagybátyja lett a gyámja. A komáromi gimnáziumban végezte középiskolai tanulmányait, majd Sárospatakon egy évig járt a főiskolára, 1647-ben van bejegyezve az anyakönyvbe. Ezt követően Tokajban egy évig tanítóként dolgozott, majd 1650-tól kb. 1654-ig tartózkodott az utrecht-i egyetemen. 1656-ban Göncön ismét tanárként munkálkodott, 1658 és 1661 között pedig a sárospataki tanoda köztanítója lett, de valószínűleg nem tanárkodott élete végéig, ugyanis egyrészt már 1661-ben Szikszón lelkészi hivatalba lépett, másrészt pedig „Lampe úgy emlékezik róla, mint szőnyi lelkészről és a komáromi egyházmegye prosenioráról.”³ Halálának idejéről és körülményeiről adatok híján semmit nem lehet tudni.⁴

Farkas Jakab művei közül csupán három egyetemi értekezés ismert.⁵ Az 1652-es alkotásban az iskolákról, míg az 1654-ben keletkezett művekben⁶ a nemességről mint politikai státuszról értekeznek. Jelen tanulmánynak nem célja a politikai értekezések részletes elemzése, ám azok rövid tartalmi ismertetésétől az Alistáli-életmű minél teljesebb megismerésének érdekében nem tekinthetünk el. Alistáli Farkas Jakab 1654-ben Utrechtben Daniel Berckringernek, az utrecht-i egyetem filozófia- és retorikaprofesszorának az elnökléte alatt beszélt a nemességről, és mivel az értekezések címlapján nincs feltüntetve, hogy a respondens egyben auctor is lenne, így arra következtethetünk, hogy a nemességről szóló művek valódi szerzősége Daniel Berckringernek tulajdonítható. A *Disputationes Politicae de Nobilitate Pars Prior* című beszéd Prooemium egységében a szerző felsorolásszerűen előrebocsátja értekezése tartalmát: 1. a nobilitas szó etimológiája, 2. a nobilitas szó jelentései, 3. a nemesség definíciója, 4. a nemesi cím megőrzésének és elvesztésének módozatai. A nobilitas kifejezés a latin *nosco* igéből ered és a 'nemesség, a nemesek' jelentés mellett még másik két értelmezési lehetőség vehető számba. A nobilitas szó *noscibilitas*-ként ('ismert, ismerős, ismeretes'), így pedig a *nota, clara, illustris, aperta,*

³ SZINYEI GERZSON: Alistáli Farkas Jakab egy eddig ismeretlen XVII. századbeli író. In: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1876. 1. sz. 38–43. p. (továbbiakban: SZINYEI, 1876.) 40. p.

⁴ Az életrajzi adatok forrása: SZINYEI, 1876. 38–40. p.; EÖTVÖS LAJOS: Alistáli Farkas Jakab életéhez. In: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1871. 10–11. sz. 522–523. p.

⁵ *Problemata aliquot ad politiam ecclesiasticam de scholis*. Utrecht, 1652.; *Disputationis politicae de nobilitate pars prior*. Uo., 1654.; *Disputationis politicae de nobilitate pars posterior*. Uo., 1654.

⁶ A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei SS. 190 jelzetű, *Collectio Tataino = Óriana* elnevezésű kolligátumában 12 a, b jelzések alatt megtalálhatók az említett politikai disputációk. A 12 teológiai és 2 politikai témájú, egytől egyig magyar származású respondensek nevéhez köthető disputációkat tartalmazó gyűjteményes kötet eredetileg Óri Fülöp/Fülep Gábor tulajdonában volt, aki 1760. július 6-án iratkozott be a franekeri egyetemre, majd meglátogatta Gröningent, Harderwicket és Utrechtet is. 1773-ban Sárospatakon lett theológiatanár. A könyv fedőlapjának belső oldalán a következő Szombathi Jánostól származó bejegyzést olvashatjuk: „Accepit Bibliotheca Collegii Reformati SarosPatakiensis Ao 1798 die 2 Aprilis.”

spectabilis, conspicua, vulgata szavak szinonimájaként vagy pedig „hominum sermone celebrata excellentia ac principalitas”, azaz ’jelesség, kiválóság’-ként is értelmezhető.

Nemes a szó ’jeles, kiváló’ (inkább fizikai értelemben vett nemesség, kiváló adottságok) jelentésében a földi teremtmények közül az oroszlán, a levegő élőlényei között a Phoenix és a sas, az égbolton a Nap uralkodik, az arany a fémek, a drágagyöngy pedig a kövek közül tűnik ki. Az 1654-es politikai értekezések azonban arról a nemességről beszélnek, „mely határos az erénnyel, mely szabad élethez való, tisztos, becsületes cselekedetre irányul, s egyedül az okos elmével bíró embert illeti meg; azon nemességről, mely polgári és politikai alapokon nyugszik, és a hazai szokásokhoz mérve kitűnő rangot ad. Ez a legfelső hatalomtól erények díjában nyeretik, és születés által terjed firól fira.”⁷ A nemesség tehát dignitas, azaz méltóság, rang, amely kiemelkedő erények és érdemek folytán szerezhető meg hivatali kinevezéssel, szolgálatokon alapulva vagy születés jogán. Az értekezés zárófejezete a fent definiált nemességről kezd beszélni, azt négy szempontból veszi górcső alá: 1. a nemesség megszerzésének mikéntje, a nemesi cím adományozásának kiváltó oka, 2. a nemesi címet viselő személy jelleme, 3. a nemesség fajtái, 4. a nemesi cím elvesztésének esetei. A szerző szerint a nemesi méltóság megszerzésének egyik módja a poeta laureatus cím elnyerése volt. Ténylegesen tudunk példákat mondani arra, hogy valaki a koszorús költő és a nemesi címet egyszerre kapja meg, elég itt Johannes Bocatiusra gondolni.

A *Disputationes Politicae de Nobilitate Pars Posterior* című beszéd az első rész zárótézisében felsorolt pontok mentén, a Pars Prior egységben elmondottakat folytatva halad tovább a nemességről való eszmefuttatásban. A nemeseket többféleképpen lehet megszólítani. Ezek a megszólítások a megszólított felé tanúsított tisztelet fokának növekedését mutatva a következő sorrendben alkalmazhatók: nobilis, generosi, nobilis & generosi, dominationes. A nemes ember privilégiumokkal bír, mentes a közterhek alól, írásban is esküt tehet, adósság miatt nem büntethető. A nemesi cím lehet örökös és ideiglenes. Az örökös nemesség nem vonható vissza, apáról fiúra száll, míg az ideiglenes nemesség csak a kinevezett személy életének időtartamára szól, így annak leszármazottai nem örökölhetik a megtisztelő címet. Az előjogok és mentességek azonban különleges magatartást követelnek meg a nemes embertől, akinek címe megtartása érdekében minden körülmények között tartózkodnia kell a tunyaságtól (Desidia) és a gyávaságtól (Ignavia), a kegyetlenségtől (Crudelitas) és a zsarnokságtól (Tyranis), a kevélységtől és a felfuvalkodottságtól (Superbia), a hazugságtól (Mendacium), a szemtelenségtől (Impudentia) és az orcátlanságtól (Scurrilitas). A szemérem bemocskolása, a kéjelgés, a lopás, a kétkezdő munka végzése mellett a nemesi cím elvesztése abban az esetben is bekövetkezhet, ha társadalmi rang szempontjából vegyes házasság történik, például ha nemes hölgy plebejus férfi felesége lesz. A *Disputationes Politicae de Nobilitate Pars Posterior* Corolariummal zárul.⁸

Az 1652-es, iskolákról szóló disputáció esetében a címlapon ezt olvashatjuk: „Publicé ventilandum proponit Jacobus Farkas, Alistalinus

⁷ ERDÉLYI JÁNOS: A bölcsészet Magyarországon. Bp., 1885. 126. p.

⁸ Vö. az előző jegyzetben idézett irodalmat.

Pannonio-Ungarus”. Ebből a mondatból egyértelműen kiderül, hogy a szöveget Farkas Jakab nyilvános előadáson mondta fel, így az respondensi feleletnek minősül, s nem Alistáli önálló alkotásának. Az iskolákról szóló értekezés szerzősége alighanem magának Voetius Gisbertnek tulajdonítható. A 17. század végén Hollandiában már öt egyetem és kilenc Athenaeum illustre,⁹ azaz filozófiát és teológiát tanító főiskola működött. Az első protestáns egyetemet Észak-Németalföldön, Leidenben alapította meg Orániai Vilmos 1575-ben, ezt követte a franekeri akadémia megalakulása 1585-ben. A 17. században újabb három egyetem születéséről beszélhetünk az Egyesült Provinciák területén: Groningenben 1614-ben, Utrechtben 1636-ban, Harderwijkben pedig 1648-ban jött létre akadémia. Az öt egyetem mellett létrehoztak még kilenc olyan felsőoktatási intézményt is, amelyek nem voltak jogosultak tudományos fokozat kiállítására. A legkorábbi ilyen Athenaeumok Deventerben 1629-ben és Amszterdamban 1632-ben jöttek létre.¹⁰

Aza Goudriaan *Reformed Orthodoxy and Philosophy*¹¹ című munkájában Voetius Gisbert-et Petrus van Mastricht-tel és Anthonius Driessen-nel egyetemben a református ortodoxia és filozófia kiemelkedő alakjaként tartja számon. Voetius Gisbert (1598-1676) Leidenben tanult teológiát, majd 1634-ben az utrechti egyetem teológiaprofesszora lett. Rendszerint magánórákat, disputációkat és heti nyolc nyilvános előadást tartott az akadémian. Voetius 1648-ban kezdte el publikálni teológiai témájú egyetemi disputációit a következő cím alatt: *Selectae disputationes theologicae*, amely kiadványsorozat 1669-ben zárult az 5. kötettel. Ezek a válogatott vitairatok – egy később működő német teológus elmondása szerint – a reformáció tanainak olyan éles szemű, tiszta bemutatását adják, mint amilyet sehol másutt nem találni.

Voetius teológusként a filozófia iránt is érdeklődött, amelynek eredményeképpen *Exercitia et bibliotheca studiosi theologiae* című művében filozófiai munkáinak egy jelentős hányadát is közzétette. Az utrechti tudós tanár nem szimpatizált Petrus Ramus filozófiájával, ezen álláspontja jól ismert egy 1641-es írásából, amelyben nyíltan szembefordul a karteziánus filozófiával is. A karteziánizmus voetiusi kritikáját előlegezte meg forrásként az a pamfletsorozat, amelyet 1656-ban Hollandiában adott közre egy bizonyos Suetonius Tranquillus, amely név Jacobus Koelman – Voetius egyik tanítványa – szerint valójában az utrechti professzor álneve volt. Ezekre az írásokra a leideni teológus, Abraham Heidanus válaszolt, aki szintén álneven, Iranaeus Philalethius-ként írta alá munkáit. Voetius reagált is erre a válaszra, majd viszontválasz következett Heidanus-tól. Az ehhez hasonló, sokszor végtelennek tűnő tudományos vitáival nem annyira híveinek, sokkal inkább ellenségeinek számát növelte a professzor. Ennek ellenére Voetius környezetének elismerését és a Holland Köztársasá-

⁹ Athenaeumok: Deventer, Amsterdam, Dordrecht, Hertogenbosch, Breda, Middelburg, Zutphen, Rotterdam, Maastricht. Ld.: BÀN, 1958. 94. p.

¹⁰ BOZZAY RÉKA – LADÁNYI SÁNDOR: Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918. Bp., 2007. 15. p.

¹¹ GOUDRIAAN, AZA: *Reformed Orthodoxy and Philosophy, 1625–1750*. Gisbertus Voetius, Petrus van Mastricht and Antonius Driessen. Leiden–Boston, 2006. 7–14. p.

gon kívül élők tiszteletét egyaránt hamar kivívta önzetlen, nyájas, megnyerő modorával.

A skót presbiteriánusok is rajongtak az utrechti teológusért, ám ő mégis a magyar deáksággal szemben mutatott kiemelt rokonszenvet. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az általa a holland és a magyar hallgatók számára létrehozott ösztöndíj-alapítvány, sőt a professzor nem zárkózott el az elől sem, hogy alkalmanként a saját vagyonából kiemelt összeggel támogassa a számára kedves magyar tanítványokat, így aztán nem meglepő, hogy hamarosan a legjobb magyar diákok csoportosultak Voetius köré: „Egyébként is Voetius elvül vallotta, hogy minden deák mellett ott kellene állnia egy-egy professzornak, mint lelki vezetőnek és tanácsadónak, s úgy látszik, ezt az elvet a magyar deákokkal szívesen meg is valósította.”¹²

Bán Imre Apáczai-monográfiájában mintegy seregszemleszerűen tekinthetünk végig azon magyar személyek során, akik Apáczaival egy időben, a 17. század közepe táján az utrechti egyetem hallgatóinak táborát növelték. A következő diákok szerepelnek az említett irodalomban: Tofeus Mihály, Komáromi Csipkés György, Geleji Katona István, Enyedi Sámuel, Sikó János, Igaz Kálmán, Németi István, Horti István, Diószegi K. Pál, Buzinkai Mihály, Báthori Mihály, Miskolczi Csulyak Gáspár és végül, de nem utolsó sorban Alistáli Farkas Jakab. Az utrechti egyetemen ezek a hallgatók egyfajta diáktársulást alkottak, ám „Hollandiából a wittenbergi vagy heidelbergi bursához hasonló szabályos magyar deák-társulásokról nincsenek adataink – a XVII. században ezek már nem is időszerűek –, közösségi szellemet azonban bátran feltételezhetünk itt is, különösen éppen Utrechtben”.¹³ A fent említett diákok apraja-nagyja alkotta tehát az ún. utrechti kört, egyfajta szellemi közösségként, még inkább baráti társaságként kell értelmeznünk a holland földre peregrinált fiatal értelmiségiek ezen kis csapatát.

III. A *Problemata aliquot ad politiam ecclesiasticam de scholis* című, Alistáli Farkas Jakab nevéhez köthető RMK III. 1814. sz. respondensi feleletből 1-1 példányt őriz a marosvásárhelyi, a kolozsvári, a sárospataki és a debreceni református kollégium. A Kolozsvári Református Kollégium példányának eredetére vonatkozóan hasznos információkat kapunk Herepei János tanulmányából, miszerint az 1652-es nyomtatvány Porcsalmi Pap András bibliotékájából került be a kollégium gyűjteményébe, aki pedig a kolozsvári iskola lektora volt 1642 és 1667 között, majd a kolozsvári egyházközség különféle papi tisztségeiben szolgált. „Képzett, okos fő volt, aki egész életén keresztül gyarapította könyvtárát, így váltotta magához a korán elhunyt Apáczai könyvtárának tekintélyes részét is [...] Könyvtárát – úgy látszik – a kollégiumnak hagyományozta.”¹⁴ Az említett respondensi feleletet éppen maga Alistáli ajándékozhatta kollegájának, Apáczainak, a „címlapra írt kézírással találjuk: »Apatzai Jano...« A hiányzó néhány betűt a könyv bekötésekor a könyvkötő levágta. Kiegészítése: »...sé« vagy »...snak« lehetett. Ugyanis e név egykorú, de nem Apáczai kézírása, s

¹² BÁN, 1958. 125. p.

¹³ BÁN, 1958. 105. p.

¹⁴ HEREPEI JÁNOS: Apáczai Csere János könyvtárának töredéke. In: *Magyar Könyvszemle*, 1959. 79–85. p.; 81–82. p.

minthogy e füzet a szerzőtől felajánlott tiszteletpéldány lévén, bizonyosan ő írta reája a megtisztelt barát nevét.” Ezt erősíti meg Bán Imre, mikor arról ír, hogy az iskolákról szóló értekezést „Alistáli Farkas Jakab, Apáczai barátja adta elő respondensként Utrechtben 1652. júl. 13-án Voetius elnöklete alatt. Egészen bizonyos, hogy Csere János jelen volt a disputáción, az értekezés kinyomtatott példánya neve aláírásával ma is megvan a kolozsvári volt ref. Kollégium könyvtárában.”¹⁵

A Sárospataki Református Kollégium SS. 105. jelzetű, *Collectio Dioszegiana* elnevezésű kolligátuma összesen 73 értekezést tartalmaz főleg a teológia tárgyköréből. A kötetben összegyűjtött disputációkat 1650 és 1653 között adták ki („complecterit disputationes, dissertationes in plurimum Theologicas editas Annis 1650–1653”), egytől egyig a hollandiai akadémiák valamelyikén keletkeztek. A 73 nyomtatványból 23 magyar származású respondens nevéhez köthető, köztük huszadikként szerepel Alistáli Farkas Jakab beszéde is. A gyűjtemény neve árulkodik az eredeti tulajdonos kilétéről. A fedőlap belső oldalán kézírással olvashatjuk: „Domino Paulo Dioszegi hunc Dialogum uno dabat Petrus Leffen / Bibliopola Lugd. Bata 1654.” Diószegi Kalmár Pál 1652-től hollandiai egyetemeken tanult (Leiden, Franeker, Groningen), ekkortájt kaphatta ajándékba a könyvet Petrus Leffen leideni nyomdász-könyvkereskedőtől. Tehát a kolligátum eredetileg Diószegi Kalmár Pál tulajdona volt, 1797-ben pedig már Sárospatakon lehet a könyv, legalábbis Szombathi Jánosnak – aki 1782-től Sárospatakon tanár, majd főkönyvtárnok – a fedőlap belső oldalán olvasható bejegyzése alapján erre következtethetünk: „Procurante Paulo Kalmár Diószegi, dum in Academiis Belgicis Ao 1652 [...] studiis Theologicis incumberet. / Notante Joan. Szomb. S. Patak Ao 1797.”

A Debreceni Református Kollégium kolligátumának nyomtatványai között ötödikként, RMK 1156. jelzettel szerepel az Alistáli-értekezés. A gyűjtőkötetben található szövegek mindegyike 16–17. századi (1552–1653), hollandiai egyetemeken keletkezett disputáció, exercitatio a politika, az etika, a metaphisica, a theologia, a philologia, a philosophia, a logica és az ecclesiastica tárgyköréből. A nyomtatványok között vannak olyanok is, amelyek a kolligátumon belül kisebb-nagyobb tematikai egységet alkotnak. A gyűjteményben található 67 nyomtatvány közül 18-ról mondható el, hogy magyar származású respondens nevéhez köthető. A kolligátum provenienciájára vonatkozóan a kötetben található első nyomtatvány címlapjáról kapunk információkat. A bejegyzések szerint az 1650–54 között hollandiai akadémiákon tanult Báthori Mihály, debreceni származású református prédikátor hozta magával Leidenből a könyvet, amely a későbbiek folyamán egy bizonyos Vetsei Pál, majd Nánási (N?) István tulajdonába került, ez utóbbi ajándékozhatta a kolligátumot a Debreceni Református Kollégiumnak valamikor a 17. század végén.

A kollacionálási munkálatok eredményeképpen sikerült megállapítanom, hogy a sárospataki és a debreceni református kollégium könyvtárának kolligátumi példányai ép és teljes állapotban vannak. A nyomtatványok negyedréte alakúak, két ívfüzetből (A-B), továbbá nyolc, nagyrészt

¹⁵ BÁN, 1958. 466. p. 35. sz. jegyz. (Eszerint: Kolozsvári Református Kollégium RMK. 374. sz. disszertáció-gyűjtemény. A különálló Apáczai-példány névbejegyzése: „Apatzai Janos”.)

számozatlan (ívjelzés nélküli) levélből (-, A2, A3, -, B, -, B3, -) és 16 oldalból állnak. Az értekezés a következőképpen épül fel: Alistáli feleletét ajánlja Tokaj város tanácsának, Alistali lakos Farkas Jakabnak, mint rokonának és gyámjának, Ohadi Istvánnak, a tokaji őrség hadnagyának, Veres Mátyás és Cseteri István tokaji kereskedőknek mint pártfogóinak, továbbá Magyar Ág Jakab komáromi és Zebegneyei János s Gonoszi János tokaji papoknak.¹⁶ Az ajánlást a főszöveg, maga a respondens felelet követi, majd a nyomtatvány corollariummal zárul: „Szokásban volt, hogy a respondens néhány önállóan kiszemelt tételt, corollariumot csatolt a szöveghez.”¹⁷

Az 1652-es Alistáli-felelet provenienciájára vonatkozóan a nyomtatvány címlapjáról kapunk információkat: „Ultrajecti, Ex Officina Johannis a Waesberge”, a szöveget tehát Utrechtben, Waesberg János tipográfus műhelyében rendezték sajtó alá. Novák László megjegyzi: „A németalföldi betűművészet már a könyvnyomtatás őskorszakától kezdve igen magas színvonalú volt. Hiszen már a tizenötödik század végén Deventer városában élt Paff Rikárd is igen szép, karakterisztikus hollandi gót betűket metszett, és az ő nyomdokain fejlődtek tovább a tizenhatodik meg tizenhetedik század nagy betűmetsző művészei.”¹⁸ A németalföldi nyomdászdynasztiák közül Novák az Elzevir-családot emeli ki, kiknek Leidenben működött a műhelyük, amely 1712-ig maradt fenn. Az egyéb holland tipográfiaiak közül a következőkről olvashatunk még: az antwerpeni Plantin-Moretus család, Amszterdamban a Blaeu-család, Johann Janson (aki „1645-ben a Hollandiában tanuló magyar diákok rábeszélésére utánnymatot készített Károli Gáspár bibliájából, és Magyarországra szállítva, jó áron eladta”), a Wetstein Henrik-féle nyomda, sőt Tótfalusi Kis Miklós is itt dolgozott 1680 és 1689 között. A Novák-féle szakirodalomban nyoma sincs Waesberg utrechti nyomdájának, pedig a tipográfia felettébb jelentős és népszerű lehetett a 16–17. században, hiszen az általam vizsgált, sáropataki és debreceni kolligátumba összegyűjtött utrechti nyomtatványok mindegyike Waesberg János műhelyéből került ki, sőt Apáczai Csere János *Magyar Enciklopédiája* is ugyanitt lett sajtó alá rendezve, amely munkálat kapcsán Bán Imre megjegyzi: „Az ismert utrechti tipográfia nem végzett jó munkát: a Magyar Encyklopedia tele van sajtóhibával.”¹⁹ Németh S. Katalin Johannes Waesberget már Johann Janson utódaként említi.²⁰

IV. Az Alistáli-disputációban az iskola tanítók és tanulók rendjeként vagy társulataként van meghatározva, amely a közösség és az egyén számára egyaránt hasznos.²¹ Szinte ugyanezek a gondolatok visszhangoznak a ko-

¹⁶ Régi Magyar Könyvtár III. 1814. sz. – Online: Az Országos Széchényi Könyvtár adatbázisai: www.arcanum.hu/oszk – 2014. október.

¹⁷ BÁN, 1958. 126. p.

¹⁸ NOVÁK LÁSZLÓ: A XVII. század külföldi tipográfiája. In: Uő: A nyomdászat története. H.n., é.n. [Bp., 1928–1929.] Online: Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://mek.oszk.hu/01600/01645> – 2014. október.

¹⁹ BÁN, 1958. 157. p.

²⁰ NÉMETH S. KATALIN: Magyar könyvek a 17. századi holland könyvpiacra. In: *Magyar Könyvszemle*, 1982. 305–309. p.; 307. p.

²¹ „Schola est ordo seu societas docentium et discentium ea, quae publice privatimque sunt utilae.”

lozsvári székfoglalóban: „Az iskola, hallgatóim [...] tanítók és tanulók rendezett társulása, akik az emberi életkörülmények szempontjából hasznos és szükséges ismereteket tanítanak és tanulnak.”²² Voetius értekezésében az iskola ezen definíciója egyenesen Alsted enciklopédiájából származik, majd szinte szó szerint veszi át ezt Apáczai is. A kolozsvári beszédben a meghatározást rögvest követi az iskola szintekre bontása: „E társulás [...] feloszlik alsó, közép- és felső iskolákra.”²³ Az Alistáli-disputáció szerkezeti egységei (I. De scholis in genere II. De Infimis, seu scholis vulgaribus III. De intermediis seu scholis literatorum, trivialibus IV. De scholis supremis, seu de Universitatibus) is az iskolarendszer ilyesfajta részekre tagolásának szemléletét tükrözik. Az oktatás egyes szintjeinek különféle elnevezései, a nevelési-oktatási cél és a tanítandó tárgyak meghatározásai is sok hasonlóságot mutatnak a két beszéd összevetése során.

A *De summa scholarum necessitate* az anyanyelvi iskolákról a következő leírást adja: „Az alsó iskolák népiskolák, melyekben tudniillik leginkább az anyanyelven való olvasást, helyes beszédet és írást tanítják a vallás elemeivel együtt. Ezért ezeket anyanyelvi iskoláknak is hívjuk.”²⁴ Voetius a holland alsó iskolákon belül még két fokozatot (prior, posterior) különít el, majd az egyes fokozatokon tanítandó tárgyakról terjedelmes leírást kapunk, amelyből Apáczai a katekizmustanítás mellett csak az írás, az olvasás és a beszéd tanítását emeli ki, amellyel az alsó iskolák anyanyelvi jellegét magyarázni lehet. Íme, egy részlet az Alistáli-disputáció ezzel összecsengő egységéből: „Scholae infimae seu vulgares, atque adeo quibusvis communes sunt illae, in quibus pronuntiatio et scriptio linguae vernaculae cum elementis et praxi religionis, nec non civilitate morum, aliisque quibusdam artibus et linguis in vita communi necessariis aut utilibus docentur.” Az elemi iskola anyanyelvi iskolaként való emlegetése Voetius értekezésében is megjelenik, mikor az a kérdés merül fel, hogy vajon a triviális iskolák számának gyarapítása az anyanyelvi iskolák könnyed melőzését vonja-e maga után.²⁵

A középiskolai szinten tanítandó tárgyakról, illetve a triviális iskoláknak a felsőfokú továbbtanulásban betöltött szerepéről Apáczai a következőket állapítja meg: „A középiskolák viszont főleg három tantárgynak, ti. a latin és görög grammatikának, a retorikának és logikának, továbbá a katekizmusnak és az erkölcstannak tanítása által a felső iskolák felé egyengetik az utat, és megszokott nevük triviális.”²⁶ Voetius a középiskolákon belül, ahogy ezt az alsó iskoláknál is láttuk, további osztályozást végez, két szintet

²² „Schola, Auditores, [...] est ordo et societas ea docentium et discentium, quae in vitae humanae statibus sunt utilia et necessaria.” APÁCZAI CSERE JÁNOS: Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról... Bp., 1981. (továbbiakban: APÁCZAI, 1981.) 12. p.

²³ „Scholas in infimas, intermedias et supremas dispesci [...] videmus” APÁCZAI, 1981. 12. p.

²⁴ „Adeo quidem ut infimae illae sint vulgares, utpote quibus linguae vernaculae cum religionis elementis lectio, pronuntiatio et scriptio protissimum excolatur, unde vernaculae quoque appellantur.” APÁCZAI, 1981. 12. p.

²⁵ „An ad amplificationem trivialium scholae vernaculae puerorum in civitatibus non facile amittendae sint?”

²⁶ „Mediae vero per artium praecipue trium utriusque Gram. Scil. Reth. et Logicae catechesios et bonorum morum studium, ad supremas viam praemuniat, trivialesque vulgo vocentur.” APÁCZAI, 1981. 12. p.

állapít meg („Schola trivialis [...] est vel mediocris, vel excellentior”), majd az egyes fokozatokon megjelenő tantárgyakat sorolja fel. Mindezekből, ahogy az iménti idézetből is kitűnik, csak a triviális iskola általános meghatározásában – amelyben egyébként a középfokú iskolának az akadémiai stúdiumokra való előkészítő funkciója is egyértelműen megjelenik – és a mediocris szint leírásában szereplő diszciplínák – amelyek más tantárgyak mellett az excellentior fokozaton is fel vannak sorolva – kerülnek megemlítésre Apáczaínál. A következő részlet az Alistáli-beszédből párhuzamba állítható a fent idézett Apácza-i szöveggel: „Schola trivialis [...] est societas discentium et docentium, unguas, artes, religionem et bonos mores, quibus pueri ad Academica studia praeparantur [...] / mediocris [...] Illa est, in qua lingua latina et graeca cum Rhetorica, Poesi, elementis Logicae et Catechesi traduntur.” Az excellentior szintű triviális iskolák rendjéről, működéséről többek között David Cythraeus, Heinrich Bullinger, Johannes Rivius, Conrad Dietrich és Wilhelm Zepper²⁷ is értekezik.

Végül a felső iskolákról is szó esik a kolozsvári székfoglalóban: „A felső iskolák minden tudományágban előadásokat és gyakorlatokat nyújtanak törvény szerint mindenkinek, éspedig ingyen. Ezeket akadémiáknak és egyetemeknek hívjuk abban az esetben, ha a tanítók különleges hatalommal vannak felruházva, hogy a négy fakultáson tudományos fokozatokat és címeket adjanak. Különbözik csak a gimnázium, főiskola vagy kollégium elnevezés illeti meg őket.”²⁸ Az akadémiai, főiskolai előadások és gyakorlatok nyilvános és ingyenes jellege az Alistáli-disputáció IV. egységének első soraiban így fogalmazódik meg: „Schola suprema, quae etiam Universitas, studium generale, Academia dici solet, est societas docentium et discentium peculiari potestate instructa ad publicas in omnibus disciplinis lectiones et exercitationes coram quibusvis ex lege et quidem gratis habendas, et idoneos quosque testimoniis, praemiis, gradibus decorandos.” Voetius a felsőfokú iskolákat is két típusba sorolja (primaria, secundaria), majd kijelenti, hogy ezen intézmények között a tanulók és tanárok számára, a tanított diszciplínákra, az igazságszolgáltatás működésére, a taneszközök és a kiváltságok bőségére nézve nincs különbség, csupán abban a tekintetben térnek el egymástól, hogy az akadémiák adomá-

²⁷ Wilhelm Zepper (1550–1607) református teológus volt, Marburgban végezte az egyetemet, majd Pfalzban, Hessenben tevékenykedett, 1594-től a herborni egyetem professzora. A gyakorlati teológia mellett jelentős alkotások fűződnek a nevéhez az oktatás terén is, több iskolai rendtartást is szerkesztett, a *De Politia Ecclesiastica sive forma ac ratio administrandi et gubernandi regni Christi* című művében a triviális iskolákról, a klasszikus iskolákról és az akadémiákról írt. Ld.: IMRE MIHÁLY: „Úton járásnak megírása”. Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben. Bp., 2009. 164–181. p. Imre Mihály Szenci *Dictionarium*ának 1621-es kiadása, annak függeléke kapcsán foglalkozik Wilhelm Zepper munkásságával. A szótár függelékében szerepel a *Syllecta Scholastica* kötet, amely hat írást tartalmaz, köztük Zepper iskolákról szóló művét is.

²⁸ „Supremae denique in omnibus disciplinis lectiones et exercitationes, coram quibusvis ex lege et quidem gratis habendas exhibeat, ubi si docentes peculiari sint potestate instructi ad honores et gradus in quatuor facultatibus conferendum, Academiae et Universitates nuncupantur, secus Gymnasiorum, illustrium scholarum collegiorumque appellationes duntaxat merebuntur.” APÁCZAI, 1981. 13. p.

nyozhatnak egyetemi címeket és méltósági fokokat a főiskolákkal ellentétben: „Illae sunt, quae stricte Academiae dicuntur, quaeque peculiariter atque exserte titulo et privilegio Academico a suprema potestate dotatae sunt. Istae sunt, quae stricte et proprie scholae illustres et gymnasia dicuntur. Quae cum numero professorum et studiorum, universalitate omnium disciplinarum, iurisdictione, copia exercitiorum, adminiculatorum, privilegiorum, tam ad bene esse quam ad esse requisitorum, paria facere possint cum Academiis, immo etiam complures subinde in aliquibus superare; non video aliquam inter eas differentiam relinquere, nisi in potestate solennis promotionis seu collationis graduum cum effectu.” Apáczai nyilvánvalóan ezt az osztályzást veszi át, amikor az akadémiákat elkülöníti a főiskoláktól.

V. Az Alistáli-értekezésnek már az első részében, amikor az iskolák általános hasznosságának mibenlétéről van szó,²⁹ megfogalmazódik az a gondolat, amely Apáczainál csak a főiskolák fölöttébb szükséges voltának tárgyalása során jelenik meg. Voetius kijelenti, hogy iskolák nélkül az egyház és az állam is semmissé lenne,³⁰ (hiszen „az ekklezsia és az állam legkormányabb veszedelme nélkül nem lehet elhanyagolni az iskolát”³¹), majd e meglátás forrásaként Althusius *De utilitate, necessitate, antiquitate scholarum admonitio panegyrica* című, 1603-as herborni beszédére, Plutarkhosznak egy oktatásról szóló írására (*Plutarchi liber de educatone liberorum*), végül Petrus Paulus Vergerius *De Ingeniis Moribus* című művére hivatkozik. A kolozsvári beszédben hasonló gondolatokat olvashatunk: „Napnál világosabb tehát, hogy a főiskolák az alapjai mind az államnak, mind az egyháznak. Mindkettő csak akkor virágozhat, ha a főiskolák erősödnek és virágoznak.”³² Az iskola intézményére tehát általánosságban és az egyes oktatási szintekre külön-külön is igaz, hogy az államra és az egyházra nézve egyaránt szükségesek és hasznosak.

Hogy az anyanyelvi iskolák „mennyire hasznosak, és milyen nagy szükség is van rájuk, az nagyon is világos és magától értetődő mindenki előtt”,³³ ám e kijelentés igazolására Apáczai mégis számos gondolatot hoz fel. Voetius a következő kérdéssel indítja beszédének a népiskolák hasznosságáról szóló részét: „De scholis prioris classis quaeritur, an sint necessariae et in omnibus civitatibus, oppidis, vicis erigendae?”, majd rögvest Zepperre (Resp. Ast. Cu. Zepp. l. r. c. 9) hivatkozik, valószínűleg a *De politia Ecclesiastica* című művére, így joggal következtethetünk arra, hogy a következőkben részletezett, az anyanyelvi iskolák hasznosságára felhozott érvek gondolati magva valójában Zepperus leleménye. Voetius elsőként mindjárt azzal érvel, hogy iskolákra igenis szükség van, hacsak

²⁹ „An scholae sint necessariae an tantum utiles?”

³⁰ „Nisi Ecclesiam perire, et Rem Publicam nullam esse.”

³¹ BÀN, 1958. 466. p.

³² „Sole ipso clarius est igitur et Reipublicae et Ecclesiae fundamentum scholas esse illustres, quae non aliter florere possunt, quam si hae floreat et vireant.” APÁCZAI, 1981. 26. p.

³³ BÀN, 1958. 13. p.

nem akarunk egy barbár, küklopszi, gyülevész nép szintjére lesüllyedni.³⁴ Ezt a már korábban – az iskolák általános hasznosságáról szóló részben – megfogalmazott gondolatot a népiskolák szükségességének bizonyítására ismétli meg Voetius. Az anyanyelvi iskola az írás-, az olvasástanítás által formálja az embert a civilizált közösség tagjává, nélküle mindannyian barbár, küklopszi gondolkodásmódot, jellemet öltenénk magunkra.³⁵ Apáczai, amikor az amerikai őslakókról szól, akik az írni- és olvasnitudó embereket e képességükből kifolyólag isteni lényeknek tartották, a következő, Voetiustól már ismerős gondolattal zárja le a történet elmesélését: „Ám hagyjuk most e barbár, vad, Küklopsz-féle embereket!”³⁶

Az anyanyelvi iskola az írás- és olvasástanítás mellett még engedelmességre is szoktatja növendékeit. Apáczai a következőképpen látja a népiskolák e feladatának jelentőségét az ember későbbi életére nézve: „Valamely politikai közösségben akár vezető, akár alárendelt szerep betöltésére csak olyan emberek lehetnek alkalmasak, akik már kisgyermek korukban, mindjárt az anyatejtől való elválasztás után megszokták, hogy az engedelmisség tejét szívják, alárendelve a kormánypalcát tartó király (ti. az iskolamester) törvényeinek.”³⁷ Voetius az iskolamesternek való gyermeki engedelmisséget hasonlóképpen vonja párhuzamba a felnőtt emberrel, aki képes egy alá-fölérendeltségen alapuló társadalom hasznos tagja lenni, a törvényeknek és a feljebbvalók akaratának eleget tenni: „Illa societas scholastica et puerilis conversatio et sub legibus ludimagistri assuefactio eos praeparat ad formam symbiosios et societatis politicae, sub legum et magistratum praesidio.”

Az írás, az olvasás és a beszéd képessége teszi emberré az embert, különbözteti meg az embert az állattól. Apáczai Csere János a beszéd képességével nem bíró emberekről így vélekedik: „Közelebb állnak a beszélőni nem tudó oktalan állatokhoz, mint az igazi emberekhez, akiket csupán gondolkodó és beszélő képességük különböztet meg az állatoktól.”³⁸ A kolozsvári székfoglaló beszéd tehát az emberek közötti gyakori szóbeli érintkezés jelentőségét hangsúlyozza, amely gondolat Voetius értekezésében a következőképpen van megfogalmazva: „Quia homo ut per rationem est homo, sic per sermonem humanum cum aliis hominibus communicat et a brutis externe distinguitur [...] Etiam cum aliis hominibus, praesertim absentibus, scribendo et vicissim ab illis scripta legendo communicare ac

³⁴ „Nisi [...] in barbaricam hominum colluviem et Cyclopicam Societatem degenerare velimus.”

³⁵ „Quia homines ibi formantur ad humanitatem et ad civilem societatem, ne instar hamaxobion et Nomadu, aut barbarorum solivagorum cyclopicos et belluinos mores induant.”

³⁶ „Sed enim ut eos homines barbaros, belluinos et Cyclopicos omittamus.” APÁCZAI, 1981. 15. p.

³⁷ „Qui probe expendit eos solos ad Societatem Politicam, vel ineundam vel subeundam aptos esse, qui lacte materno relicto lac illico obedientiae sub legibus [...] (ludimagistri scil.) infantes adhuc bibere insueverunt.” APÁCZAI, 1981. 13. p.

³⁸ „Ostenduntque propius se ab animantia sermonis expertia accedere, quam ad veros homines, ab his sola ratione et oratione discrepantes.” APÁCZAI, 1981. 13. p.

colloqui potest.” Voetius és Apáczai egyaránt kijelentik: „Márpedig a beszéd helyes kiejtésének és írásának tanítása az iskolákban folyik.”³⁹

Az írás- és olvasástudás megszüntetése komoly következményekkel járna, egyrészt a privát hivatalos ügyek önálló intézése teljesen ellehetetlenülne a közemberek számára. Apáczai a következőket írja erről: „Nem találsz akkor sehol egyetlen jó családapát, családanyát, fiút vagy egyéb családtagot, aki az adás-vételkor, polgári szerződések kötésekor helyesen járna el. Polgári ügyekben mindnyájan olyanok lesznek, mint a vakok, akik arra kényszerülnek, hogy kézen fogva vezettessék magukat.”⁴⁰ Voetiusnál ugyanezeket a gondolatokat olvashatjuk majdhogynem ugyanezekkel a szavakkal kifejezve: „Si ergo scientia legendi et scribendi destitui sint, quomodo erunt boni patres et matres familias, quomodo in suis emendis et vendendis et in aliis quibusvis actionibus et contractibus civilibus ineundis, mutandis, dissolvendis aut vel in infimae conditionis negotiis curan dis feliciter versabuntur? An non erunt, instar caecorum, qui ubique impingunt aut subsistunt, nisi ab aliis ducantur?”

Sőt, Voetius továbbmegy, hiszen egy ilyenfajta kollektív analfabétizmus nem csak az emberek egyéni boldogulását veszélyeztetné, hanem a Res Publica fennállását is, hiszen annak tisztségviselői, vezetői, irányítói egy ilyen barbári szintre süllyedt kollektívából kerülnének kiválasztásra: „Et quomodo semper suppetet copia civium, e quibus [...] in senatores plebeios aut centumviros aut pedaneos aut agrarios aut ordinis altioris munerarios adoptari possint.” Apáczai a főiskolák szerepét így látja az állam szempontjából: „Egyedül ezek az iskolák állíthatják az állam kormányrúdjához a legkiválóbb állami vezetőembereket, legigazságosabb bírákat és a legbölcsebb tisztviselőket, akik alkalmasak az állam igazgatására és kormányzására.”⁴¹ Voetius és Apáczai ugyanazokat a gondolatokat fogalmazzák meg, miszerint egyedül a tudás, a bölcsesség által boldogulhat az ember mind a magán-, mind a közéletben, és ennek teljesüléséhez az iskolák fölöttébb szükségesegek.

Apáczai székfoglaló beszédében egyértelműen kijelenti, hogy olvasástudás nélkül nincs katekizmustanítás, annak hiányában pedig „a kereszténység szükségképpen szabados gondolkodássá és istentagadássá fajul”.⁴² Voetius a keresztény gondolkodás és vallásgyakorlás kialakulásának kulcsát szintén az iskolaalapításokban, az írás- és olvasásoktatásban látja, hiszen a katekizmustanítás, a kereszténység az iskolák nélkül halálra van ítélve: „Quia ratio Christianismi, religionis professio, atque eiusdem exercitia publica, domestica, privata, lectionis et scriptionis scientiam et

³⁹ „Cuius certe sermonis recta pronuntiatio scriptioque in cholis excolitur.” Alist: „Atqui sermonis illius recta pronuntiatio et scriptio in scholis excolitur.” APÁCZAI, 1981. 14. p.

⁴⁰ „Et nullos bonos usquam relinques Patres, matres, filios et familias, qui in emendo, vendendo, contractibusque civilibus ineundis feliciter versarentur. Sed tales, qui instar caecorum, ab aliis semper manuduli in civilibus quibusvis negotiis cogantur.” APÁCZAI, 1981. 15. p.

⁴¹ „Illae solae optimos in Republica moderatores justitarios aequissimos et Magistratus prudentissimos regendaeque et administrandae Reipublicae aptissimos ad clavum constituunt.” APÁCZAI, 1981. 25. p.

⁴² „Christianismus in Libertinismum et Atheismum necessario transformetur.” APÁCZAI, 1981. 15. p.

consequenter scholarum per civitates et vicos institutionem requirit [...] Quomodo autem Scholasticae catechizationes vigeant sine scholis?”

Ezt követően a kolozsvári és az utrechti beszéd egyaránt elmarasztalja a pápaságot, melynek idején az emberek a tudatlanság homályában éltek, majd magasztalja Luthert és a reformátorokat, akik iskolák alapításával lehetővé tették az írás-, az olvasás- és a katekizmustanítást. Mindkét értekezés ugyanazzal a példával szemlélteti a pápaságnak a népre gyakorolt visszatartó erejét, befolyását, illetve Luther és a reformátorok fellépésének jelentőségét. Apáczai székfoglaló beszédének ezen része így hangzik: „Az említett évszázadok állati tudatlanságáról ékes bizonyosságot tesz Neuhusanus apát, a pápa hű ajtónállója [...] Azt állítja, ha Luther nem jött volna, ők arra is rávették volna a népet, hogy szénát egyék. Mit tett tehát Luther, mit tettek a mi reformátoraink, hogy ezt a barbárságot elűzzék és kiirtsák saját hazájukból? Ugye, hogy iskolákat nyitottak mindenfelé, megszervezték a katekizmustanítást: ezt aztán utódaik nagy szorgalommal folytatták mind a mai napig.”⁴³ Voetius ugyancsak a Neuhusanusnak tulajdonított meglátással érvel, majd Apáczaihoz hasonlóan a reformátorokat dicséri: „Clerici Papales ante reformationem in tam crassa ignorantia rerum divinarum et humanarum miseris subditos detinebant, ut pauci essent, qui artem scribendi et legendi tenerent, atque ita de brutali eorum ignorantia triumpharent, et Abbas monasterii Neuhusani in Vangionibus diceret: Si Lutherus non venisset, se persuasuros fuisse populo, ut foenum edissent. Quia perpetua praxis reformatorum exemplum hic praeberet. Illi enim a prima reformatione ubique scholas aperuerunt, et usque in hunc diem curant, ibique catechizationes instituunt.” A reformáció iskolaszervező tevékenységéről való elmélkedést Voetius egy büszke kijelentéssel zárja: „A hollandoknak nemcsak a legkisebb falvakban is vannak iskoláik, hanem még az Indiákon is: Apáczainál ez a magyar barbárság ellen fordított bizonyítékká válik.”⁴⁴

VI. A triviális iskolák hasznosságát Voetius abban látja, hogy az ott végzett tanulók az akadémiákon tanulhatnak tovább, tehát az akadémia szükségességéből és hasznosságából egyenes arányosságban következik a triviális iskolák haszna, jelentősége. Ám azt Voetius is hangsúlyozza, hogy a triviálisok nélkül az akadémiák semmit sem érnek: „Quaeritur de harum scholarum necessitate et utilitate. Resp. Rationes pro ea sumuntur 1. ex

⁴³ „De quorum brutali ignorantia Abbas Neuhusanus Papae satelles illustre perhibet testimonium [...] cum si Lutherus non venisset, se persuasuros fuisse populo ut foenum edissent, affirmat. Quid igitur Lutherus? Quid reformatores nostri in barbariae hac e suis finibus exterminanda ac profliganda factitarunt? Nempe scholas ubique aperuerunt, Catechizationes instituerunt, quas usque in hunc diem ipsorum successores diligentissime continuaverunt.” APÁCZAI, 1981. 15. p.

⁴⁴ Alist: „imprimis in nostro Belgio, ubi non tantum domi suae in omnibus vel minimis viculis, et viciniis, in omnibus praesidiis, eorumque castellis, et munimentis, tempore belli extractis, in omnibus civitatum angulis ludimagistros minervalibus, et stipendiis publicis alunt; sed et in plantationibus Ecclesiarum in Indiis.” BÀN, 1958. 467. p.; „Quod Belgae Anglique hodie, non domi solum, sed et in ipsis ultimis Indiis assidue faciunt, ut Indiarum barbara natio nobis hac felicitate longissime praeiudicet.” APÁCZAI, 1981.

necessitate et utilitate Academiarum, quae sine praeparatione triviali nullae essent.” Apáczai Csere János szintén az akadémiai stúdiumokra való felkészítésben látja a triviális iskolák funkcióját, hasznát, ám hangsúlyozza, hogy hazájában eddig egyetlen olyan akadémia vagy főiskola sem állított, amelyben a középfokú végzettségű tanulók tehetségüket továbbfejleszthetnék, kamatoztathatnák: „Mert igaz, hogy középiskoláink – már olyanok, amilyenek – mindig szép számmal voltak; de mivel jól szervezett felsőfokú iskolát – melyben minden isteni és emberi dologgal foglalkozó tudományt nyilvánosan előadnának és tanítanának; melyben a triviumot dicséretes eredménnyel végzett tanulókat évenként tisztességgel előre vinnék – mostanáig jóformán egyet sem állítottunk, ezért triviális iskoláinknak eddig jóformán semmi vagy csak nagyon kevés hasznát láthattuk.”⁴⁵

Azt a kérdést, hogy vajon a triviumot nem végzett tanulók képesek-e helytállni az akadémiaikon és a főiskolákon, és hogy egyáltalán nyugodt szívvel bocsáthatók-e az ilyen képzetlen növendékek a felsőfokú stúdiumokra, Voetius és Apáczai egyaránt felvetette értekezésében. Voetius a probléma alapos átgondolása után arra a megállapításra jut, hogy nem szükséges különbséget tenni az akadémiai hallgatók között képzettségükre nézve, hiszen rögvest, már az első előadásokon kitűnnek azok a hallgatók, akik valóban rátermettek és megfelelő előismeretekkel rendelkeznek. Így az akadémiaik kapui kivétel nélkül mindenki előtt nyitva állnak, ahogy az az egyházi életben a templomok esetében szokott lenni. Az akadémiai előadásokat nem lehet senkitől megtagadni, hisz az igazi tehetség úgyis kitűnik a sokaságból: „Sin vero intelligas eas, quae in Universitatibus seu Academiis propriae dictis, in quorumvis gratiam habentur, non puto inter auditores et [...] discernendum esse, non magis quam in Ecclesiis, ubi ostia omnibus patent, et quilibet auditores admittuntur.” Apáczai nem beszél arról, hogy az akadémiai, főiskolai előadásokat csak a triviumot végzett diákok látogathatják-e vagy sem, de azt leszögezi, hogy „Mindazok ti., akik a triviális iskolát el nem végezték, ha magasabb fokú tanulmányokra, a felső iskolák és akadémiaik előadásaira bocsátjuk is őket, sohasem váltják be a hozzájuk fűzött reményeket [...] Ha pedig a triviális iskolát végzett tanulók nem mehetnek tovább, olyanok lesznek, mint a repkény, mely egy darabon felkúszik a fára, de ha a faágak, amelyek tartják, nem nyúlnak tovább, akkor saját súlyánál fogva visszahajlik a földre.”⁴⁶ A két idézett részletben az a

---

⁴⁵ „Tametsi namque tales quales scholas intermedias plurimas semper habuerimus: quia tamen supremis bene constitutis, in quibus cunctarum divinarum humanarumque rerum scientiae publice legerentur et docerentur, quoque trivium suum cum laude absolventes, honorifice promoverentur annuatim, hactenus ereximus fere nullas, nulla paene trivialium quoque utilitas, vel parum admodum se se visendum praebuit.” APÁCZAI, 1981. 18. p.

⁴⁶ „Quicumque cursum hunc triviale non absolvarunt, et si ad superiores lectiones, quae in Scholis Supremis et Academicis leguntur, admittantur nunquam tam speratum fructum inde reportabunt [...] Sin autem ultra progredi non liceat, haederae similes sunt, quae postquam aliquousque sublata fuit, nisi arbor, quae ipsam sustinet, ulterius quoque exporrigatur, versus terram imam suoapte sponte declinat.” APÁCZAI, 1981. 18. p.

közös, hogy mindkettő egyértelművé teszi, hogy csakis a triviumot végzett tanulók fognak boldogulni felsőfokú tanulmányaik során.

A triviális iskolák hasznosságának tárgyalásakor Voetius még a középfokú intézményekben tanított tantárgyakra is hivatkozik, amelyek használathoz kétség nem fér: „Ex utilitate eorumque in iis docentur [...] rhetoricae, logicae, arithmeticae etc. poeticae, historicae, linguae latinae, graecae, catechesios, quarum utilitates pluribus orationibus descriptae sunt.” Apáczai nagyrészt ugyancsak ezen diszciplínák hasznosságára hivatkozik, mikor akadémiák és főiskolák állítására sürgeti a magyar nemzetet: „Ha nem lennének érzéketlenek, mint a vas, mindezeknek a tárgyaknak nyilvánvaló szükségessége és haszna [...] arra indíthatott volna már eddig is bennünket, hogy akadémiákat vagy legalább a meglévőknél sokkal színvonalasabb kollégiumokat és főiskolákat állítsunk fel és tartsunk fenn.”⁴⁷

A felső iskolák hasznosságáról már a korábbi fejezetekben több helyen is szó esett. Az iskola intézményének általános szükségessége az állami és az egyházi életben egyaránt kimutatható, ahogy Alistáli Farkas Jakab 1652-es respondensi feleletében olvashatjuk. Apáczai Csere János a főiskolákról vélekedik hasonlóképpen. Az utrechti értekezés szerint az anyanyelvi iskolák nélkül, az emberek írás- és olvasástudása híján az állam komoly veszélybe kerülne, hiszen e műveletlen közösségből kerülnének ki a legfőbb tisztviselők, állami vezetőemberek. Ezt az érdemet, azaz az állam irányításához és fenntartásához szükséges igen bölcs férfiak képzését, Apáczai már egyértelműen a főiskoláknak tulajdonítja. Apáczai és Voetius az akadémiák és főiskolák hasznosságával indokolja a triviális iskolák fontosságát, amely intézmények elsődleges funkciója az, hogy növendékeiket felkészítsék a felsőfokú tanulmányokra. Ahogy Voetiusnál a triviálisok hasznossága többek között az ott tanított diszciplínák értékességéből fakad, úgy igaz ez a megállapítás Apáczainál a felső iskolákra.

A kolozsvári székfoglaló beszéd jelentős hányada egy komoly probléma megoldása köré szerveződik, ti. „hogyan nincs nekünk, magyaroknak egyetlen akadémiánk sem, s így nincs hely, ahol tanítsuk és egyben sürgetőleg hangoztassuk az erkölcsöt, mely megfékezi a bűnöket, az ökonomiát, mely igazgatja a családok életét, az orvostudományt, mely megőrzi az egészséget, a matematikát, mely városokat, utcákat, templomokat, palotákat és tornyokat emel, végül a filozófiát, mely gyökere minden tudománynak és mesterségnek”.⁴⁸ A fenti összefoglalásból is kitűnik, hogy azok az érvek, amelyek Voetiusnál az anyanyelvi iskolák, a triviális iskolák és az iskola általában vett hasznosságának bizonyítására szolgálnak, Apáczainál az akadémiák és főiskolák mihamarabbi felállítását sürgetik.

Apáczai két irányból közelít a magyar felsőoktatás ügyének rendezéséhez: egyrészt érveket hoz fel annak bizonyítására, hogy a magyar nemzet nem létezhet akadémiák és főiskolák nélkül, másrészt vállalkozik azon tényezők feltárására, amelyek az iskolázás jelenlegi kétségbeesítő helyzetének kialakulásáért felelősek: „Úgy találom, hogy mostani barbár állapotunk

⁴⁷ „Quorum omnium evidentissima necessitas et utilitas (a nobis alibi succincte enarrata) nisi ferrei essemus, sufficienter nostros hactenus permovisset animos ad Academias vel ad minimum collegia, et scholas, modernis longe illustriores exigendas et habendas.” APÁCZAI, 1981. 19. p.

⁴⁸ APÁCZAI, 1981. 31. p.

és az iskolaügy előmozdítására irányuló törekvések sikertelensége négy igen veszélyes, mérges és bűzhödt forrásból ered.”⁴⁹ A tanulók, a tanítók és az egyházi férfiak mellett a világi felügyelőket és kurátorokat hibáztatja az iskolák elmaradottságáért: „Olyan álmosan, olyan ímmel-ámmal intéződnek nálunk az ügyek, hogy az már valósággal lelki émelygést okoz a közjóra született léleknek. [...] Az egész elmúlt esztendő folyamán még nem tudtuk elég jól helyreállítani az egyetlen auditóriumunkat sem, ahol ünnepi beszédet tarthattunk volna.”⁵⁰ A kurátorok lelkiismeretes, az iskolaügy előmozdítása érdekében végzett tevékenysége nélkül, „ha az iskolák legkegyesebb mecénásai, a nagy fejedelmek saját költségükön és pénzt nem kímélve csupán az iskolák megújítását tűznék ki célul, és vagyonuk legnagyobb részét végrendeletileg erre a célra hagyományoznák, sőt amit már hagyományoztak, azt is fenntartanák továbbra is: akkor sem érnének el semmit”.⁵¹

Voetius Gisbert, mikor Joannes Gisenius *De iure et regimine Academiarum* című műve alapján az akadémiák állításához feltétlenül szükséges körülményekről elmélkedik, sok más tényező mellett a kurátorokat és a mecénásokat is megemlíti: „Requisita ad Academiam aut ad esse eius aut ad bene esse necessaria [...] sunt [...] Praefecti et Ministri, sunt Curatores [...] Maecenates, Musagetae et literarum ac literatorum Fautores, Promotores.” Apáczai és Voetius tehát egyöntetűen úgy gondolják, hogy a felső iskolák felállításához és azok eredményes, hasznos működéséhez munkájukat megfelelően végző kurátorokra és nagylelkű támogatókra van szükség.

VII. Az utrechti beszéd fordítása során igyekeztem az összehasonlító szempont mellett – amelynek kizárólagos figyelembevételére az értekezésnek csupán egy részleges értelmezését vonná maga után – a szöveg egészére is koncentrálni, ezáltal pedig kiszűrni azokat a fontos gondolatokat, amelyek ismerete az Apáczai-beszéddel való összevetés szempontjából ugyan szükségtelen, azonban az 1652-es respondensi felelet tartalmának teljeskörű megismeréséhez mégis elengedhetetlen. Szinyei Gerzson rövid leírást ad az iskolákról szóló Alistáli-disputáció tartalmáról. A következő bekezdésekben az értekezés tematikus elv alapján felosztott szerkezeti egységeiből (I. De scholis in genere II. De Infimis, seu scholis vulgaribus III. De intermediis seu scholis literatorum, trivialibus IV. De scholis supremis, seu de Universitatibus) fogok kiemelni néhány részletet, amelyek reményeim szerint egyrészt fontos adalékokkal járulnak hozzá a Szinyei által adott szinopszishoz, másrészt pontosítják, árnyalják annak meglátásait.

A beszéd első részéből (I. De scholis in genere) hasznos ismeretekhez juthatunk egyrészt a holland iskolákkal kapcsolatos hatalmi és igazgatási ügyeket illetően, másrészt jelen értekezés tárgykörével és a megcélzott befogadóközönsséggel kapcsolatban. Az iskolának tulajdonképpen nincsen sem állami, sem egyházi hatósága,⁵² és ha mégis, akkor kizárólag részben birtokolja egyiket is, másikat is. Úgy adatik állami és egyházi hatáskör az

⁴⁹ APÁCZAI, 1981. 33. p.

⁵⁰ APÁCZAI, 1981. 44. p.

⁵¹ APÁCZAI, 1981. 46. p.

⁵² SZINYEI, 1876. 41. p.

iskoláknak, miként a szabad akarát a leigázottaknak, csakis részben, és nem teljességgel: „Iam vero societas scholastica nec civilem, nec ecclesiasticam potestatem habet, nisi partecipate [...] quomodo liberum arbitrium tribuitur appetitui inferiori [...] per participationem.” Az iskolák állításáért és fenntartásáért, irányításáért az állam és az egyház egyaránt felelős, azonban az állami vallástól eltérő hitet valló egyházak iskoláik alapításáról és működtetéséről maguk gondoskodjanak: „An constitutio, cura et regimen Scholarum pertineat ad Ecclesiam, an vero ad Rem Publicam? Resp. ad utramque [...] Ubi vero Ecclesiae sunt in Republica a vera religione aliena, scholae ipsarum propriae curandae et ordinandae sunt.”. Az iskolákról szóló jelen értekezés a teológia tudományára csak annyiban szándékozik kitérni, amennyiben e diszciplína szűkebb értelemben az üdvösség megszerzéséhez szükséges ismeretek gyűjtőtárgyaként értendő. A teológia tágabb értelmezésben olyan szent, egyházi dolgokat foglal magában, többek között a teljes egyházpolitikát, amelynek ismerete csakis egy teológustól várható el, nem úgy a filozófusoktól, a politikusoktól, a jogtudósoktól és más tudományok képviselőitől, akik ezen értekezés értő befogadónak köréből nem zárandók ki a teológia kedvéért: „An pertineat ad Theologiam et Theologum tractare de scholis? Resp. Si strictius Theologiam accipias, et notet communem cognitionem credendorum et faciendorum ad salutem. Neg. Sin late accipias, pro disciplina, quae rerum sacrarum et Ecclesiasticarum omnem notitiam complectitur, atque adeo universam Politicam Ecclesiasticam, Aff. Et sic omnino pertinet ad Theologum: sic tamen, ut a communione huius tractationis non excludantur Philosophi, Politici, Iureconsulti, nec ulli literati aut scientiarum Magistri.”. Voetius e gondolat lezárásaként megemlíti néhány kiváló teológust – Heinrich Bullinger, David Chytraeus, Rudolf Hospinian, Wilhelm Zepper és Melanthon – is, akik értekezésekben szólnak az iskolák irányításáról, rendfenntartásáról és az iskolai tanulmányokról.

Az utrechti értekezés népiskolákról szóló második egységében (II. De Infimis, seu scholis vulgaribus) az anyanyelvi iskolák hasznosságának bizonyítása mellett hosszasan fejtegetést olvashatunk azzal kapcsolatban, hogy az oktatás elemi szintjén, annak alsó és felső fokozatán milyen tantárgyakat tanítanak, és hogy a felső fokozaton oktatott diszciplínák valóban szükségesek és hasznosak-e. Az alsó iskolák prior fokozatának tantárgyai a következők: 1. anyanyelven való olvasás és beszéd 2. erkölcsstan (Voetius itt utal Erasmus erkölcsstanára) 3. imádkozás, zsoltáréneklés, szentírásolvasás 4. imaszövegek megtanulása, majd a katekizmus egyes fejezeteinek, végül a teljes katekizmusnak a memorizálása 5. vallásgyakorlás a templomban.⁵³ A posterior fokozaton előírt diszciplínák: az erkölcsstanon és a vallás ismeretén kívül 1. szépírázat 2. számtan 3. valamely élő idegen nyelv, amely a peregrinálóknak, a nemeseknek és a kereskedők számára hasznos lehet 4. levélírás; ezeken kívül a leány növendékeknek különféle kézi munkák, a fiúknak

⁵³ „In prioribus ergo pueri et puellae [...] informantur 1. In lectione et pronuntiatione linguae vernaculae 2. In bonis moribus seu civilitate morum [...] 3. In precibus, psalmodia, lectione Scripturae [...] 4. In formulis precum, una cum generationibus capitibus Catechesios, deinde et tota Catechesi memoriae mandanda [...] 5. Denique assuescunt et deducuntur ad conciones et exercitia publica in templis.”

és a lányoknak egyaránt zene és rajz.⁵⁴ Az elemi iskolák posterior fokozatán tanított tárgyak különösképpen haszonnal kamatoztathatók a nemesifjak, a kereskedők, a quaestori, jegyzői és egyéb hivatalokat betöltő, illetve a magasabb szintű mesterségeket végző emberek számára: „An scholae posterioris classis sint necessariae? Resp. Pueris nobilibus et patriciis ad Rempubicam natis aut educandis, praecipue mercaturam exercituris, aut munere quaestorum, notariorum etc. functuris, aut praestantioribus artibus se applicaturis sunt necessariae.”

A harmadik rész (III. De intermediis seu scholis literatorum, trivialibus) a triviális iskola különféle elnevezéseinek felsorolásával kezdődik: gymnasium, schola latina, schola particularis, schola classica, paedagogium. Az oktatás középső szintjének két fokozata a mediocris és az excellentior. A mediocris fokozaton a következő tárgyakat oktatják: latin és görög nyelv, retorika, poesis, logika és katekizmus. Az excellentior szint diszciplínái a következők: 1. retorika, gyakorlati logika (alaposabban, mint a mediocris szinten) 2. görög nyelv, annak is inkább a familiáris változata 3. történelem, kronológia színopszis jelleggel 4. számtan, mértan és természettan alapjai 5. egy kis ízelítő héber nyelvből az érdeklődő növendékeknek és azoknak, akiknek e nyelvre szükségük van 6. teológia, katekizmus tanulmányozása, megvitatása alaposabban, mint ahogy az a mediocris szinten történik.⁵⁵ A gymnasiumok szükségességének és hasznosságának bizonyítása után arra a kérdésre kapunk választ, hogy vajon a triviális iskolák számának gyarapítása az anyanyelvi iskolák mellőzését vonná-e maga után. Voetius először Wilhelm Zepper javaslatát tolmácsolja, aki szerint az anyanyelvi iskolák eltörlése két szempontból is jó ötlet lenne, egyrészt ha nem lennének népiskolák, akkor valamennyi ifjú a triviálisokban tanulna, és ott a latin nyelvben és más művészetekben, mesterségekben olyan jártasságot szerezne, hogy az így szerzett tudását akár hazájában, akár más földön haszonnal kamatoztatni tudná. Másrészt az alsó iskolák megszüntetésével elkerülhetők lennének azok az ostoba versengések, amelyek a két típusú (alsó és középső) iskola növendékei között gyakorta kialakulnak.⁵⁶

⁵⁴ „In posterioribus pueris [...] praeter ea quae ad religionem, et ad bonos mores pertinent 1. Traditur calligraphia 2. Arithmetica 3. Lingua aliqua exotica [...] quae peregrinaturis, aut nobilibus, aut mercatoribus in usu est, aut usui esse possit. 4. Ars scribendi epistolas. Puellis insuper artes manuarum [...] Utrisque adficiuntur [...] Musica vocalis et instrumentalis, etiam subinde initia artis pictoriae.”

⁵⁵ „Est vel mediocris, vel excellentior. Illa est, in qua lingua latina et graeca cum Rhetorica, Poesi, elementis Logicae et Catechesi traduntur. Ista, in qua 1. Rhetorica et Logica practica plenius inculcantur [...] 2. Lingua graeca magis familiaris redditur [...] 3. Ars Historica et synopsis historiae ac chronologiae proponitur. 4. Elementa Arithmetica, Geometrica, Sphaerica, Physica traduntur. 5. Linguae Hebraicae gustus datur illis, qui petunt, aut quorum rationes ita ferunt. 6. Denique Theologia Catechetica [...] docetur.”

⁵⁶ „An ad amplificationem trivialium scholae vernaculae puerorum in civitatibus non facile amittendae sint? Resp. ita censet Zepperus lib. I. cap. 9; idque ob has rationes: Primo, ut omnes pueri in latinis scholas deducantur, et ibi saltem aliquid ex latinae linguae rudimentis, aliisque artibus imbibant; quod ipsis domi aut peregre aliquando usui esse possit. Deinde, ut evitentur pravae aemulationes, quae inter utriusque scholae pueros succrescere et exerceri solent.”

Ezzel szemben mi – mondja Voetius – úgy véljük, hogy ha az iskolák felállításával egyaránt mindegyik polgár érdekét és hasznát akarjuk szolgálni, akkor nem mellőzhetjük az anyanyelvi iskolákat sem.⁵⁷ Az értekezés harmadik egysége azzal a problémafelvetéssel zárul, hogy vajon a triviális iskolák vezetésére olyan rektorok is alkalmasak-e, akik számos művészetben, mesterségben kiválóak, ám az igaz vallás tekintetében tudatlanok, attól távol állnak. A válasz egyértelműen nem, ugyanis az iskola intézménye, az iskolai oktatás alapvetően nem választható szét a katekizmustanítástól és a vallásgyakorlástól, így a rektornak ebben a diszciplínában is otthonosan kell mozognia.⁵⁸

Az értekezés utolsó, negyedik egysége szerint az akadémia működése tanítók és tanárok rendezett tevékenységén alapszik. Ezt a tevékenységet kétféle szempontból lehet osztályozni: a felső iskolákban egyrészt oktatási munka zajlik különféle előadások és gyakorlatok keretében, másrészt az állam miniatűr makettjeként is tekinthetünk az akadémiákra, amelyekben a sajátos törvényhozás és az igazságszolgáltatás tartja fenn a rendet a növendékek és a professzorok közötti alá-fölérendeltségi viszonyban. Egyes akadémiákon a professzorok és a vezetőség teljhatalommal bír az akadémiái polgárok felett az igazságszolgáltatás tekintetében, másutt ez a hatáskör korlátozott, sőt van, ahol teljességgel el is maradnak az ilyesféle intézkedések.⁵⁹ Ez a fajta osztályozás nem Voetius találmánya, hanem átvétel Ioannes Gisenius *De Iure et Regimine Academiarum* című művéből: „Quaestio tertia: Quae sit materia et forma Academiarum et quae inde distinctiones? R. Materia circa quam seu obiectum Academiarum nostrarum sunt quatuor Facultates. Forma nostrarum Academiarum est publicus ordo certis cancellis sapientissime disclusus, atque sunt sanctae leges privilegiaque publica a Principe largiter concessa et comprobata.” Voetius valószínűleg ugyancsak Gisenius írásából vette át a következő gondolatokat: az akadémia igazgatásának, vezetésének három dologról kell

⁵⁷ „Sed nos putamus, siquidem rebus et usibus omnium civium apertio scholarum inservire debeat, non esse eliminandas scholas vernaculas.”

⁵⁸ „An scholis trivialibus praeficiendi sint Rectores et hypodidascali, qui caetera quidem idonei, sed verae religionis ignari, aut ab ea alieni? Resp. Neg. Hoc enim repugnat institutioni scholarum: quae tactae est imprimis ad Catechesin et exercitia pietatis.”

⁵⁹ „Consistit Academia in ordine docentium et discentium. Quorum actus ordinati et coordinati considerantur vel materialiter vel formaliter. Materialiter considerati et in genere sunt, tradere et accipere, docere et discere. In specie considerati sunt praelectiones, disputationes, declamationes, demonstrationes anatomicae et botanicae, et manuductiones ad praxin, quae et quatenus publice haberi possunt [...] Formaliter ordo docentium et discentium, eorumque actus considerantur in ordinatione et regimine Academiarum. Hic studiosi sunt cives et subditi: Professores per Rectorem et Senatium Academicum, Regentes, alicubi cum iurisdictione absoluta; alibi cum limitata usque ad modicam coercionem per incarcerationem, multas pecuniarias, relegationem incluse, alibi vero absque ulla iurisdictione civili aut criminali.”

gondoskodnia: a növendékek felvételéről, elbocsátásáról és az egyetemi méltóságok, fokozatok adományozásáról.⁶⁰

Továbbá ahhoz, hogy az akadémiák felállításra kerülhessenek és eredményesen működhessenek, szükség van a következő feltételek teljesülésére: 1. Megfelelő helyen legyen, amely közeli terekkel, sétányokkal, kertekkel, egészséges levegővel és termékeny földekkel van ellátva.⁶¹ 2. Legyenek saját nyomdái, bonctani termei, vegyészeti laboratóriumai, botanikus kertjei, csillagvizsgáló tornyai a megfelelő felszerelésekkel, és ha lehet, akkor olyan műhelyek is álljanak rendelkezésre, ahol az ilyesféle eszközöket el lehet készíteni.⁶² 3. Birtokában legyen kincstáraknak és biztos jövedelemnek, amelyből tisztességes bért tudnak fizetni.⁶³ 4. Működtessen társulásokat, amelyek egyes akadémiákon felettébb hasznosak, míg másutt a sokféle visszaélés miatt csak kevésre értékelték vagy egyáltalán nem működnek.⁶⁴ 5. Rendszeresen rendeljen el testgyakorlásra és az elme pihentetésére, a szellem feltöltődésére szánt alkalmakat, például a teljes egészében e célokra szánt, a tanítók és a növendékek számára létrehozott akadémiai ünnep- vagy pihenőnapokat, illetve a napi munka közé iktatott tornákat, labdajátékokat, vívó- és lovaglórákat, kiváltképpen a zene és a festészet tanulmányozását. Voetius itt utal Georgius Gumpelzhaimerus 1652-es *Gymnasma de exercitiis Academicorum* című művére, amelyből elmondása szerint egyéb fontos információkhoz juthatunk a nemesifjak megfelelő neveléséről és a különféle, a majdani hadi szolgálatra előkészítő akadémiai gyakorlatokról.⁶⁵ 6. Rendelkezzen kiváltságokkal és szabadalmakkal, például az intézmény nyugalma, gondtalansága, biztonsága szolgáló előjogokkal, úgy mint az adó- és vámmentességgel.⁶⁶ (Voetius a szabadalmak és kivált-

⁶⁰ „Ad regimen spectant haec tria 1. Receptio per immatriculationem. 2. Dimissio cum communi testimonio, si qui illud petant. 3. Collatio gradus Academici.” SZINYEI, 1876. 42. p.

⁶¹ „Requisita ad Academiam aut ad esse eius aut ad bene esse necessaria [...] sunt 1. Locus commodus [...] cum adiacentibus areis, ambulacris, porticibus, caeli solique beneficiis ac privilegiis dotatus.”

⁶² „Typographiae, Theatra Anatomica, horti Botanici, turres Astronomicae cum apparatu instrumentorum per totam mathesin, et si fieri possit, officinis et fabricis, ubi talia instrumenta conficiuntur, etiam laboratoris chymicis pharmacopoliorum ubique copia est.”

⁶³ „Ante omnia aeraria et certi reditus, unde honesta et promta stipendorum exolutio.”

⁶⁴ „Collegia, bursae, hallae: quae in quibusdam Academiis magnó usui esse iudicantur, ab aliis tamen propter abusus multiplices aut susque deque habentur aut repudiantur.”

⁶⁵ „Honestae corporis exercitia et animi relaxationes, quae aut totales sunt, et vocantur feriae Academiae docentibus et discentibus communes aut laboribus ac studiis interpositae, quales sunt communiores gymnastica globi, pilae etc. lanistica, equestris etc. praesertim Musica vocalis et instrumentalis, pictura etc. Omnia exercitia (uti vocant) Academica, sed educationi magnatum et nobilium appropriata, qui ad munera bellica praeparantur, peculiari tractatu descripsit Georgius Gumpelzhaimerus tit. *Gymnasma de exercitiis Academicorum*, Argentinae anno 1652.”

⁶⁶ „Privilegia securitatis, quibus immunes sunt ab oneribus personalibus, patrimonialibus, vectigalibus, collectis, represaliis etc.”

ságok kapcsán Horatius, Christianus Liebenthal és Helfricus Ulricus Hunnius iskolai privilégiumokról szóló írásairól tesz említést.) 7. Hozzon saját, az akadémia közössége által megalkotott törvényeket.⁶⁷ 8. Legyen saját, az akadémiai életet szabályozó törvénykezési, igazságszolgáltatási rendszere, amely egyes akadémiákon egyáltalán nincs érvényben, másutt csak részlegesen (a büntetési formák közül csupán egyeseket alkalmazva), néhol pedig teljhatalommal felruházva működik.⁶⁸ 9. Legyen birtokában a megfelelő működtetéshez szükséges személyzetnek: kurátorok, prefektusok, kancellárok, szolgák, rektorok, dékánok, titkárok, pedellusok.⁶⁹ 10. Segítsék elő működését mecénások, pártfogók, művészetkedvelők. Itt szól Voetius II. Pál pápáról, aki az akadémiák összes ellenségét felülmúlta, annyira gyűlölte és megvetette a műveltségre törekvő embereket, a tudományok követőit eretnekeknek nevezte. Így a rómaiakat is arra biztatta, hogy fiaikat ne engedjék sokáig a tudományokkal foglalkozni, elegendő, ha csupán írni s olvasni megtanulnak.⁷⁰

VIII. A *Problemata aliquot ad politiam ecclesiasticam de scholis* című utrechti disputációnak az akadémiákról szóló egységében – az anyanyelvi és a triviális iskolákat tárgyaló részekhez viszonyítva – kevesebb olyan gondolat található, amely párhuzamba állítható Apáczai *De summa scholarum necessitate* című beszédének megállapításaival. Bán Imre szerint: „Az itt elmondottak [...] már inkább Akadémiai tervezetének kialakulását befolyásolták.”⁷¹ Csere Jánosnak *A magyar nemzetben immár elvégtére egy Akadémia felállításának módja és formája* című, feltehetőleg 1658 végén keletkezett műve Barcsai Ákos fejedelemhez szól, és egy színvonalas erdélyi akadémia mihamarabbi felállítására sürgeti az uralkodót. A tervezet eredeti kéziratát, amely gr. Bethlen Jánosnak – Barcsai uralkodásának idején az ország kancellárja és Apáczai egyik pártfogója – a tulajdonában volt, 1740-ben másolta le Galambfalvi Mózes, majd azt a kéziratkötetet, amelyben az ominózus másolat is szerepelt, a nagyenyedi református kollégiumnak adományozta. Később ez a másolat a kéziratkötetből kivágva került be Aranka György gyűjteményébe, amelyből több csomag – köztük az a csomag is, amelyben az Apáczai-mű másolati példánya szerepelt – végül Mikó Imre tulajdona lett. Szabó Károly először Bod Péter *Magyar*

⁶⁷ „Leges Academicæ. Quæ et quales communiter ferri solent, ex singularum Academicarum statutis cognoscendum.”

⁶⁸ „Jurisdictio, quæ tamen in quibusdam Academicis nulla est. In aliis aliqua, in civilibus et in criminalibus usque ad incarcerationem, multas, pecunarias, relegationem. In aliis plenior, sed admixtis aliquot ex iudicibus urbicis. In aliis omnimoda et absoluta.”

⁶⁹ „Præfecti et Ministri, sunt Curatores seu Scholarchæ, Cancellarii, Vice-cancellarii, Rectores, Decani facultatum, Syndici, Secretarii, Promotores, Pedelli, Ministri horti, Anatomie etc.”

⁷⁰ „Maecenates, Musagetæ et literarum ac litteratorum Fautores, Promotores inter viros Principes imprimis necessarii sunt [...] Sed omnes hostes Academicarum superabat Papa Paulus II., qui humanitatis studia ita oderat et contemnebat, ut eius studiosos uno nomine hæreticos appellaret. Hanc ob rem Romanos adhortabatur, ne filios diutius in studiis literarum versari paterentur, satis esse, si legere et scribere didicissent.”

⁷¹ BÁN, 1958. 467. p.

Athenasában olvasott az Akadémiai tervezet létezéséről, majd többéves kutakodás követte a felfedezést, Erdély megannyi köz- és magánkönyvtárát átfésülte, hogy rátaláljon a mű eredetijére vagy legalább egy másolati példányára. Végül már-már feladva a keresést Mikó Imre Aranka-gyűjteményében bukkant rá a tervezet 1740-es, Galambfalvi-féle másolatára, amelynek szövegét közre is adta.⁷²

Az *Akadémiai tervezet* egy Barcsai Ákos fejedelemhez szóló ajánlással indul, amelyben Apáczai felsorolja azokat a dolgokat, amelyek ezen írás megalkotására indították őt. Ezeknek a gondolatoknak a magvát máris megtaláljuk Voetiusnak az iskolák hasznosságáról szóló értekezésében, ám annak nem az akadémiákat, hanem inkább a népiskolákat tárgyaló egységében. Voetius felhívja a figyelmet arra, hogy anyanyelvi iskolák nélkül, az ott megszerzett tudás híján az emberek egy barbár, küiklopszi nép szintjére süllyednének. Apáczai egy akadémiai tervezet megírásába kezd, „fájlalván a szegény magyar nemzetnek Academiája nem létéből ki származott és ez világon széjjel terjedett BARBARUS nevét, s honjában is rettenetes kárát”.⁷³ Az utrechti értekezésben a népiskolák érdeme az ifjú korban való engedelmességre szoktatás is, amelynek köszönhető a későbbiek során a felnőtt ember elfogadó attitűdje a társadalmi berendezkedés természetes hierarchiája iránt. Apáczai ezt a funkciót, ti. az engedelmességre szoktatást az akadémiáknak tulajdonítja, és így ez lesz a másik fő érv az akadémiák felállítására mellett, amire e tervezet sürget: „Tudniillik a tudománynak gyarapodása (mely Academia nélkül soha meg nem lehet), ékesíti és világosítja meg az országokat, és hogy ugyan azon által készítettnek el (mely nélkül is nemzet ez föld hátán a miénknél inkább nem szűkölködik) az subditusok az Isten és fejedelmekhez való engedelmességre, (melyre ismét most Nagyságnak országglásának kezdetiben nagyon legnagyobb szüksége).”⁷⁴

Az ajánlás után Apáczai belekezd Egy magyar Academiának lerajzolásába, ám mielőtt ezt megtenné, így utal a *De summa scholarum necessitate* című kolozsvári beköszöntő beszédre: „Az Academiák, Collegiumok és Scholák szükséges voltáról és akadályairól másutt eleget szólván, itt csak azt illik meglátnunk, miképpen cselekedtesse meg azt az magyar nemzetben valamely kegyes fejedelem.”⁷⁵ Tervezetében Apáczai hosszasan ecseteli, hogy egy akadémia felállítása esetén az egyes diszciplínák professzorai mennyi bért kapjanak, sőt arra vonatkozóan is tanácsot ad, hogy a bérezésre szánt összeget milyen pénzből forgassák ki: „És hogy az Academia valamilyen segítésék az költségre nézve, szükséges, hogy haszonra valamicskét kívánjon, tudniillik egy urfitól egy aranyat, közönséges de jobbágyos Nemes ember gyermekétől egy tallért, egyházi nemes embertől egy forintot, vagy ha szegény rendű az ilyen, ötven pénzt, jobbágy ember gyermekétől huszonöt pénzt. Hasonlóképen a kik graduáltatnak, azok is az Academia szükségére contribuáljanak [...] Ezen kívül az Diplomaért is kellessék va-

⁷² Apáczai Csere János Barcsai Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében. Közli: Szabó Károly. Pest, 1872. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, III. 2.) (továbbiakban: SZABÓ, 1872.)

⁷³ SZABÓ, 1872. 7. p.

⁷⁴ SZABÓ, 1872. 8. p.

⁷⁵ SZABÓ, 1872. 8–9. p.

lamit fizetni.⁷⁶ Voetius ugyan nem időzik hosszan a pénzügyekkel, mégis fontosnak tartja, hogy az akadémiák mindenkor rendelkezzenek elégséges pénzüsszeggel, bevétellel, amelyből tisztességes bért tudnak fizetni a dolgozóknak. Az utrechti disputációban feltételek sorát olvashatjuk, amelyek teljesülése szükséges az akadémiák felállításához. A megfelelő működtetéshez elengedhetetlen személyek között találjuk a dékánokat és a pedellusokat is. Apáczai hasonlóképpen vélekedik: „Az igazgatásról egyebet nem szólok, hanem hogy az Professorok közül esztendőnként járó szerrel egynek Rectornak kell lennie, a kinek mind külső s mind belső szükségéire az Academiának gondja legyen, és az nagyobb dolgokra Senatus Academicust, azaz a több Professorokat, bégyűjtven, eligazítsa. Mely dolognak jobban végben vitelére mellette egy Pedellusnak is kell lenni.”⁷⁷ Azonkívül Voetius az akadémiák környezetében többek között saját nyomda és botanikus kert létesítését javasolja. Apáczai ezek mellett még a könyvtárat és a konyhát is megemlíti: „Az ilyenképpen felállatott és rendelt Academia mellé penig Typographia, Bibliotheca és Hortus Academicus szükséges [...] Nem ártana egy konyhának is lenni a holott ki-ki szükségére valót pénzért, ha keresne, találna.”⁷⁸

E néhány említett példából is jól kitűnik, hogy bár Apáczai beköszöntő beszédében nem annyira emlegeti Voetius elveit az akadémiák felállításával és működtetésével kapcsolatban, ám akadémiai tervezetét a tudós professzor meglátásai mentén építi fel. Mi sem mutatja szebben Voetius nagyfokú ráhatását egykori diákja koncepciójára, mint a következő idézet a tervezet azon egységéből, amelyben Apáczai arról elmélkedik, hogy vajon a felállítandó akadémiák professzori tisztségeibe külföldi vagy hazai tudósokat állítsanak-e:

„Noha én amaz híres neves Voetius Doctornak tanácsát követvén, (kitül nem egyszer hallottam, hogy a scholák az magyar nemzetben soha jók nem lehetnek, valamíg csak idegen Professorok léznek közöttünk, hanem úgy lehetne ahoz reménség, ha egy facultasban egy idegen Professor lenne s ugyan azonban hazafia lenne egy másik, mind addig, valamig cselekedetünkkel megmutathatnók, hogy az idegenekkel elérkezünk az tanításban, és így elhithetnők nemzetünkkel, hogy nálók nélkül el lehetünk már teljességgel), ez eszes tanácsot követvén, mondok, nem ezt akarom elhithetni, hogy csak az miénkre bizattatnék a dolog, hanem csak szinte hogy, mint eddig, az hazafiai ezután is teljességgel szintén úgy meg nem vettvén, az idegenek mellé felvétetnének azon autoritással és az tanításba való professori hatalommal.”⁷⁹

IX. A *Problemata aliquot ad politiam ecclesiasticam de scholis* című értekezés, valamint a beszéd akadémiai nyilvánosság előtti megszólaltatójának, Alistáli Farkas Jakabnak a személye és működése eddig nem kapott különösebb figyelmet sem a pedagógiával, sem a művelődéstörténettel, sem a latin nyelvű forrásokat tanulmányozó, egyéb szakterületeken működő

⁷⁶ SZABÓ, 1872. 16–17. p.

⁷⁷ SZABÓ, 1872. 16. p.

⁷⁸ SZABÓ, 1872. 17–18. p.

⁷⁹ SZABÓ, 1872. 12. p.

szakemberek, kutatók körében. A jelen tanulmányban elemzett disputáció nem pusztán az iskolák szükségességének bizonyítására hivatott, annál jóval többet akar közölni. Az iskolázás kérdése időtlen idők óta foglalkoztatja az embereket, mi sem bizonyítja ezt jobban, mint Voetius értekezésének kiterjedt, sokrétű hivatkozási, utalási rendszere. Az antikvitás nagyjaitól kezdve (Plutarkhosz, Horatius) jeles humanistákon (Pier Paolo Vergerius, Erasmus, Johannes Rivius) és reformátorokon (Melanthon, Alsted, Althusius, Bullinger, Hospinian, Zepper) át a nevelés ügyével, az iskolarendszer felépítésével és működésével foglalkozó személyek egész sorával találkozhatunk, ha nyomon követjük Voetius 1652-es disputációjának utalásait.

A puritánizmus idején a tanulás mint tevékenység, és az általa megszerzett tudás üdvértékközvetítő szereppel bír, ezáltal pedig az iskolai szinteken való felfelé lépkedés magához az Úrhoz s a várva várt üdvösség elnyeréséhez visz közelebb. Imre Mihály a Bán Imre Apáczai-monográfiájáról készült recenziókról is szól egy írásában.⁸⁰ Az egyik lesikeredtebb ismertetésnek kétségkívül Bucsay Mihály írását tartja, aki Apáczai Csere János *De summa scholarum necessitate* című székfoglaló beszédének jelentőségét a következőkben látja:

„Mi volt Apáczai végső célképzete? [...] Úgy látszik, kolozsvári székfoglaló beszédéből, hogy tervezésének és erőfeszítéseinek végén az üdv-történeti cél állt, az Ádámban elveszett adományok visszaszerzése, a felemelkedés arra a méltóságra, amelyről alábuktunk [...] Az emberrénevelés folyamata éppúgy területe Isten kegyelmének és gondviselésének, mint az értelmes emberi tervezésnek és fáradozásnak. [...] Az embernek Istenhez vezető pályája a scala salutis, az üdvösség lépcsője. Ennek az üdvútnak azonban minden lépcsőfoka ugyanúgy értékes, hiszen mindegyik alulról vezet felfelé, s az emelkedéshez, feljutáshoz mindegyik kihagyhatatlan, kulturális-erkölcsi és spirituális erőfeszítést követel, amelyeknek optimális kibontakozási helyszíne az iskola: mindegyik lépcsőfok végén ott áll az üdvigéret.”

Apáczai székfoglaló beszédében tehát a Bucsay által is emlegetett szövegrészlet mutat rá leginkább arra, hogy mi is a valódi értelme ennek az értekezésnek, az iskolákról való elmélkedésnek. („A triviális iskolák [...] az ilyen iskolákban készítjük azon eszközöket, melyek által az Ádámban elvesztett adományokat visszaszerezhetjük [...] azokat az eszközöket, melyek által felderülhet a bölcsesség régi fénye, és lassanként újra felemelkedhetünk arra a méltóságra, amelyből egykor kicsöppentünk.”⁸¹) Már fentebb utaltam arra, hogy milyen sokféle forrásból táplálkozik a *De summa scholarum necessitate*. Althusius *De utilitate, necessitate, antiquitate scholarum admonitio panegyrica* című, 1603-as herborni beszédéből származik a fent idézett meglátás is: „A gondolat azonos, de Apáczai önál-

⁸⁰ IMRE Mihály: A puritánizmus fogalmának jelentésváltozatai Bán Imre műveiben. In: Közlemények a Debreceni Tudományegyetem Történetéből, III. Bán Imre Emlékezete. Debrecen, 2006. 40–45. p.

⁸¹ APÁCZAI, 1981. 17. p.

lóan stilizálja.”⁸² Voetius értekezésének hivatkozásait és az Apáczai-székfoglaló egyéb forrásait figyelembe véve már azt is tisztán látjuk, hogy nem csupán egy egyszerű, könnyen felderíthető, kizárólag Voetius és Apáczai írása között meglévő összefüggésről van szó, hanem tulajdonképpen az idők során keletkezett, iskolákról szóló művek által alkotott, bonyolult, nehezen rekonstruálható összefüggés-hálózatról beszélhetünk. Ennek a rendkívül összetett rendszernek csak parányi foszlányai váltak láthatóvá számunkra a jelen tanulmányban elvégzett összehasonlító szövegvizsgálat és Bán Imre Apáczai-monográfiájának megjegyzései alapján.

Az iskola fogalmát Voetius Alstedtől kölcsönözte, s ez a definíció került át Apáczai beszédébe. Az iskola intézményének az állami és az egyházi életben betöltött alapvető jelentőségét Althusius fogalmazta meg (kérdéses, hogy ő volt-e az első), majd Voetiusnál és Apáczainál is találkozunk a gondolattal. Az 1652-es utrechti értekezésnek az anyanyelvi iskolák hasznosságára felhozott kiterjedt érvrendszere, legalábbis annak gondolati magvai talán eredetileg Wilhelm Zeppertől származnak, és kétszeres áttétellel kerülnek csak be Apáczai szövegébe. Nem beszélve Voetius beszédének az akadémiák felállításához szükséges tényezőkről szóló részéről, amelyek Joannes Gisenius művéből származó átvételek, és egy részük Apáczai Akadémiai Tervezetében is megtalálható. Apáczai székfoglalójának Voetius mellett a másik két nagy forrása Althusius és Alsted volt. Az Apáczai-Althusius párhuzamok (Xerxes, Saro, Macedóniai Fülöp szavai Aristoteleshez, Julianus Apostata iskolaüldöző rendelkezései, az első iskola Ádám családjában, Mózes példája, a próféták iskolái, a tudós egyházatyák felsorolása, a trójai faló példája) „inkább csak olvasmányihleteket, retorikus közhelyanyagot jelentenek, Apáczai egyet sem vesz át szó szerint”.⁸³ Talán Alsted mintaszónoklatának felépítése – előbb az iskolák szükséges és hasznos voltáról, majd azok romlottságának okairól szól – mutatja a legnagyobb hasonlóságot Apáczai székfoglalójának szerkezetével. Apáczai valószínűleg nagyrészt innen gyűjthetett ihletet beszéde második részének megalkotásához, hiszen ahogy Alsted, úgy ő is többek között a tanárokat, a tanulókat és az iskolák felügyeletével megbízott tisztviselők nemtörődöm-ségét jelöli meg a barbár állapotok kiváltó tényezőiként. Alsted valószínűleg Althusius imént emlegetett írásából vehette példáit, hiszen már ő is ostromozza a züllött tanulókat. „Az iskolai romlottság kérdése, bár gyötrő valóság, így többé-kevésbé retorikai toposzá válik, legalábbis annyiban, hogy a róla szónoklók érvet, gondolatot bőven találnak elődeik művében.”⁸⁴

Végezetül érdemes elgondolkodni azon, hogy ilyen sokrétű forráshasználat után vajon melyek azok a részek a kolozsvári székfoglaló beszédben, amelyek Apáczai Csere János saját leleményének tekinthetők. Jelen tanulmány egyik célja éppen ennek a kérdésnek a megválaszolása volt. Az átvételek, ráhatások bonyolult rendszerének áttekintése után immár nyilvánvaló, hogy Apáczai írásának – az iskolák kétségbeejtő helyzetéről szóló – második részében a puritánizmus criticizmusába ágyazva kell keresnünk az egyéni szerzői meglátásokat. Apáczai az iskolai romlottság toposzát

⁸² BÁN, 1958. 464. p.

⁸³ BÁN, 1958. 465–466. p.

⁸⁴ BÁN, 1958. 470. p.

sajátosan a magyar helyzetre vonatkoztatva alkalmazza. Emellett az 1652-es utrechti értekezés beható elemzése, Apáczai beszédével való összehasonlítása egy másik célt is szolgált: megmutatni, szinopszisszerűen összefoglalni Voetius értekezésének tematikai sokszínűségét, hiszen ez az eddig ilyen részletességgel nem vizsgált szöveg nem csak az iskolák hasznosságáról szól, hanem az emberi kultúra, civilizáció közvetítő közegeinek, az írásnak, az olvasásnak és a kommunikációnak a fontosságát hirdeti; a társadalom, az állam alá-fölérendeltségen alapuló természetes berendezkedéséről, illetve az önmagáról gondoskodni tudó, az állam hasznos, alkotó tagjaként működő, a keresztény vallást mélyen tisztelő, annak tanításait ismerő emberről, polgárról mutat képet; a pápaságnak mint a kultúra, a műveltség legnagyobb ellenlábásának egyértelmű elmarasztalását fejezi ki; Luthernek és a reformátoroknak a kultúraszervező, kultúramentő tevékenységét dicséri; a holland iskolákról, többek között az oktatási intézményekkel kapcsolatos hatalmi és igazgatási ügyekről, az egyházi iskolák helyzetéről, az egyes szinteken tanított tárgyakról, az akadémiák belső rendjéről és a működésükhöz szükséges feltételekről közöl fontos információkat.

Összehasonlító táblázat

	Alistáli Farkas Jakab: Problemata aliquot ad politiam ecclesiasticam de scholis	Apáczai Csere János: De summa scholarum necessitate	Megjegyzések
1.) az iskola definíciója	„Schola est <u>ordo seu societas docentium et discentium</u> ea, quae publice privatimque sunt utilae.”	„Schola, Auditores, [...] est <u>ordo et societas ea docentium et discentium</u> , quae in vitae humanae statibus sunt utilia et necessaria.”	Az Alistáli-értekezésben az iskola ezen definíciója egyenesen Alstedtől ered, majd szinte szó szerint veszi át ezt Apáczai is.
2.) az iskola szintekre bontása	I. De scholis in genere II. De <u>Infimis</u> , seu scholis vulgaribus III. De <u>intermediis</u> seu scholis literatorum, trivialibus IV. De scholis <u>supremis</u> , seu de Universitatibus	„Quae quidem societas ab magnam membrorum diversitatem uniformis cum esse nequeat, non sine summa omnino ratione scholas <u>in infimas, intermedias et supremas</u> dispeci ab aequis rerum aestimatoribus videmus.”	Az Apáczai-beszédben az iskola definícióját rögvest követi az iskola szintekre bontása, az Alistáli-disputáció szerkezeti egységei is az iskolarendszer ilyesfajta részekre tagolását tükrözik.
3.) az alsó iskola meghatározása	„Scholae <u>infimae seu vulgares</u> , atque adeo quibusvis communes sunt illae, in quibus <u>pronuntiatio et scriptio linguae vernaculae cum elementis et praxi religionis</u> , nec non civilitate morum, aliisque quibusdam artibus et linguis in vita communi necessariis aut utilibus docentur.” „An ad amplificationem trivialium scholae <u>vernaculae</u> puerorum in civitatibus non facile amittendae sint?”	„Adeo quidem ut <u>infimae</u> illae sint <u>vulgares</u> , utpote quibus <u>linguae vernaculae cum religionis elementis lectio, pronuntiatio et scriptio</u> protissimum excolatur, unde <u>vernaculae</u> quoque appellantur.”	Az Alistáli-beszédből a holland alsó iskolákban tanítandó tárgyakról terjedelmes leírást kapunk, amelyből Apáczai a katekizmustanítás mellett csak azt a néhány elemet emeli ki, ti. az írás, az olvasás és a beszéd tanítását, amellyel az alsó iskolák anyanyelvi jellegét magyarázni lehet. Az elemi iskola anyanyelvi iskolaként való emlegetése az Alistáli-értekezésben is megjelenik, mikor az a kérdés merül fel, hogy vajon a triviális iskolák számának gyarapítása az anyanyelvi iskolák könnyed mellőzését vonja-e maga után?
4.) az iskola középső szintjének meghatározása	„Schola <u>trivialis</u> [...] est societas discensium et docentium, unguas, artes, <u>religionem et bonos mores</u> , quibus pueri ad <u>Academica studia</u> praeparantur [...] / mediocris [...] Illa est, in qua <u>lingua latina et graeca cum Rhetorica</u> , Poesi, elementis <u>Logicae et Catechesi</u> traduntur.”	„Mediae vero per artium praecipue trium utriusque <u>Gram. Scil. Reth. et Logicae catechesios et bonorum morum studium</u> , ad <u>supremas</u> viam praemuniat, <u>triviales</u> que vulgo vocentur.”	Az Alistáli-beszéd az iskola középső szintjén tanítandó tárgyakról is terjedelmes leírást ad. Mindezekből csak a triviális iskola általános meghatározásában (amelyben egyébként a középfokú iskolának az akadémiai stúdiumokra való előkészítő funkciója is egyértelműen megjelenik) és a mediocris szint leírásában szereplő diszciplínák (amelyek más tantárgyak mellett az excellentior fokozaton is fel vannak sorolva) kerülnek megemlítésre Apáczainál.
5.) a felső iskola meghatározása	„Schola <u>suprema</u> , quae etiam <u>Universitas</u> , studium generale, <u>Academia</u> dici solet, est societas docentium et discensium <u>peculiari potestate instructa</u> ad publicas <u>in omnibus disciplinis lectiones et exercitationes coram quibusvis ex lege et</u>	„ <u>Supremae</u> denique <u>in omnibus disciplinis lectiones et exercitationes, coram quibusvis ex lege et quidem gratis habendas</u> exhibeat, ubi si docentes <u>peculiari sint potestate instructi</u> ad honores et <u>gradus</u> in quatuor facultatibus conferendum,	Az akadémiai, főiskolai előadások és gyakorlatok nyilvános és ingyenes jellege mindkét értekezésben megfogalmazódik. Alistáli a felsőfokú iskolákat is két típusba

	<p><u>quidem gratis habendas</u>, et idoneos quosque testimoniis, praemiis, <u>gradibus</u> decorandos.”</p> <p>„Illae sunt, quae stricte <u>Academiae</u> dicuntur, quaeque peculiariter atque exserte titulo et privilegio Academico a suprema potestate dotatae sunt. Istae sunt, quae stricte et proprie <u>scholae illustres et gymnasia</u> dicuntur. Quae cum numero professorum et studiorum, universalitate omnium disciplinarum, iurisdictione, copia exercitiorum, adminiculorum, privilegiorum, tam ad bene esse quam ad esse requisitorum, paria facere possint cum Academiis, immo etiam complures subinde in aliquibus superare; non video aliquam inter eas differentiam relinqui, nisi in <u>potestate</u> solennis promotionis seu collationis <u>graduum</u> cum effectu”</p>	<p><u>Academiae et Universitates</u> nuncupantur, secus <u>Gymnasionum, illustrium scholarum</u> collegiorumque appellationes duntaxat merebuntur.”</p>	<p>sorolja (primaria, secundaria), majd kijelenti, hogy ezen intézmények között a tanulók és tanárok számára, a tanított diszciplínákra, az igazságszolgáltatás működésére, a taneszközök és a kiváltságok bőségére nézve nincs különbség, csupán abban a tekintetben térnek el egymástól, hogy az akadémiák adományozhatnak egyetemi címeket és méltósági fokokat a főiskolákkal ellentétben. Apáczai nyilvánvalóan ezt az osztályzást veszi át, amikor az akadémiákat elkülöníti a főiskoláktól.</p>
<p>6.) az iskolák jelentősége az államra és az egyházra nézve</p>	<p>„An scholae sint necessariae an tantum utiles? Resp. Aff. Pr. Nisi <u>Ecclesiam</u> perire, <u>et Rem Publicam</u> nullam esse.”</p>	<p>„Sole ipso clarius est igitur et <u>Reipublicae et Ecclesiae</u> fundamentum scholas esse illustres, quae non aliter florere possunt, quam si hae floreat et vireant.”</p>	<p>Az iskola intézményére tehát általánosságban és az egyes oktatási szintekre külön-külön is igaz, hogy az államra és az egyházra nézve egyaránt szükségesek és hasznosak.</p>
<p>7.) az iskola megőv a barbárságtól</p>	<p>„De scholis prioris classis quaeritur, an sint necessariae et in omnibus civitatibus, oppidis, vicis erigendae? [...] Quia homines ibi formantur ad humanitatem et ad civilem societatem, ne instar hamaxobion et Nomadu, aut <u>barbarorum solivagorum cyclopicos et belluinos</u> mores induant.”</p>	<p>„Sed enim ut eos homines <u>barbaros, belluinos et Cyclopicos</u> omittamus.”</p>	<p>Az Alistáli-disputáció szerint az anyanyelvi iskola az írás-, az olvasástanítás által formálja az embert a civilizált közösség tagjává, nélküle mindannyian barbár, küklipszi gondolkodásmódot, jellemet ölténék magunkra. Apáczai, amikor az amerikai őslakókról szól, akik az írni- és olvasnitudó embereket e képességükből kifolyólag isteni lényeknek tartották, ugyanezzel a gondolattal zárja le a történet elmesélését.</p>
<p>8.) a kormánypálcát tartó király</p>	<p>„Illa societas scholastica et puerilis conversatio et <u>sub legibus ludimagistri</u> assuefactio eos praeparat ad formam symbiosios et <u>societatis politicae</u>, sub legum et magistratuuum praesidio.”</p>	<p>„qui probe expendit eos solos ad <u>Societatem Politicam</u>, vel ineundam vel subeundam aptos esse, qui lacte materno relicto lac illico obedientiae <u>sub legibus</u> [...] (<u>ludimagistri</u> scil.) infantes adhuc bibere insueverunt.”</p>	<p>Alistáli és Apáczai az iskolamesternek való gyermeki engedelmességet hasonlóképpen vonják párhuzamba a felnőtt emberrel, aki képes egy alá-főrendeltségen alapuló társadalom hasznos tagja lenni, a törvényeknek és a feljebbvalók akaratának eleget tenni.</p>
<p>9.) csak az ember bír a beszéd képességével</p>	<p>„Quia homo ut per <u>rationem</u> est homo, sic per sermonem humanum cum aliis hominibus <u>communicat</u> et a brutis externe distinguitur [...] Etiam cum aliis hominibus, praesertim absentibus, scribendo et vicissim ab illis scripta legendo <u>communicare ac colloqui</u> potest.”</p>	<p>„Ostenduntque propius se ab animantia <u>sermonis</u> expertia accedere, quam ad veros homines, ab his sola <u>ratione et oratione</u> discrepantes.”</p>	<p>Alistáli és Apáczai egyaránt úgy vélik, hogy az írás, az olvasás és a beszéd képessége teszi emberré az embert, különbözteti meg az embert az állattól.</p>

10.) az írás, az olvasás és a beszéd tanítása	„Atqui <u>sermonis</u> illius <u>recta pronuntiatio et scriptio in scholis excolitur.</u> ”	„Cuius certe <u>sermonis recta pronuntiatio scriptioque in scholis excolitur.</u> ”	Márpedig a beszéd helyes kiejtésének és írásának tanítása az iskolákban folyik – mindkét beszéd szerint.
11.) az írás és az olvasás képessége híján vakok vagyunk	„Si ergo scientia legendi et scribendi destitui sint, quomodo erunt <u>boni patres et matres familias</u> , quomodo in suis <u>emendis et vendendis</u> et in aliis quibusvis actionibus et <u>contractibus civilibus ineundis</u> , mutandis, dissolvendis aut vel in infimae conditionis negotiis curan dis <u>feliciter versabuntur?</u> An non erunt, <u>instar caecorum</u> , qui ubique impingunt aut subsistunt, nisi <u>ab aliis ducantur?</u> ”	„et nullos bonos usquam relinques <u>Patres, matres, filios et familias</u> , qui <u>in emendo, vendendo, contractibusque civilibus ineundis feliciter versarentur.</u> Sed tales, qui <u>instar caecorum, ab aliis semper manuduli</u> in civilibus quibusvis negotiis cogantur.”	Alistáli és Apáczai szerint az írás- és olvasástudás megszűnése komoly következményekkel járna, a privát hivatalos ügyek önálló intézése teljesen ellehetetlenülne a közemberek számára.
12.) a tudás és a bölcsesség a kulcs a közéletben való boldoguláshoz is	„Et quomodo semper suppetet copia civium, e quibus [...] <u>in senatores plebeios aut centumviros aut pedaneos aut agrarios aut ordinis altioris munerarios</u> adoptari possint.”	„Illae solae optimos in Republica <u>moderatores justitiariorum aequissimos et Magistratus prudentissimos regendaeque et administrandae</u> Reipublicae aptissimos ad clavum constituunt.”	Az Alistáli-disputáció szerint az írás- és olvasás képességének hiánya nem csak az emberek egyéni boldogulását veszélyeztetné, hanem a Res Publica fennállását is, hiszen annak tisztségviselői, vezetői, irányítói egy ilyen barbári szintre süllyedt kollektívából kerülnének kiválasztásra. Apáczai is úgy véli, hogy egyedül az iskolában (főiskola) megszerzett képességek teszik alkalmassá az embert az állam irányítására és kormányzására.
13.) iskolák nélkül veszélyben a vallás	„Quia ratio <u>Christianismi</u> , religionis professio, atque eiusdem exercitia publica, domestica, privata, lectionis et scriptionis scientiam et consequenter scholarum per civitates et vicos institutionem requirit [...] Quomodo autem Scholasticae catechizationes vigeant sine scholis?”	„ <u>Christianismus</u> in Libertinismum et Atheismum necessario transformetur.”	Alistáli és Apáczai egyaránt úgy gondolják, hogy a katekizmustanítás, a kereszténység az iskolák nélkül halálra van ítélve
14.) Neuhusanus apát	„ <u>Clerici Papales</u> ante reformationem in tam crassa <u>ignorantia</u> rerum divinarum et humanarum miseros subditos detinebant, ut pauci essent, qui artem scribendi et legendi tenerent, atque ita de brutali eorum ignorantia triumpharent, et <u>Abbas monasterii Neuhusani</u> in Vangionibus diceret: <u>Si Lutherus non venisset, se persuasuros fuisse populo, ut foenum edissent.</u> ”	„De quorum brutali <u>ignorantia Abbas Neuhusanus Papae</u> satelles illustre perhibet testimonium [...] cum <u>si Lutherus non venisset, se persuasuros fuisse populo ut foenum edissent.</u> affirmat.”	A kolozsvári és az utrechti beszéd egyaránt elmarasztalja a pápaságot, melynek idején az emberek a tudatlanság homályában éltek.
15.) a reformátorok dicsérete	„Quia perpetua praxis reformatorum exemplum hic praebet. Illi enim a prima reformatione ubique <u>scholas aperuerunt</u> , et usque in hunc diem curant, ibique <u>catechizationes instituunt.</u> ”	„Quid igitur Lutherus? Quid reformatores nostri in barbariae hac e suis finibus exterminanda ac profliganda factitarunt? Nempe <u>scholas</u> ubique <u>aperuerunt, Catechizationes instituerunt</u> , quas usque in hunc diem ipsorum succesores diligentissime continuaverunt.”	Mindkét beszéd magasztalja Luthert és a reformátorokat, akik iskolák alapításával lehetővé tették az írás-, az olvasás- és a katekizmustanítást.

<p>16.) Hollandia ↔ Magyarország</p>	<p>„imprimis in nostro <i>Belgio, ubi non tantum domi suae</i> in omnibus vel minimis viculis, et viciniis, in omnibus praesidiis, eorumque castellis, et munimentis, tempore belli extractis, in omnibus civitatum angulis ludimagistros minervalibus, et stipendiis publicis alunt; sed et in plantationibus Ecclesiarum <i>in Indiis.</i>”</p>	<p>„Quod <i>Belgae</i> Anglique hodie, <i>non domi solum</i>, sed et <i>in ipsis ultimis Indiis</i> assidue faciunt, ut Indiarum barbara natio nobis hac felicitate longissime praeiudicet.”</p>	<p>Az Alistáli-értekezésben azt olvashatjuk, hogy a hollandoknak nemcsak a legkisebb falvakban is vannak iskoláik, hanem még az Indiákon is. Apáczáinál ez a magyar barbárság ellen fordított bizonyítékká válik.</p>
<p>17.) a triviálisok haszna az akadémiákban rejlik</p>	<p>„Quaeritur de harum scholarum necessitate et utilitate. Resp. Rationes pro ea sumuntur 1. ex necessitate et utilitate <i>Academiarum, quae sine praeparatione triviali nullae essent.</i>”</p>	<p>„Tametsi namque tales quales scholas intermedias plurimas semper habuerimus: <i>quia tamen supremis bene constitutis</i>, in quibus cunctarum divinarum humanarumque rerum scientiae publice legerentur et docerentur, quoque trivium suum cum laude absolventes, honorifice promoverentur annuatim, <i>hactenus ereximus fere nullas, nulla paene trivialium quoque utilitas</i>, vel parum admodum se se visendum praebuit.”</p>	<p>Alistáli és Apáczaai az akadémiai stúdiumokra való felkészítésben látja a triviális iskolák funkcióját, hasznát. Ám Apáczaai hangsúlyozza, hogy hazájában eddig egyetlen olyan akadémia vagy főiskola sem állítatott, amelyben a középfokú végzettségű tanulók tehetségüket továbbfejleszthetnék, kamatoztathatnák, ezért a triviális iskoláknak eddig alig lelték valamicske hasznát.</p>
<p>18.) akadémiai tanulmányok a triviálisok felkészítése nélkül?</p>	<p>„<i>Sin vero intelligas eas, quae in Universitatibus seu Academiis propriae dictis</i>, in quorumvis gratiam habentur, non puto inter auditores et [...] discernendum esse, non magis quam in Ecclesiis, ubi ostia omnibus patent, et quilibet auditores admittuntur.”</p>	<p>„quicumque cursum hunc triviale non absolvarunt, et si <i>ad superiores lectiones, quae in Scholis Supremis et Academicis leguntur, admittantur nunquam tam speratum fructum inde reportabunt</i> [...] Sin autem ultra progredi non liceat, haederae similes sunt, quae postquam aliquousque sublata fuit, nisi arbor, quae ipsam sustinet, ulterius quoque exporrigitur, versus terram imam suoapte sponte declinat.”</p>	<p>Alistáli és Apáczaai egyaránt úgy vélik, hogy csakis a triviumot végzett tanulók fognak boldogulni felsőfokú tanulmányaik során.</p>
<p>19.) az iskolákban tanított diszciplínák értékessége</p>	<p>„Ex utilitate eorumque in iis docentur [...] <i>rhetoricae, logicae, arithmeticae</i> etc. poeticae, <i>historicae, linguae latinae, graecae, catechesios</i>, quarum utilitates pluribus orationibus descriptae sunt.”</p>	<p>„Nec moror si quis hodiernas quasdam recenseat, quippe quibus plerumque non nisi <i>Theologia</i> et <i>Logica</i> cum <i>lingua Latina</i> praelegi solet: raro Physica vel Metaphysica et <i>Graeca lingua</i>: nunquam vero propemodum linguae orientales Hebraica Chaldaica et Rabbínica, <i>artes Mathematicae</i>, puta <i>Arithmetica</i>, Geometria, Astronomia, Optica nunquam: nunquam Philosophia, Practica videlicet Ethica, Oeconomica, Politica Juris prudentia: nec Medicina unquam. Nunquam <i>Historia</i> quoque, nec <i>eloquentia</i> ut par erat. Quorum omnium evidentissima necessitas et utilitas (a nobis alibi succincte enarrata) nisi ferrei essemus, sufficienter nostros hactenus permovisset animos ad Academias vel ad minimum collegia, et scholas, modernis longe illustriores exigendas et habendas.”</p>	<p>A triviális iskolák hasznosságának tárgyalásakor Alistáli még a középfokú intézményekben tanított tantárgyakra is hivatkozik, amelyek értékéhez kétség nem fér. Apáczaai nagyrészt ugyancsak ezen diszciplínák hasznosságára hivatkozik, mikor akadémiai és főiskolák állítására sürgeti a magyar nemzetet.</p>
<p>20.) kurátorok és mecénások</p>	<p>„Requisita ad Academiam aut ad esse eius aut ad bene esse necessaria [...] sunt [...] Praefecti et Ministri, sunt <i>Curatores</i> [...] <i>Maecenates</i>, Musagetae et literarum ac litteratorum Fautores, Promotores.”</p>	<p>„Quartus iam miseriarum nostrarum fons, in conspectum nostrum derivandus sequitur Aud. qui colligitur ex tribus a parte Inspectorum et <i>Curatorum</i> descendentibus venit.”</p>	<p>Apáczaai és Alistáli tehát egyöntetűen úgy gondolják, hogy a felső iskolák felállításához és azok eredményes, hasznos működéséhez munkájukat megfelelően végző kurátorokra és nagylelkű támogatókra van szükség.</p>

		<p>„Atqui tanta est Aud. aquae ab his fontibus effluentis copia, tantus foetor, ut tametsi Magni Principes <u>Maecenates</u> Scholarum benignissimi, sumptibus suis et pecuniae nil parcentes, unice intendant earum reformationem, bonaque plurima testamentis ad hanc rem legent, vel legata conservent: nihil tamen efficiunt, manet inveterata barbaries, amoenum literarum flumen turbatur et foedatur.”</p>	
--	--	---	--

Adalékok Debreceni Ember Pál kéziratban maradt szövegeinek irodalmi hagyatékához*

Csorba Dávid

Debreceni Ember Pálnak (1661–1710), a 17–18. század fordulóján élt kálvinista lelképásztornak, egyben az első magyarországi református egyháztörténet, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania* (Utrecht, 1728),¹ közkeletűbb nevén a Lampe-féle *historia ecclesiastica* megalkotójának elveszett könyveivel már foglalkoztam korábban, a kutatás részeredményeit publikáltam.² Jelenleg ezt folytatom, s a kora újkori tudós lelkészek a kutatás számára eddig alig hasznosított kézíratairól szólok.

A lelkész kéziratosa lelkészi jegyzeteit elsőként a pataki tanár, Harsányi István ismertette, a kis 16-rét méretű, főként Patakon található kis kötetek alapvető filológiai kérdéseit körüljárta, de az ott található szövegek provenienciájával, azoknak Ember Pál egyéb szövegeihez való összehasonlításával nem foglalkozott.³ Ritoók Zsigmondné pedig az Ember Pál által szerkesztett egyháztörténet kézíratainak viszonyát tisztázta, s a kompendium szövegének előállításáról megjegyezte, hogy annak kéziratosa hipotextusait jó lenne kutatni.⁴ Ilyen módon tehát a két legjelentősebb szövegegyüttesről tudomást szerzett a szakmai közönség, s ezeknek részletes vizsgálatára azóta sem vállalkozott senki. Jelenleg még én sem erreszek kísérletet, hanem több kisebb kéziratosa bejegyzéshez kapcsolódó művelődéstörténetileg érdekes jelenséget mutatok be, a fenti két nagyobb munka filológiai előmunkálataiként.

Időrendben haladva előbb Debreceni Ember Pál egy diákkori elveszett prédikációjáról szólok egy kéziratári adat alapján. Majd a debreceni lelkésziségének idejéből származó két önálló művéről, melyek nyelvi és szövegszerkesztői tudását szemléltetik. Végül az egész életében gyűjtött egyháztörténeti adatok közül egyetlen személyes eseménynek a lenyomatát kísérem végig az általa idézett eredeti jegyzőkönyvi szövegen, majd az egyháztörténet kézíratain keresztül egészen a végső, formázott kiadványszövegig.

---

* Ez a tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíjnak a támogatásával készült.

¹ LAMPE, ADOLF [– DEBRECENI EMBER PÁL]: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. Utrecht, 1728. (továbbiakban: LAMPE–DEBRECENI, 1728.); D. E. P.: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*. Ford.: Botos Péter, sajtó alá rend.: Dienes Dénes – Kovács Józsefné et al. Sárospatak, 2009. (továbbiakban: DIENES–KOVÁCSNÉ, 2009.)

² CSORBA DÁVID: Debreceni Ember Pál ellopott és eltűnt könyvei. In: *Magyar Könyvszemle*, 2014. [Megjelenés alatt.]

³ HARSÁNYI ISTVÁN: Debreceni Ember Pál eddig ismeretlen kézíratai. In: *Protestáns Szemle*, 1915. 2. sz. 128–140. p.

⁴ RITOÓK ZSIGMONDNÉ: Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kézíratai. I–II. In: *Magyar Könyvszemle*, 1973. 2. sz. 175–185. p.; 1973. 3–4. sz. 364–376. p. (továbbiakban: RITOÓKNÉ, 1973.)

Beszéd Komáromi Csipkés György felett⁵

Az első adat Ember Pál saját írására az első debreceni korszakából származik, s az 1678-as évhez kapcsolódik. Egy forrás közvetett adata alapján feltehető, hogy az ebben az évben, 1678. október 6-án elhunyt Komáromi Csipkés György debreceni városi lelkész felett az ifjú diák is tartott megemlékezést. Egy 1837-ben született levél utal erre, de meglehetősen homályosan.⁶ Ádám István, akkori kaposi lelkész (ma: Nagykapos, a történelmi Zemplén megyében, ma Szlovákiában), Zemplén és Ung vármegyék főjegyzője küldött egy rövid levelet a Debreceni Református Kollégiumba, „a’ Professzor Úrnak”, hogy itt a Kollégiumban jó helye lesz a levél mellékleteként küldött szövegnek. Az „Evangeliumi Szent Vallásunk egén tündöklött Nagyobb rendű Csillagzatnak, Cs. Komáromi Györgynek elhunytá alkalmával mondatott e’ Halotti Beszéd, és szinte egy más, Munkáiban ma is élő Vallásunk Oszlop embere Debretzeni Ember Pál által”. Ádám István, egykori pataki diák a levélbeli állítása szerint diákkönyvtáros korában egy bizonyos régi könyv végén talált egy „irományt”, s ezt küldte el Debrecenbe. A levél címzése és melléklete egyaránt hiányzik. A több szempontból is homályos történetből néhány dolog rekonstruálható.

Ádám Istvántól írás nem maradt fenn, de a pataki jegyzőkönyvek tájékoztatnak róla. Nem nemesi származású, (sátoralja)újhelyi árvagyerekként került be a Collegiumba az 1810-es évtől fennmaradt adatok szerint. Már ekkor tógátus volt, iuratusként beírva, s jó tanuló: ugyanis a diáklistán elején állt a neve, mindig az első öt diák közt feljegyezve. Az 1810 és 14 közötti diáklistán több helyen szerepelnek az adatai (bár ezek néhol félreérthetőek),⁷ ezek alapján megállapíthatjuk, hogy 1786 és 87 között született Sátoraljaújhelyen. 1810–11. évben 6 syntaxista praeceptor (köztanítója), 1811–12. évben pedig egy lépcsővel feljebb, 12 conjugistáé (ebből 10 nemes).⁸ 1812–13. évben lett bibliothecarius,⁹ s 1813–14-ben pedig már contrascriba.¹⁰ Az 1816-ig vezetett jegyzőkönyvben nem találni rá több adatot: a seniorságot követően, lévén, hogy ő juristaként lett bejegyezve,

⁵ [Beszéd Komáromi Csipkés György felett] [1678–79k.], [kézirat]. Helye: olim Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégium Nagykönyvtára (Debrecen), jelenleg lap-pang.

⁶ Ádám István levele. Kapos, 1837. szeptember 20. – Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtár Kézirattára (Debrecen), (továbbiakban: DRKNK.) R 717/20.

⁷ 1810–11-es tanév fordulóján (1811. február 5–6.) 23 (átjavítva: 25), az 1811–12-es tanévben (1812. február 3.) 25, 1812 szeptemberében 26, az 1813–14-es tanév fordulóján (1814. január 31.) pedig 28 éves volt a jegyzőkönyvek szerint. Ld. Tabella generalis studiosorum togatorum et non togatorum. 1810/11–1815/16, 2. – Sárospataki Református Kollégium Levéltára (Sárospatak), K. a. II. 21–26., 2; Tabella generalis studiosorum togatorum et non togatorum. 1811/12, 2, 75. – Uo. K. a. II. 28., 2, 75, 130, 290.

⁸ Uo. 2, 75.

⁹ Uo. 130.

¹⁰ Uo. 290.; A Sárospataki Református Kollégiumból távozó tógátusdiákok, 1783–1871/72. Forrásközlés. Sajtó alá rend.: Ugrai János. Közrem.: Dienes Dénes. Sárospatak–Tiszaújváros, 2012. 86. p. Online: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei: <http://www.patakarchiv.hu> / Archív szövegek – 2014. szeptember.

már kimehetett gyakorlatra. Az iskolájához és a zempléni régióhoz kötődve itt tevékenykedhetett tovább, ugyanis a fent idézett levelet 1837. szeptember 20-án immáron világi jegyzőként szignálta. Ekkor 50 év körüli, a korban idős embernek számít, s úgy tűnik, a diákkorában, feltehetően az 1812–13. évben a pataki könyvtár egyik könyvéből elemelt kéziratot – bűntudattól hajtva, vagy a témát érintő debreceni személyek (Debreceni Ember Pál, Komáromi Csipkés György) miatt – a Debreceni Collegiumba küldte el.

A levél borítékja, így címzése sem maradt fenn, de a szövegében megcélzott „Professzor” csak egy valaki lehetett: a debreceni gyűjtemények akkor igazgatója, a közös könyv-, levéltári és éremgyűjteményi anyagok vezetője, Kalós Mózes, személyében a Kollégium 9. katedráján az irodalom tanára.¹¹ Kalós Mózes 1831 és 1844 közt volt megbízva a gyűjtemények rendezésével, és készített is több katalógust, melyeket az utána következő nemzedék egyéb rendezési terveivel, katalógusaival 1849-ben összesítettek, s ez utóbbi felmérés maradt ránk. Ebben található egy ilyen tétel: „Az 1831 óta szerzett s részint ajándékozott könyvek czimjeit magában foglaló saפורודási laistrom (Accessus Catalogus)”, melynek nyomára nem leltem a könyvtár és a levéltár kézíratai között.¹² A fenti levél a Debreceni Református Kollégium tanügyi iratai közé lett később besorolva, tehát valószínűleg beérkezett a küldemény, de azóta nyoma veszett. Sem a kéziratári, sem a régi nyomtatványi részlegben nem található a hiányzó melléklet, de a régi katalógusok sem, és Kalós Mózesnek sincs hagyatéka a kerületi levéltárban, sőt a Kalós korai halálát követő nagynevű utóda, Lugossy József iratanyagában sem leltem rá.

Ha a másik oldalról közelítjük meg a kérdést, azt tudjuk, hogy Komáromi Csipkés György az 1663-ban tett végrendelete szerint kifejezetten megtiltotta, hogy a szokásos módon díszes ünnepi megemlékezést tartssanak a temetése alkalmából. A szertartás pogány vagy katolikus elemeit (siratóasszonyok, gyászév etc.) és szokásjogi szabályait az „undok gyász” szerkezettel illette. A sírverset és genealógiát tartalmazó díszablát (epitaphium) sem kérte, melyet a templom falára volt szokás függeszteni. A végrendelet 4. pontjának harmadik részében csupán annyit rögzített, hogy egy nagy követ helyezzenek a sírhely lefedésére, és arra legfeljebb a nevért róják rá.¹³ Homokkőből készült, mára szinte elmaradt tumbája az 1810-ben bezárt Dobozi-féle temetőből került elő egy, a régi debreceni jeles emberek sírját felkutató polgári kezdeményezés által 1907-ben. Zoltay Lajos még

¹¹ BAJKÓ MÁTYÁS: A nemzeti műveltség jelentkezésének és kibontakozásának kora. In: A Debreceni Református Kollégium története. Főszerk.: Kocsis Elemér. Bp., 1988. 165. p. Online: Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára Elektronikus Könyvtár: [¹² FEKETE CSABA: A Kollégium Nagykönyvtára. A XIX. századi állapotok. In: Uo. 439–441., 440. p.](http://digit.drk.hu/Gyujtemenyek/Egyhaztortenet_helytortenet-2014_szeptember;GYŐRI L. JÁNOS: A Kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében. In: Uo. 660. p.</p>
</div>
<div data-bbox=)

¹³ Komáromi Csipkés György végrendelete, 1663-ból. Közli: Ifj. Bölöni Sándor. In: Századok, 1875. (továbbiakban: BÖLÖNI, 1875.) 280. p.

leírhatta, oldalán már kibogozhatatlanná váltak a szépen metszett betűk.¹⁴ Az ekkor szokásos és lehetséges temetési szövegek (a temetést kihirdető halotti chárta; 1 magyar prédikáció és 1 latin oratio a háznál, illetve 1–1 a temetőben; verses köszöntők és énekek a kántor vezetésével a temetésekor; a gyászévben külön kiadvány a Collegium diákjai és a környék lelkészei részvételével; a prédikációk kiadása, etc.) helyett a ceremónia egyszerűségét és dísztelenségét várta el a végrendelet hagyója.

Debrecenben 1678 és 1686 között az egyházi és világi vezetők (főbírók, lelkészek és professzorok) egy egész generációja távozott az élők sorából, és majd mindegyik alkalmából kiadtak egy tisztelgő kötetet vagy egy prédikációt. Kivéve Komáromi Csipkés esetén? Vagy nem maradt ránk? Talán az utóbbi. Annyi bizonyos, hogy a fenti végrendelet a családon kívül az Ecclesia, a Schola, a Prédikátorok és Mesterek, az Ispotály, a könyvnyomtatás, a sárospataki és debreceni könyvtárak részére egyaránt rendelkezett meghatározott összegről.¹⁵ A város meghatározó alakja volt, és a hagyatékából mindenki részesült. Lehetetlen, hogy ha nem a végtisztesség adásakor, de akkor az emlékezésnek ne állítottak volna neki emléket, legalább könyvkiadással, emlékező kötettel.

Az egész szertartásról sem tudunk semmit. A városi jegyzőkönyv 1678. október 3-a után csak október 17-én tartalmaz bejegyzést.¹⁶ Az egyházmegegyei és egyházkerületi jegyzőkönyvek szintén nem rögzítettek semmit, pedig Komáromi Csipkés mint egyházmegegyei főjegyző kézvonását és aláírását ott találjuk az 1664 és 1677 közti idők iratai végig. Csupán a fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy ha a kért egyszerű, dísztelen módon járt el a város a vezető lelkésze temetésekor, akkor is volt prédikáció és kórusének. A debreceni püspök Nógrádi Mátyás, aki egyben az egyházmegegye esperese is volt, mondhatta a temetési beszédet, illetve a többi debreceni szolgatárs is (Keresztúri Bálint, idős Köleséri Sámuel, Kabai Bodor Gellért) biztosan szerepelt valamilyen módon.¹⁷ A halál pontos dátumát is csak egy másik beszédből ismerjük: Kabai Bodor Gellértnek a debreceni főbíró, id. Dobozi István felett mondott temetési prédikációjából, ahol a Debrecen egéről csak nemrég lehullott két csillag metaforával szerepel a két főember, Dobozi és Komáromi Csipkés halál dátuma.¹⁸ Kiszámolható, hogy a lelkész halála csütörtökre esett. Egy másik debreceni lelkész, idős Köleséri Sámuel esetében tudható, hogy az előkészületekre nem is kellett több 2 napnál

¹⁴ ZOLTAY LAJOS: A Czegléd-utcai temető római kori síremléke és Méliusz sírköve. In: *Debreceni Képes Kalendárium*, 1935. 125. p. Sokáig a Déri Múzeum előtt a Püspöki palota hátsó részén volt látható, jelenleg a Dorottya utcai katonai sírkertben (a Hősök temetőjében) állja az idők viharát 9 másik korabeli társával.

¹⁵ BÖLÖNI, 1875. 279. p.

¹⁶ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (Debrecen), IV. A. 1011/a. (=Debreceni magisztrátusi jegyzőkönyvek.) 20. köt. (1678–1680), 1678. október 3.

¹⁷ BAKÓCZI JÁNOS: A debreceni ev. református egyház lelképásztorai, 1535–1894. In: Bakóczy János adattár gyűjteményei, 1536–1980. [kézirat], 1–2. köt. – Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Debrecen), II. 28. d), II, 35. (továbbiakban: BAKÓCZI.)

¹⁸ KABAI BODOR GELLÉRT: A jó előjáróknak a nép közzül való kiesésének káros voltáról való edgyűgyü Elmélkedés. [Halotti beszéd id. Dobozi István főbíró felett.] Debrecen, 1679. (RMKP 2094.) A2v. Idézi lapszám nélkül: BAKÓCZI. 352. p.

(mivel nem fejedelmet temettek, nem kellett a főúri reprezentációra különösképpen ügyelni, s ennek megfelelően hosszas előkészületeket tenni),¹⁹ illetve a debreceni városi törvények szerint a temetést szombaton vagy vasárnap délelőttre rögzítették.²⁰ Így Komáromi Csipkés Györgyöt legkorábban 1678. október 8–9-én temethették el.

Az külön érdekessége a tolvaj könyvtáros adatának, hogy egy diákot, egy fél éve (1678. január 12. óta) tógátust szerepeltet a szertartáson.²¹ Debreceni Ember Pál tehetséges diák volt, ez kétségtelen (négy csoportot tanított köztanítóként, minden szintet végigjárva), de akkor is szokatlan eljárás lenne/lett volna, hogy egy diák szóljon a temetésen egyéb egyházi és világi tekintélyek mellett: sem magyar, sem latin nyelven nem valószínű. Az viszont elképzelhető, hogy a pataki diákkönyvtáros megállapítása szerinti „Halotti Beszéd” szóhasználat esetleg egy emlékbeszédre utalt. Az 1678-ban köztanítóvá váló Ember Pál akár a collegiumi évnnyitón, közvizsgán szokásos latin nyelvű beszédként meg is tarthatta azt 1679 elején. Ilyen iskolai beszédet ismerünk többet is a korból, például Apácai tanári beköszöntő beszédét Gyulafehérváron 1653-ban;²² vagy Kocsi Csergő Bálintnak a rektori megnyitó beszédét 1681 szeptemberében Pápán.²³ A műfaj szerinti párja azonban éppen ebben az időben az a csak rövidebb formában fennmaradt latin megnyitó beszéd, melyet Kocsi Csergő Bálint mondott el 1681-ben, s melynek választott témája az volt, hogy nem kell a nagy emberek elestében megütközni, mely azokról szólt, akik a „hitben hajótörést szenvedtek”.²⁴ A szónok szabad témaválasztását, s annak aktualitását a beszélő helyzete ékesen mutatja. Az 1681.évi soproni országgyűlés, mely április és december közt állt fenn, végül garantálta a protestánsok vallásszabadságát, de voltak olyanok, akik ezt nem várták meg, s katolizáltak vagy elhagyták az országot, s nem tértek haza. A biztatást, a mégis megállást a hitben ezzel a beszéddel kívánta erősíteni a fiatal, gályarabságból hazatért rektor a tárgyalások közepén, szeptemberben. Olyan, a közhangulatot érintő témát vett tehát fel, amelyről a Dunántúl kálvinista mezővárosában a diákságnak érdemes volt egy eligazító beszédet tartani. Így tehetette ezt akár Debreceni Ember Pál is egy másik esetben az ország keleti felén.

Így vagy úgy, temetési beszédként vagy emlékbeszédként, unikális jelenségnek lehettünk volna tanúi, ha ez a kéziratos méltató beszéd ránk

¹⁹ Brabeum Vitae, & rerum gestarum, Reverendissimi, Clarissimi, ac Ervditissimi Viri, Domini Samuelis Keoleséri. [Halotti versek id. Köleséri Sámuel felett.] Debrecen, 1683. (RMK II. 1517.)

²⁰ HERPAY GÁBOR: Istentiszteletek Debreczenben a multban. In: *Debreceni Képes Kalendarium* 1915. 80–81. p.

²¹ Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában. I. Szerk.: Szabadi István. Debrecen, 2013. 321., 2854. sz.

²² RMK. II. 785.

²³ Kocsi Csergő Bálintnak a pápai iskola rektorának beszéde az 1681. szeptember 13. közvizsgálaton. Kiad.: Mokos Gyula. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1893. 1. sz. 6–8. p., 2. sz. 27–29. p. A forrás helyét, pontos könyvészeti leírását ez a „forrásközlés” nem adta meg. A kéziratot kötet megtalálható Pápán, ld. Kocsi Csergő Bálint és István kötet. Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, jelzet: O. 308. 259–276. p.

²⁴ Uo. 7. p.

maradt volna: a híres személy parentációja, ennek teológiai exegézise és irodalmi formája miatt. Forrás híján csak annyit rögzíthetünk, hogy Debreceni Ember Pál kéziratban maradt szövege több úton kerülhetett Patakra: a Komáromi Csipkés-családon és a Szatmári Paksi-családon keresztül. A Csipkések is őrizhették vagy leírathatták maguknak, ahogy pl. Ember Pál régi barátja, tanárkollégája, id. Csécsi János felett Patakon elmondott búcsúztatóbeszédet a parentált fia, pataki professzor, if. Csécsi János őrizte meg kéziratban másolatban.²⁵ Ennek autográfját nem ismerjük, Ember Pál fennmaradt kézírataiban utalás sincs rá. A városi lelkész és professzor unokái közül a főág Biharban maradt, de Abaúj, Bereg, Borsod, Heves, Máramaros, Ugocsa, Zemplén és Nógrád megyében is otthonra talált a Komáromi család egy-egy ága, s rajtuk keresztül is bejuthatott Patakra az ominózus beszéd.

De mégis sokkal valószínűbb, hogy a Szatmári Paksiak őrizték meg ezt a szöveget. 1734-ben Erdélyből visszaköltöztek Patakra, s bár debreceni áruk is lett (pl. Szatmári Paksi István, debreceni professzor személyében). Debreceni Ember Pál kézíratainak nagy része a család pataki ágának hagyatékaként került a Bodrog-parti Athénba, melyeket 1790-ben bevételzett s rendezett Szombathi János, a kollégium tudós könyvtárosa (ld. még alább). Vagyis a kézirat 1678 és 1790 között a családdal együtt vándorolhatott, és csak mintegy 20 esztendő tölthetett a pataki könyvtárban, amikor az 1812–13-as iskolai évben a diákkönyvtáros, Ádám István kiemelte az egyik kötetből (mely akár Ember Pál hagyatékából is származhatott), s magával vitte. A kézirat ismét negyedszázadot töltött magántulajdonban, majd a debreceni kollégiumi könyvtárba kerülve nyoma veszett: jobb esetben csak 200 éve lappang.

Szövegszerkesztés, kéziratkiadás Debrecenben

Komáromi Csipkés György életművével még később újra találkozott Debreceni Ember Pál. Az egyik kéziratot kötet első lapjain található szómagyarázatos exegetikai jegyzetek alapján nemcsak olvasmányélményre, hanem ennél sokkal többre kell gondolni. A Debrecenben 1705-ben írt és itt őrzött kötet legelején a következő bejegyzés áll: „Annota[t]iones et Animadversiones Critica in versionem Biblior[um] Hungaricam ex Hebraeo fonte strictior[um] ac fûere priores, a p. m. Cl. Georgio Csipkés Comáromi, S. S. Th. D. et Ecclesiast[es] Debrecinensi concinnatae, ad postulatu[m] cujusde[m] viri Rev. Illustris Edition. operis malientis, institutae, Mense Quintili[s], An. 1705.”²⁶ Azaz a Csipkés Biblia 1678, a szerző halála óta készen lévő, kéziratban kiadásra váró, az 1680-as évek elején több ízben zsinati határozattal megerősített szövegét még 1705-ben is revideáltatta a debreceni kerületnek az ezzel a feladattal megbízott bi-

²⁵ DEBRECENI EMBER PÁL: [Halotti beszéd id. Csécsi János felett.] [Kézirat.] Leírta: ifj. Csécsi János, 1708k. – Collectio Tsétsiana. [H. n.], 1708. 6 ff. – Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtár Kézirattára (Sárospatak) (továbbiakban: SRKNK.) Kt. 205/6.

²⁶ [Debreceni Ember Pál prédikációi.] [Kézirat.] [Debrecen], 1704–1705. 126 ff. – DRKNK. R 552, 2r.

zottsága. A külföldön is héberes disputációkat készítő,²⁷ és ekkor a cívisvárosba beszoruló tudós lelkészt, Ember Pált bízták meg, hogy az ószövetségi részeket vizsgálja felül. A kézirat elejének 8 lapja erről a munkáról tanúskodik: van, ahol ragozást pontosított, máshol egy párhuzamos szöveghely miatt más fordítást javasolt, ismét máskor tömörítésre, egyszerűsítésre utalt (pl. a sáskák bibliai négy fajtájának fordításánál), vagy éppen egy már létező másik fordítást (az Athias Kiadó zsidó bibliáját, vagy éppen az 1686-os Tótfalusi kiadást) jobbnak tartott.²⁸ Láthatóan foglalkozott a kérdéssel, de a rövid terjedelem miatt két dolog lehetséges. Vagy Ember Pál nem a teljes Ószövetség átnézésére kapott felkérést, vagy csak rövid ideig tudott ezen dolgozni. 1704 márciusától került Debrecenbe szolgálni, 1705 májusában kapta ezt a feladatot, de ez év őszén, október 19-én már menekült Debrecen városa a hadak elől, s Ember Pál is továbbállt. A kis kötet összeállítására adhat erre magyarázatot: az elején található az exegetikai jegyzetek, míg a lectio continua szerinti újszövetségi páli levelek magyarázatai futnak 1704 áprilisától egy éven át, majd egyéb prédikációs jegyzetek következnek. A páli levelek magyarázatát Ember Pál egy másik kötetében folytatta, s ezt vitte tovább magával Liszkára.²⁹ Az előbbi kötetét valószínűleg Debrecenben hagyta menekülésekor, az utóbbit magával vitte, folytatta, vagy – mint ezt a 16-rét alakú kötet belső tábláján olvasható – a debreceni vész után írta össze a még szatmári vész óta elvesztett iratait, és kezdte újra rendszerezni azokat, s ezek lenyomatát őrzi ez a kötet. Így az előbbi, a Debrecenben maradt kötet elején olvasható elemzések (a Csipkés Bibliának a korrekcióit tartalmazó részek) háttérére magyarázat lehet, hogy az akkor már írt prédikációvázlatainak az előzéklapjain kezdte el, de ott nem folytathatta nagy terjedelemben. Ha volt folytatása, akkor azt elveszthette, a Patakon és Pápán őrzött kötetei erre nem utalnak sehol.

Szatmári lelkészségéből (1701–1703) Ember Pál szintén a város feldúlása miatt menekült el. Sokáig kitarzott, a gyülekezettel a külvárosba vonult: az ott tartott ünnepi prédikációk ránkmaradtak egyik Patakon őrzött kötetében.³⁰ A gyülekezethez való hűségét mi sem jellemzi jobban, hogy még debreceni lelkészsége idején is többször visszament szolgálni Szatmárra. A cívisváros pedig befogadta, s igyekezett minden eszközzel megtartani. Neki külön megnyitották az ispotályi lelkészséget: azelőtt is kellett az ispotályiak számára szolgálni, de a nagytemplomi lelkészek plusz feladataként. Most azonban Ember Pál önálló státuszt és fizetést kapott, és persze elvárták tőle, hogy rendszeresen szolgáljon a másik két templomban is (a mai Nagytemplom helyén álló Szentháromság templomról és a mai Kistemplom előtti ún. Színről van szó).

²⁷ RMK. III. 3389.; POSTMA, FERENC – VAN SLUIJS, JACOB: Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843. Leeuwarden, Fryske Akademy, 1995. (Fryske Akademie, 760.) 85/1686.2; 91/1686.2.

²⁸ DRKNK. R 552, 1r–5r, 3v.

²⁹ [Debreceni Ember Pál prédikációi.] [Kézirat.] Debrecen, 1705. 122 pp. – SRKNK. Kt. 261.

³⁰ EMBER, PAULUS DEBRECENIENSIS: Sermones I–CIX. [H. n.], 1702–1709. 436 pp. – SRKNK. Kt. 264. 1704. december 27.

A város lelkészei és a városban székelő tiszántúli kerület püspöke (Kocsi Csergő János), illetve a főbíró (Komáromi Csipkés II. György) támogatták Ember Pált az egyháztörténeti munkája befejezésében: rendelkezésére bocsátották az egyházi kollégiumi levéltár és könyvtár anyagát, és bekérték ehhez a szükséges dokumentumokat (jegyzőkönyvek, egyháztörténeti feljegyzések). A megjelent kötet elé a tiszántúli kerület püspöke maga írt támogató ajánlást. Az itt töltött 1,5 év alatt azonban az önálló pozícióhoz egyéb feladatok is kapcsolódtak. A városi lelkésznek részt kellett vennie a várost érintő gazdaság-, kereskedelem- és katonapolitikai, stratégiai tárgyalásokon, az ehhez kötődő levelek és kiadványok szerkesztésében, illetve a fenntartó, a város kikérte a véleményét az iskolával kapcsolatos ügyekben is. Ennek bizonyítéka, hogy az 1704-es iskolai lázongáskor a diákok és a város megállapodásaként újrafogalmazták egyes iskolai törvényeket, és ezek aláírói közt ott találjuk Debreceni Ember Pál nevét is.³¹ Ilyen módon a városi lelkész tudományos feladatai alkalomadtán egyházpolitikai súllyal is bírtak. Ezek egyike volt a Csipkés Biblia kiadásra előkészítése; de ide soroljuk a szerzői név nélkül, 1704-ben Debrecenben napvilágot látott Juellusapológiát is. John Jewel salisbury-i püspök kiadványa a 16. századi angliai hitviták világában született (1562), az újnak számító protestáns irány védelmező irataként. Ezt jókora késéssel, de megfelelő aktualizálással, az 1692-es londoni edíció alapján bocsátottak ki latin nyelven, tömörítve a deákul tudó értelmiségieknek, és a Dobozi István főbíró nevében írt Ember Pál-féle előszóval.³² Az attribúciót a Jewel művének a Tussai János-féle szintén Debrecenben napvilágot látott magyar fordítása (1748) előszavából lehet beazonosítani, ahol az az 1704-es kiadás körülményei kapcsán szólt egyértelműen Ember Pál szerepéről.³³

A fenti munkálatok mind erősen kötődnek a hely szellemiségéhez és kapcsolati hálójához. A Csipkés Biblia revíziójának kérdése az ekkori főbírókhoz köthető: Dobozi II. István és Komáromi Csipkés II. György felváltva vezették a várost, s a 17. század végének debreceni politikai örökségét folytatták mind szellemiségükben (önálló utas, kálvinista városi modell), mind személyükben (neves apák leszármazottai, akik egymásnak házasságok révén rokonai is voltak). A Juellus-mű kiadását az előszó alapján Kocsi Csergő püspök forszírozta, aki egyrészt megint a Rákóczi felkeléséig az egyre csökkenő szerepű kálvinizmus autentikus képviselője, másrészt pedig Kocsi Csergő Bálintnak, a nápolyi gályát megjárt pápai rektornak öccse volt. Személyes és felekezeti indíttatásból is érthető, hogy hozzá fű-

³¹ G. SZABÓ BOTOND: A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”. Neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel. Debrecen, 1996. 98–100. p.

³² JUELLUS, JOHANNES: Apologia Ecclesiae Reformatae. [Ed.: Ember, Paulus Debreceniensis.] Debrecen, 1704. (RMK. II. 2203.) [224. p.] A magyarországi Jewelreceptióról szólva Berg Pál tévesen nevezi Debreceni Ember Péternek az 1704-es szövegkiadás szerkesztőjét. Ld. BERG PÁL: Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban. Bp., 1946. (OSZK kiadványai, 21.) 77–74., 237. p.

³³ JUELLUS JÁNOS: A' reformáta ekklesiának apológiája. Ford.: Tussai János. Előszó: ifj. Csécsi János. [Debrecen], 1748.; BOD PÉTER: Magyar Athenas. Nagyszében, 1767. 306. p. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://mek.oszk.hu> – 2014. szeptember.

zódik a 18. század eleji utolsó katolikus – protestáns hitvita névtelen kiadványa, a jezsuita Szentiványi Márton művére válaszoló *Malleus XV dilemmatum*, s emellett a szintén anonim módon, Ember Pál révén megjelentetett angol apológia kiadása is.³⁴ Az iskolai törvények kiigazítása, melyet utoljára Komáromi Csipkés György végzett 1657-ben, a városi lelkészek és tudós tanárok felelőssége volt, s ez esetben – a mellékesen Martonfalvi vejeként is ismert – Ember Pálé is. Ezek alapján érthető, hogy miért maradt olyan kevés nyom Ember Pál kapcsán – a Biblia revideálását kivéve – a debreceni szövegkiadási, textológiai feladatairól: a lelkésznek ezek a munkái nem saját kezdeményezéseként jöttek létre, hanem közösségi feladatként kapta s végezte el azokat.

A Zempléni *protocollum* esküformái az egyháztörténetben

A Debreceni Református Kollégium állományában található Debreceni Ember Pál saját könyvtárának egyik példánya egy csonka kötet.³⁵ A Szenci Kertész Ábrahám nyomdájában napvilágot látott egyházi 1642-es kánonok ismert kiadvány, gyakran találkozunk vele könyvtárak régi könyves részlegeiben és a 17. századi kálvinista lelkészek könyvkatalógusaiban. A belső táblán legfelül olvasható a tulajdonos bejegyzése („Ex Libris Pauli Ember Debreczeni”) és ismert szimbóluma a 111. zsoltárból („Arcanu[m] Jehovahe adest reverentibus ipsum”). Az egyházi törvényeket egykor két kolligátumban tartalmazó kis kötet történetéről részletesen a *Magyar Könyvszemle* hasábjain írtam,³⁶ jelenleg egyetlen filológiai kérdést vizsgállok: a kötetstáblák szennylapjain s az előzéklapokon található megjegyzések kézíratos hagyományát. Az itt olvasható feljegyzések ugyanis bekerültek az Ember Pál által szerkesztett, majd Lampe neve alatt kiadott *Magyarországi református egyháztörténetbe*, és természetesen ennek kézírataiban szintén megtalálhatóak.

Az első tábla előtti előzéklapokon Ember Pál kézírásával jegyzett szövegeket találunk, kétféleképpen. Az elsőként olvasható szöveg az első előzéklap rectóján található „Formula Juramenti, quae in nostris Eccl[esi]is observatur” kezdetű latin nyelvű felirattal, de magyar szöveggel, s folytatódik ennek hátlapján, s zárul egy latin forrásmegjelöléssel: „Ex Protocollo S[eu] Matricula Dioceseos Zempleniensis”. A másik szöveg ennek mintegy folytatásaként ekként hangzik: „Ezen Forma berint esküttem meg a Praedikátori tíbtre én D. E. P. a Lißkai Templomban. A[nn]ő. D[omini]. 1683. S[aros-]Pataki Praedikátorságomb[a]n.” A második előzéklap rectóján pedig egy teljes latin bejegyzés látható, „Formulae, Tempore ordinationis...” kezdettel, három pontban, mely az előző utalásnak, az 1683-as beiktatásnak a formuláit és résztvevőit jegyzi le. (Ld. 1. sz. melléklet.)

³⁴ ESZE TAMÁS: Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből. A debreceni tipográfia termése, 1703–1705. In: *Könyv és Könyvtár*, 1964. 89–92. p.

³⁵ *Canones ecclesiastici, in quinque classes distributi... Az egyházi jó rend-tartásoknak írott törvényi, mellyek öt reszekben foglaltattak... Várad, 1642.* (RMK. II. 612.; RMK. I. 1731.; RMNy. 1975.) – Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára (Debrecen) RMK 1021. (továbbiakban: *Canones ecclesiastici*, 1642.)

³⁶ CSORBA DÁVID: Debreceni Ember Pál ellopott és eltűnt könyvei. In: *Magyar Könyvszemle*, 2014. 2. sz. 204–217. p.

A zempléni egyházmegye jegyzőkönyvére való utalás gyakran előkerül az egyháztörténetben, ezeknek a kéziratos jegyzeteknek a hatását ott is kereshetjük, de előbb célszerű megvizsgálni a referenciát. Dienes Dénes, sárospataki teológiai tanár és gyűjteményi igazgató szerkesztésében 2001-ben már napvilágot láttak a tiszáninneni jegyzőkönyvek, s köztük a keresett zempléni, amit Miskolci Csulyak István rendszerezett és folytatott az esperessége idején.³⁷ A keresett formulák is részben hozzá kötődnek s a kötet függelékében találhatóak: az Ember Pál könyvecskéjében lévő latin című, magyar szövegű eskü a zempléni egyházmegye anyakönyvében két nyelven, latinul és magyarul is szerepel, az előbbi leírása Dienes szerint az említett espereshez kötődik, Miskolci Csulyak kézírását mutatja, a magyar nyelvű annak korabeli fordítása, személyhez nem köthető.³⁸ Debreceni Ember Pál ezek szerint a zempléni anyakönyvből kírta a lelkészi esküforma latin címét, majd annak a magyar szövegét. A 2001-es kiadás korszerű olvasatot közlő szövege helyett a protocullum eredeti szövegét közöljük betűhíven, és mellé Ember Pál kéziratos lejegyzését.

A zempléni jegyzőkönyv esküszövegei két irányban öröklődtek Ember Pálnál: az RMK 1021 előzéklapjain olvashatjuk a magyar nyelvűt, míg az egyháztörténet kéziratos változataiban és a kiadott Lampe-féle műben a latin nyelvűt. Előbb a magyar, majd a latin szöveghagyományt vizsgáljuk meg.

A kis könyvben Ember Pál megtartotta a zempléni jegyzőkönyv latin nyelvű feliratát a saját átíratában, szó vagy értelmezési hangsúly nem változott meg, csak az ő stílári átírata és rövidítésjelölései mások, mint a hozzá képest egy emberöltővel korábbi szövegé.³⁹ A jegyzőkönyvben itt előbb következik az „Ego. N. juro per Deum vivum verum & aeternū[m]...” kezdetű latin nyelvű esküszöveg (ld. ezt itt később), majd két, egymástól kismértékben eltérő magyar változata egy latin magyarázó felirattal.⁴⁰ Az első változat gördülékenyebb, lazább; a második nehezkesebb, formálisabb. Egy példa hadd álljon itt erre, a kezdőmondataik: a) variáns, „En N. esküszöm az igaz Istenre, ki Atya Fiú es Sz[ent]. Lélec, hogy ez mai naptul fogvan, holtom napjai, az Egyhazi rendben valo életben es tiztben meg maradoc...”; b) variáns („Alia formula” néven), „En. N. esküböm az igaz, élő es örök Istenre, az ki atia, fiu, es β[ent]: Lélec, hog’ ebben az Isten igejénc bolgálatiábā[n], melre az Cr[istu]s Jesus aniaβentegy hazaban, az Ap[osto]loc idejétől fogva meg tartatot, Apostoli mod βerent valasztatom, es Senior Uram kezenec ream tétele által βenteltetem, és ki küldettetē[m], eletem nec végéig meg akaroc maradni, nemis engedem magamot

³⁷ Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 16–17. század. Szerk., utószó: Dienes Dénes. Bp., 2001. (Milleneumi magyar történelem. Források.) (továbbiakban: DIENES, 2001.)

³⁸ Uo. 379–380., 429. p.

³⁹ Ekként néz ki: „Formula Juramenti, quae in nostris Eccl(esi)is observatur, et exigitur ab iis, qui in Ministerii Verbi Dei societatem praemisso examine per manuum impo(siti)onem recipiuntur.” Ld. Liber Redituum Eccl. Com. Zempl. Ao. 1623. – SRKNK. Kgg. I. 3/a., 4.

⁴⁰ „Juramentum in Ecclesia Dei usurpatum, quo ordinandi tempore ordinationis suae se se & Deo, et Ecclesiae ejus obstringunt.” Uo. 5.

akarminemű zűrzavarocetl is attul ell bakaztatni.”⁴¹ Ember Pál a másodikat idézte, és ezt közöljük táblázatban: a jegyzőkönyvi esküszöveget és az Ember Pál-féle átiratot, változatot. (Ld. 2. sz. melléklet.)

Megállapítható, hogy Ember Pál nem betűhíven, hanem a saját rövidítéseit alkalmazva rögzítette a zempléni anyakönyvből a kiírtakat. Az kérdés marad, hogy miért a magyar szöveget írta le. Ezek szerint magyarul tette le az esküt? A zárósortok csak azt rögzítik, hogy „Ezen Forma berint esküttem meg” – azaz nem kötik ezt nyelvéhez. A Lampe-féle kiadványban viszont természetesen már latinul szerepelt a szöveg, de ettől még éppen mondhaták volna ezt a részt, csak a fogadalmat magyarul. Erre forrást nem ismerünk, és ilyen módon nincs rá más magyarázat jelenleg, ha csak nem az, hogy Ember Pál magyarul mondta az esküszöveget.

A fenti formulákat joggal kereshetjük vissza az Ember Pál szerkesztésében készült, de végül a Lampe neve alatt napvilágot látott egyháztörténetben, mivel ez a leírás nemcsak egy egyedi esetet rögzített, hanem annak hivatalos formáit, esküszövegeit is. Debreceni Ember Pál saját egyháztörténeti gyűjtésében még csak a Pápai Páriz Ferenc-féle 1684-es történeti munka folytatását, kiegészítését végezte önszorgalomból (losonci lelkészségétől fogva, 1695-től biztosan ezzel is foglalkozott), míg a kiadvány (az 1728-as Lampe-féle kiadás) pretextusaiban (a Jablonski-féle 1703-as elvárásokhoz mérten az 1708-ban lezárt gyűjtemény és másolataiban) már mind megjelentek az egyháztörténet szempontjából lényeges iratok, ágendák, zsinati és egyéb rendelkezések rendszeres leírásai.⁴² Mindkét fenti szöveg teljes terjedelmében bekerült az 1728-as egyháztörténetbe. Ismerve annak összeállítását, és több másolatát, könnyedén megállapítható, hogy ezek a szövegek miként öröklődtek, esetleg variálódtak a másolások közben.

Elsőként az előbbi rész („Formula Juramenti”) immáron latin nyelvű variációinak megyünk utána. Az 1728-as kiadványnak a különböző magyarországi dokumentumokat tartalmazó és értelmező III. könyvében, a rítusokról és ágendákról szóló III. szakaszban, s annak is az utolsó, XXX. fejezetében található.⁴³ Elvben tehát egyszerű dolga van a kutatónak: Az Ember Pál által leírt esküszöveg a lelkészbeiktatáson elhangzó fogadalom, mely a zempléni egyházmegye protokollumában eredetileg latin és magyar változatban is megtalálható, egymás után. Ember Pál kézíratos feljegyzésében a magyar esküformát, a kiadott szövegben pedig értelem szerint a latin nyelvűt rögzítette. A variációk azonban ennél számosabbak.

A latin nyelvű alapszöveg Miskolci Csulyak István feljegyzései közt és az ő kézírásával maradt ránk, a második ennek korabeli magyar fordítása (fordítója ismeretlen). Az Ember Pál szerkesztette eredeti kéziratoknak két autográfjáról tud a szakirodalom: egy korai verzióról (1703), amit Jablonskihoz Berlinbe küldött Ember Pál,⁴⁴ s egy átalakított, kibővített variációt, mely a kiadvány alapszövegét jelenthette, de elveszett a 18. szá-

⁴¹ Uo. 5. ill. 6.

⁴² Az egyháztörténet kézíratairól: RITOÓKNÉ, 1973. II. 375. p.

⁴³ LAMPE–DEBRECENI, 1728. 724–725. p.

⁴⁴ Dissertatio historico-theologica enarrans... Ed.: Ember, Paulus Debreceni. [Másolat.] 1703. – Unitas Könyvtára, Poznan. VI. D., 1-4. = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Mikrofilmtár. 21028.

zadban. Ezeknek azonban több másolata ismert: egy 1708-as és egy 1722-es kézirat. Az 1708-ast több kéz másolta Sinai Miklós megbízásából.⁴⁵ A másodikat Ember Pál veje, Szathmári Paksi Mihály köréhez szokás kötni, ezt 1722-ben láttamozták Helmeczi István és Zádorfalvi Márton, mint a készülő kiadvány hazai egyházi felsővezetésben lévő cenzorai.⁴⁶ Ezután pedig egy táblázatban jelenítjük meg, hogy nyomon kísérhető legyen a zempléni jegyzőkönyv összvegének alakulása az 1708-as, 1722-es kéziratok és végül az 1728-as Lampe-féle editio között a szövegkiadások rendjében. Újabbban mind a zempléni jegyzőkönyv egyházlátogatási feljegyzéseinek (köztük a tiszáninneniek esküformulaival) van korszerű kiadása, mind az 1728-as megjelenésű egyháztörténetnek van magyar fordítása, melyek a pataki kollégium tudományos műhelyében fogantak.⁴⁷ (Ld. 4. sz. melléklet.)

Igen tanulságos, ha csak röviden is, végigkísérni a több kézen átment szövegek lassú átalakulását, s recepciótörténetét. (A mellékletben a vastag-szedett részek mutatják a különbségeket.)

A Miskolci Csulyak-féle zempléni jegyzőkönyv lelkészi esküformájának latin fejlécében lévő személyes megfogalmazást Ember Pál érthetően átalkította semleges formájúvá (a „nostris Ecclesiis” helyett „in Ecclesiis Dioeceseos Zempleniensis” áll). Az Sinai-féle 1708-as változatban hemzsegnak a ligatúrák, a tömörítés különböző jelei: több kéz nyomát viseli a kézirat, s ez jelzi, hogy itt a cél a kész szöveg gyors rögzítése, korabeli sokszorosítása volt. Ezzel szemben a Szathmári Paksi-féle 1722-es másolat alig alkalmaz ilyen eszközöket, inkább tűnik ez a nyomda számára előkészített szövegnek. Az 1728-as kiadványban pedig jól megkülönböztethető, hogy miként halad a narráció, s hogyan simulnak egymásba a különböző helyekről származó citátumok: itteni példánkban látszik, hogy a bevezető után található részek – az idézés elvárasi rendje szerint – kurziválva szerepelnek.

Vannak általánosabb különbségek, melyek a kora újkori íráskultúra sajtószociológiájából fakadnak, és egyedi retorikai vagy stilisztikai szemléletet nem képviselnek. Ilyenek például a következő esetek. Az aláhúzás a nyomtatásra szánt szövegnél a kurziválás helyett áll. A vesszők sok helyütt a dikcióhoz szabott szünetek szerinti tagolást jelenítik meg. A kisbetű-nagybetű különbség lehet egyedi jelenség is (az írás miatt nagyobbak látszik a korabeli kézírásos szókezdő v, de tulajdonneveknél egész más arculatot ölt ugyanabban a helyzetben); hasonlóan a t és c írása (az „obedientia” szó esetén a kisbetűs szöveg olvasható mindkét módon). Az egyes és többes szám váltá-

⁴⁵ *Historia Ecclesiastica Regni Hungariae bipartita*. Ed.: Ember, Paulus Debreceni. [Másolat.] 1708. – Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtára. (továbbiakban: DMREK. RK.) K. 1. 29., 223–224. p.

⁴⁶ *Historia Ecclesiae...* Ed.: Ember, Paulus Debreceni. [Másolat.] 1722. – Bodleian Library, Oxford. Mss. I. Add. 57. (továbbiakban: EMBER, 1722.) = Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. Mf. 2558/IV., 65v–66r.

⁴⁷ DIENES, 2001. 379–380. p.; DIENES–KOVÁCSNÉ, 2009. 529. p. Itt mégis az eredetit használtam. Az alapvető filológiai érven kívül ezek szövegkiadási megoldásait nem találtam ideillőnek (az előbbi ellen az indok a köznyelvi megértést megcélzó betűátírása, az utóbbtól annak szerkesztésbeli s nyelvi fogyatékoságai intettek el). A szöveg-határok közti tagolást egyedül a parallelizmusok miatt jelöltem ki.

sa stilisztikai kérdés, a szórend a latinban és a magyarban is viszonylagos szabadságot jelent.

Ezekkel szemben állnak az eszmetörténetileg távolról sem semleges fordítási változatok. A szerkesztési különbségeken túl egy helyen az összövegbe betoldottak egy-egy kibővítést. A potenciális mártírháláról szóló mondatrészben a jegyzőkönyvi összöveg („paratus pro ea etiam mori, si ita Christo Salvatori meo videatur”) passzív szerkezete helyett a Sinai-változatban („paratus pro ea etiam mori, quodsi Salvatori meo Jesu Christo ita visum fuerit”) múlt idejű összetett igealak áll: a passzív alak semlegesége helyett ez a szöveg a kálvinista eleve elrendelés tanát visszhangozza. A szellemi élet végének ábrázolása („vitae meae spiritum”) pedig a Sinai-másolatban az egész antropológiai jelenlétre vonatkozik („vitae meae habitum”), Lampénál viszont a metafizikai távlatot („vitae meae halitum”) villantja fel.

A tiszta tannal szembeni herezisek ellen küzdeni kell, s az eredeti eszükben ez nincs konkretizálva, de már Ember Pál magyar kéziratosa feljegyzésében is ez a szakasz úgy szerepel, hogy „és nevezet berint az Arminius Jakab tévelygő tudományának, és az Anabaptisták eretneksegenek tehetségem berint ellene mondok”.⁴⁸ Az egyháztörténet itt idézett kézírataiban, illetve Lampénál viszont tovább bővült a hitellenségek köre: „signanter erroneae Jacobi Arminii doctrinae, Francisci Davidis, & Anabaptistarum haeresibus, pro virilii mea contradicam”. Arminius ügye a dordrechtli zsinat (1618–1619) óta létező jelenség: a predesztináció általa vallott öt „semleges” pontja közvetített a katolikus felfogás felé, és túl is vitt azon, hiszen egy újkori arianizmus felé nyitott. Dávid Ferenc erdélyi sorsa 16. századi történet, s az unitárius megváltás-felfogás végső pontjaként értelmezték téziseit a korban, mely az antropocentrikus nézetei miatt egyháztörténeti párhuzamként ismét az ariánusok tanait idézi meg. Az anabaptisták németországi története részint a felnőtt vallásossággal (az önálló döntéssel), részint a vallásháborúkban vagy az erkölcsi szabadosságban való tevékeny részvételével lett tüskévé a kora újkori protestantizmus szemében. A célkeresztben feltűnt tévelygők neve az 1708-as, majd az 1722-es másolatban is aláhúzással, s ennek megfelelően a kurzív szövegrészekben verzállal szedve jelent meg Lampénál: a korban megszokott módon a szövegben eredetileg nem benne lévő kiegészítésnek a jeleként. A három nevezett eretnek a hittagadás kálvinista oldaláról induló példái, és ebben a formában másutt, főleg a zempléni forrásokban nem találok ilyen exemplum-láncukkal. Az 1630–60-as évek egyháztörténeti iratai amúgy is két irányzatra koncentráltak kifejezetten: Arminius követőire és a puritánokra. Az anabaptisták és Dávid Ferenc is a megelőző kornak voltak a veszélyes jelenségei. Utóbbi megindokolható, hiszen a Dávid Ferenc-ellenes iratok nagy tömege, szövegközlései jelzik, hogy külön helyet foglalnak el Ember Pál egyháztörténeti kompendiumában. Mindenesetre Lampe ezeket is átvette, s korrekt módon idézve jelölte forrásainak textuális viszonyait.

A debreceni könyvtárban lévő Ember Pál kötet előzéklapjain található bejegyzések másik részéről is szóljunk ezután. A második előzéklap rectóján a kézirat folytatódik a beiktatás ceremóniájának leírásával. „Ex Protocollo s[eu] Matricula Dioeceseos Zempleniensis. Ezen Forma berint

⁴⁸ Canones ecclesiastici, 1642. 1v.

esküttem meg a Praedikátori tiútre én D. E: P. a Liútkai Templomban. A[nn]ő. D[omini]. 1683. S[aros-]Pataki Praedikátorságo[m]b[a]n.” Ezután a magyar betoldás után következnek latinul az 1630-as Miskolci Csulyak István-féle beiktatási rituálénak kizárólag az esküt követő legvégső pontjai, a megáldás formulái („Formulae Tempore ordinationis” címmel) és az Ember Pált beiktató lelkészek nevei és titulussai („Cum ego candidaret Liútkae, A[nn]ő. 1683...” kezdettel). Az 1728-as kiadványban ez a szakasz megfeleltethető a III. könyv III. szakaszában lévő XXVI. fejezettel, csak éppen átszerkesztve. A Lampe-féle változat a zempléni jegyzőkönyv alapján halad, és ennek 13. részében kerülnek elő a kéziratban található szövegnek az áldást osztó formulái. Ezt követi az esperes beszédének és az 1630-as újhelyi gyűlés egyéb érdekességeinek, adatainak közlése. S mindennek végén zárójelben olvashatjuk a kéziratban látott szöveg kereteként található személyes vonatkozásokat átszerkesztve.⁴⁹ Majd ezután három sor zárja ezt a fejezetet, a csehek hasonló rítusáról, Camerarius *Historia Narratió*-ját idézve. (Ld. 4. sz. melléklet.)

Azaz itt egy többszörösen átszerkesztett fejezetet láthatunk magunk előtt, s emellett a magyar szerkesztő életútjára vonatkozó pontos utalást, mely nem található meg a kéziratban bejegyzésben. Az egyháztörténet fennmaradt kézírataiban a következőt tapasztaljuk. A Sinai-féle másolat az előbb látott módon rengeteg rövidítést (nemcsak a szövegeken szokásos ligatúrákat, hanem a kettőzött betűk egyszerűsítését is láthatjuk), és több elírást (pl. „matriulciula” a matricula helyett; „inpositionem” az impositionem helyett), betűtívesztést tartalmaznak (a különbségeket a táblázatban a fenti megoldáshoz hasonlóan jelöltem, vastagítással). A Szatmári Paksi-féle másolat letisztultabb formájú, és amikor különbözik a két kézirat szövege, akkor a Lampe-féle kiadvány ennél a szövegnél az 1722-es variánshoz igazodik.

Az Ember Pál saját kötetének előzéklapjain található bejegyzésekhez képest két jelentősebb változás található: a fogadalom három részéből az esperes és a segédesperes kijelentései felcserélődtek; illetve az Ember Pál-féle eskü időpontja Lampénál pontosan rögzített. Utóbbi egy zárójeles megoldással került a Lampe-féle szövegbe. „(NB. Juxta hunc ritum ordinatus est compilator horum ritualium ad Ministerium Ecclesiae Saros-Patakinesis comitatus Zempleniensis, A. 1683. 12. Juny. cum reliquis tribus Fratribus. Manuum impositores fuere...)”.⁵⁰ Ez a leírás egyrészt megadja a referenciát a magyar szerkesztő életére vonatkozóan, viszont tartalmaz egy plusz adatot, egy pontos dátumot annak beiktatásáról. Ez viszont nincs benne az Ember Pál saját kezű feljegyzésében, ami kis változtatással bekerült a Lampe-féle kiadványba. Ennek az esetnek a leírását ezentúl csak egyetlen forrásból ismerjük: a Szombathi János pataki könyvtáros és tanár által szerkesztett iskola- és egyháztörténeti jegyzetekben olvasható, ami 1793-ban készült.⁵¹

Szombathi apró és pontos adatokból, könyves és kéziratári anyagok alapján építette fel a 42. pataki lelkész, Ember Pál arcát és életútját, tudott

⁴⁹ LAMPE–DEBRECENI, 1728. 721–722. p.

⁵⁰ LAMPE–DEBRECENI, 1728. 722. p.

⁵¹ SZOMBATHI, JOHANNES: Memoriale Historicum. Patak, 1793. [Kézirat.] – SRKNK. Kt 42, 69.

az egyháztörténetnek és a lelkész magánkönyvtárának a sorsáról, és többek között természetesen a beiktatásáról is. Révész Kálmán nemzedéke, de még Zoványi protestáns lexikona is ehhez és Szombathi hasonló kompendiumaihoz nyúlt, amikor a kora újkori protestantizmus történetének más források alapján nem rekonstruálható képét kívánták megjeleníteni. A pataki tanár jelölte a forrásait, ez Ember Pál esetében Bod lexikona, Lampe–Ember fenti kiadványa volt. Lehetséges, hogy itt egyszerűen az 1728-as kiadvány adott szakaszát parafrazálta. De az is elképzelhető, hogy a pataki gyulafehérvári-marosvásárhelyi-debreceni életúttal is jellemezhető Szathmári Paksiaktól kapta az információt. Ugyanis több pontos adatának nincs azóta sem referenciája. Mellesleg Ember Pál könyvtárának töredékét is ő vette állományba 1790-ben, s ezt jelzik a kötetekben az ő főkönyvtárosi possessori bejegyzései.

Ha a két fenti táblázatot és annak eltéréseit összevetjük, az érdekes tanulsággal szolgál. A 2. sz. melléklet szerinti kéziratot magyar esküszöveg átírata hűségesen követi az eredetét, s csak egy ponton egészítette ki, ahol dogmatikai pontosítást végzett. A 3. sz. melléklet szerinti latin esküformulák esetében a változatok túlnyomórészt megegyeznek. A variációkban közös, hogy az eredeti kézirat 17. század eleji zempléni jegyzőkönyv szövegét az utódok saját koruk szerinti átíratban közölték, függetlenül attól, hogy ez kézirat másolatban vagy kiadványban öltött testet. Az eredeti régies rövidítéseit feloldották, az archaikus szórendi alakzatokat felcserélték, s egy-két helyen apróbb változtatásokat tettek. A 4. sz. melléklet esetében pedig látható, hogy a személyes feljegyzés miként alakult át hivatalos, mindenkire vonatkozó történeti leírássá, és vált ebben Ember Pál beiktatásának eseménye egy névtelen adattá.

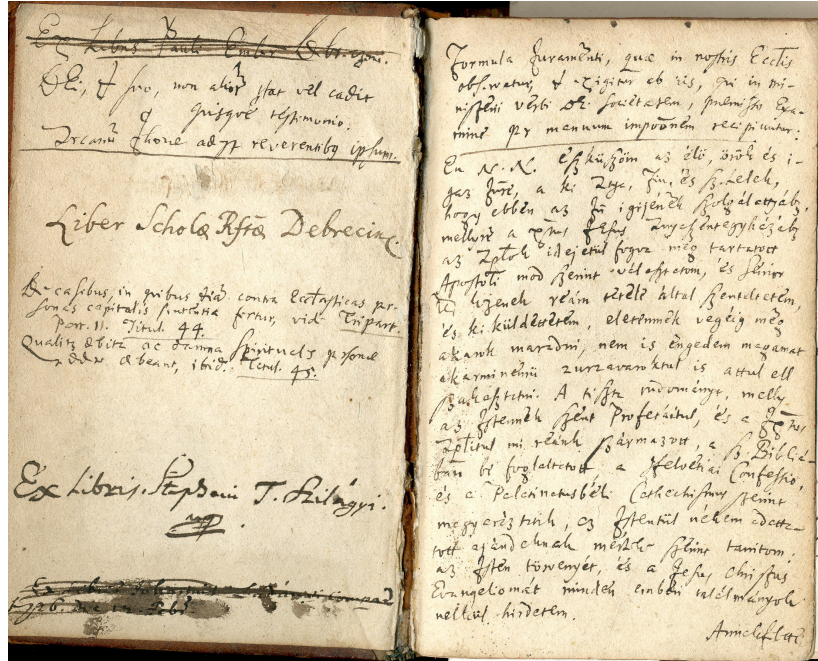
A 3. és 4. sz. mellékletek másolatai közt azonban látványos különbséget figyelhetünk meg. A mellékletek lábjegyzetei szerint a kéziratok változtatásai a Lampe-féle kiadványban nem egyöntetűen érvényesültek. A 3. sz. melléklet szerinti általános formulák esetén jobbára a Sinai-féle 1708-as, míg a 4. sz. melléklet beiktatási rituáléja esetén a Szathmári Paksi-féle 1722-es verzióra gyakrabban támaszkodott az 1728-as kiadvány szerkesztője, Friedrich Adolf Lampe. Az előttünk lévő eset alapján több megoldás is körvonalazódhat. A bagatellizáló változat szerint nem lényeges apró különbségek ezek, melyeket egy adott nyelvi kultúra ismerője önmagától is ekként oldott volna fel, tehát véletlenszerűek az egybeesések. A kompiláció oldaláról nézve lehetséges éppen az a forgatókönyv is, hogy Lampe előtt több, különböző időben érkezett változat is feküdt, s az általánosabb szövegközlések esetén az 1708-as alapján haladt, s néhol a család személyes kiegészítéseit, újabb, 1708 utáni adatokat is beemelt a formálódó szövegegyüttesbe. A variációk kedvelői előtt pedig megjelenhet az a lehetőség is, hogy esetleg Lampe egy eddig még – és talán már végleg – nem ismert másolatot használt, s ezzel oldható fel az utrechti és oxfordi kézirat rejtélye (előbbiről a 18. században többen szóltak, de a történeti kutatás nem hozta a felszínre; utóbbinak a provenienciája kérdéses).

Ez a nyomozás, amit Debreceni Ember Pál elveszett, elkallódott vagy sokáig nem vele kapcsolatba hozott szövegek attribúciója, majd provenienciája és végül szövegahagyománya ügyében végeztem, azt jelzi, hogy egy kisebb, néhány lapos szövegösszehasonlítás is érdekes tanulsá-

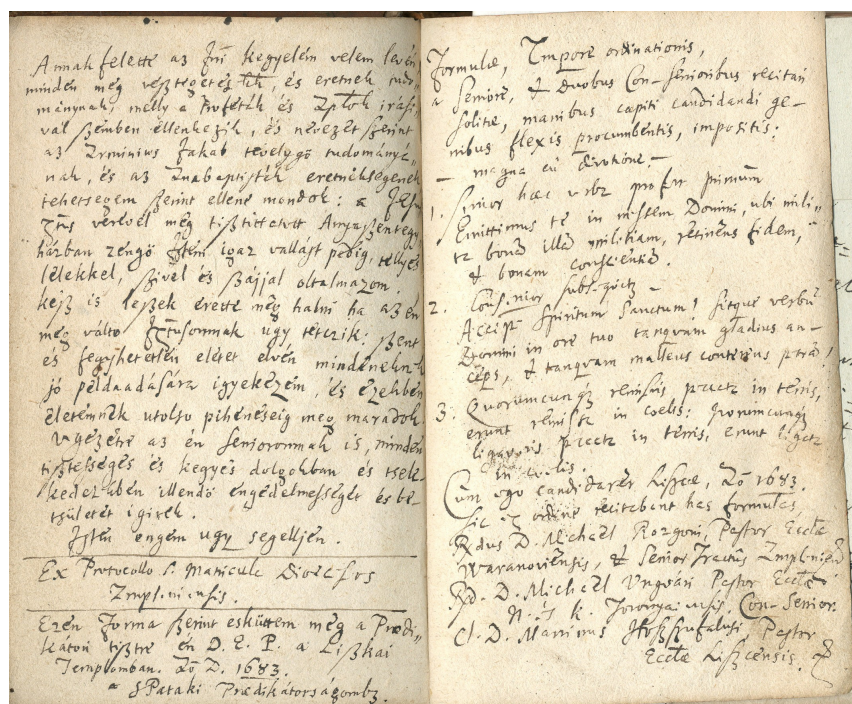
gokkal szolgálhat. Mivel az Ember Pál életmű jóval terjedelmesebb, az bizonyos, hogy ezek a kutatások ezzel még nem zárultak le.

MELLÉKLETEK

1.

2.

<p>Protocollo S[eu] Matricula Dioeceseos Zempleniensis (1630k.)⁵²</p>	<p>Ember Pál saját jegyzete (RMK 1021 előzéklapjain)⁵³</p>
<p>En. N. esküböm az igaz, élő es örök Istenre, az ki atia, fiu, es β[ent]: Lélec, hog' ebben az Isten igejének Bolgálattiáb[an], melre az Cr[istu]s Jesus aniaßentegyhazaban, az Ap[osto]loc idejétől fogva meg tartatot, Apostoli mod berent valaztatom, es Senior Uram kezenece ream tétele által benteltetem, és ki küldetteté[m], eletemnece végéig meg akaroc maradni, nemis engedem magamot akarminemű zürzavarocutul is attul ell bakaztatni. Az tizta tudománt, mely az</p>	<p>En N: N: esbküböm az élő, örök és igaz I[ste]nre, a ki Atya, Fiu, és β[ent]. Lelek, hogy ebben az I[ste]n igijének Bolgálattya[an], mellyre a X[rist] Jesus Anyaßentegyházab[a]n az Ap[osto]lok idejetül fogva meg tartatott Apostoli mod berint valaßtatom, és Senior Úr kezenece reám tétele által benteltetem, és ki küldettetem, eletemnek végéig meg akarok maradni, nem is engedem magamat akárminemű zürzavaroktul is attul ell bakaßtatni. A tizta tudományt, mely az Isten-</p>

⁵² Liber Redituum Eccl. Com. Zempl. Ao. 1623. – SRKNK. Kgg. I. 3/a., 6.

⁵³ Canones ecclesiastici, 1642. 1r–v.

I[ste]nnec sz[ent]: Próphétaitól és az Jesus Chr[istu]s Apostolitul mireánc bármazot, az β[ent]: Bibliábā[n] bé foglaltat az Helvétiai confessio, és az Palatinusbéli Cathéchismus berē[n]t magiaraztat, az I[ste]ntől nékem adatot ajándéknac mértéke berént, tanitom: az Isten törvényt és az Jesus Chrs Euā[n]géliomát, minden emberi találmánioc nélkül hirdetem.

Annakfelette az Isteni kegyelem velem lévén, minden megveztegesekenec, és eretnec tudománnac, mely az Próphétác és Ap[osto]loc irásival szemben ellenkezik,

tehetsegem berént ellene mondoc: az Jésus Chrs vérével meg tisztított Aniaßenteg[i]házban zengő Isteni igaz vallást pedig, teljes léleccel, bível és bájjal óltalmazom.

Kébis lébec érette meg halni, ha az én megválto Christusomnac ug[i]tebic: bent és feg[i]hetetlen életet elvén mindenek[ne]k jóo pelda adasara igyekezem, és ezekben életemnec utólsó pihenéseig megmara[doc].

Végezetre az én Senioromnak[-]is minden tisztességes és kegyes dolgokban és chielekedetekben illendő engedelmisséget és bötsületet igérec.

Isten engem úgy segéljen. [6]

nek bent Profetáitúl, és a Jésus Ap[osto]litúl mi reánk bármazott, a β[ent]. Bibliában bé foglaltatott, a Helvétiai Confessio, és a Palatinatusbéli Catechismus berint magyaráztatic, az Istenőtől nékem adattatott ajándéknac mértéke berint tanitom: az Isten törvényét, és a Jesus Christus Evangeliomát minden emberi találmányok nélkül hirdetem. [1r]

Annakfelette az I[ste]ni kegyelem velem lévén, minden megveztegetés[eknek], és eretnek tudományak, melly a Propheták és Ap[osto]lok irásival szemben ellenkezik, **és nevezet berint az Arminius Jakab tévelygő tudományának, és az Anabaptisták eretneksegenek** tehetsegem berint ellene mondoc: a Jésus X[rist]us vérével meg tisztított Anyaßentegyházban zengő Isteni igaz vallást pedig, teljes léleccel, bível és bájjal óltalmazom.

Kébis is lebec érette meg halni, ha az én megválto Xtusomnac úgy tetczik: bent és fegyhetetlen életet elvén mindeneknek jó példaadására igyekezem, és ezekben életemnek utolsó pihenéseig meg maradok.

Vegezetre az én Senioromnak is, minden tisztességes és kegyes dolgokban és cselekedetekben illendő engedelmisséget és becsületet igérek.

Isten engem úgy segéljen. [1v]

3.

A Zempléni tractus jegyző-könyve (1630k.) ⁵⁴	Sinai-féle másolat (1708k.) ⁵⁵	Szathmári Paksiféle másolat (1722k.) ⁵⁶	Lampe–Ember, <i>Historia Ecclesiae</i> (1728) ⁵⁷
Formula iuramenti, quae in nostris ⁵⁸ Ecclesiis observatur, & exigitur ab iis, qui in ministerii verbi Dei societatem, praemisso examine, per manuum impositionem recipiunt[ur]. Ego N. juro per Deum vivum verum & aeternum qui est Deus Pater, Filius & Spiritus Sanctus: quod in hoc ministerio Verbi Dei, ad quod nunc more Apostolico , & in Christi Jesu Ecclesia, á temporibus Apostolorum observato, eligor, ac per impositionem manus? Do-	XXX. <u>Formula Iuramenti</u> quae in Ecclesiis Dioeceseis Zempleniensis , observat[ur], et exigit[ur] ab iis, qui in Ministry Verbi Dei Societatem praemisso Examine per manuum[m] impositione[m] recipiunt[ur]. Ego N. juro per Deum[m] vivum[m]. verum et aeternum[m] qui est Deus, Pater, Filius, et Spiritus Sanctus, quod in hoc Ministerio Verbi Dei, ad quod nunc more Apostolico et in Ecclesia Jesu Christi á temporibus Apostolorum observato eligor, ac per impositione[m] manu[m]	XXX. <u>Formula Iuramenti</u> , quae in Ecclesiis Dioeceseos Zempleniensis , observatur, et exigitur ab aliis, qui in ministerii [65v] Verbi Dei Societatem praemisso Examine per manuum[m] impositionem recipiuntur. Ego N. juro per Deum vivum. verum et aeternum qui est Deus, Pater, Filius, et Spiritus Sanctus, quod in hoc Ministerio Verbi Dei, ad quod nunc more Apostolico , et in Ecclesia Jesu Christi á temporibus Apostolorum observato eligor, ac per impositionem manum Rever. Dom. Seniorum inauguro et emittor ad finem	XXX. <u>Formula Iuramenti</u> , quae in Ecclesiis Dioeceseos Zempleniensis observatur, & exigitur ab iis, qui in Ministerii Verbi Dei societatem praemisso examine per manuum impositionem recipiuntur. <i>Ego N. juro per Deum vivum. Verum, et aeternum qui est Deus Pater, Filius, et Spiritus Sanctus, quod in hoc ministerio Verbi Dei, ad quod nunc more Apostolorum observato eligor,</i> ⁶¹ <i>ac per impositionem manum Rever.[endi] Dom.[ini] Seniorum inauguro et emittor, ad</i>

⁵⁴ Liber Redituum Eccl. Com. Zempl. Ao. 1623. – SRKNK. Kgg. I. 3/a., 4–5.

⁵⁵ DMREK. RK. K. 1. 29., 223–224. p.

⁵⁶EMBER, 1722. 65v–66r. p.

⁵⁷ LAMPE–DEBRECENI, 1728. 724–725. p.

⁵⁸ Itt a névmásnak az eredeti közegre való önreflektív utalását Ember Pál értelmezte a külföldi olvasó számára.

<p>mini Senioris⁵⁹ inauguror, emittórq[ue],⁶⁰ ad finem usque vitae meae perseverare volo, nec ab eo me ullius tempestatibus abstrahi patiar. Doctrinā[m] puram, hoc est, à sanctis Dei Prophetis & Ap[osto]lis Jesu Christi in nos derivatam,⁶² sacris Bibliis comprehensam, in Helvetica confessione expositam, pro mensura doni mihi a Deo dati, docebo.</p> <p>Legem Dei & Evangelium Jesu Christi, absque ullis traditionib[us]</p>	<p>Rever. Dom. Senioru[m] inauguror et emittor ad fine[m] usq[ue] vitae meae perseverare volo, nec ab eo me ullius tempestatibus abstrahi patiar:</p> <p>Doctrinam puram, quae á Sanctis Dei Prophetis, et Apostolis Jesu Christi in nos derivata Sacris bibliis comprehensa, in Helvetica Confessionê et Catechismo Palatinali exposita e[st] et interpr[ae]tat[ur],⁶³ p[ro] mensura doni mihi á Deo dati docebo,</p> <p>Legem Dei et Evangelium Jesu Christi absq[ue] ulla traditionum</p>	<p>usq[ue] vitae meae perseverare volo, nec ab eo me ullius tempestatibus abstrahi patiar:</p> <p>Doctrinam puram, quae á Sanctis Dei Prophetis, et Apostolis Jesu Christi in nos derivata Sacris Bibliis comprehensa, in Helvetica Confessione et Catechismo Palatinali exposita est, et interpractatur, pro mensura doni mihi á Deo dati docebo,</p> <p>Legem Dei et Evangelium Jesu Christi absq[ue] ulla tradicionum (sic!) humanarum</p>	<p><i>finem usque vitae meae perseverare volo, nec ab eo me ullius tempestatibus abstrahi patiar.</i></p> <p><i>Doctrinam puram, quae à Sanctis Dei Prophetis, et Apostolis Jesu Christi in nos deriva-</i> [724] <i>ta sacris Bibliis comprehensa, in Helvetica Confessione, et Catechismo Palatinali exposita est, et interpratur, pro mensura doni mihi à Deo dati docebo</i></p> <p><i>Legem Dei, et Evangelium Jesu Christi absque ulla traditionum</i></p>
--	---	---	--

⁵⁹ Ismét csak Ember Pál alakított, csak most fordítva: a jegyzőkönyv általánosító utalását tette egyedivé.

⁶⁰ Stilisztikai variációt alkalmazott Ember Pál.

⁶¹ Lampe itt tömörített, s a többes számra váltással jelezte az eredeti szövegnek a tradícióra, az apostoli hagyomány folyamatosságára való utalását,

⁶² Stilisztikai variációt alkalmazott Ember Pál.

⁶³ Itt Ember Pál kibővítette a 17. század eleji fogalmat a század végére gyakorlattá vált kultikus óprotestáns szövegnek a beemelésével: a *Második Helvét Hitvallás* törvényileg 1567, a *Heidelbergi Káté* pedig 1646 óta a magyar kálvinista felekezet alapvető hitvallási irata.

<p>humanis,⁶⁴ sonabo.</p> <p>Insuper assistente mihi divina gratia, omnibus corruptelis ac doctrinae hereticae, quae ex diametro repugnat Verbo Dei, Scriptis Propheticis & Apostolicis comprehenso,</p> <p>pro virili mea, contradicam: veram autē[m] & in Eccl[esi]a Jesu Christi sanguine repugnata</p>	<p>humanaru[m] mixtura annunciabo:⁶⁵ insuper assistente mihi Divinâ gra[ti]â, omnibus corruptelis, et ⁶⁶doctrinae hereticae, quae Verbo Dei scriptis Propheticis et Apostolicis comprehenso e⁶⁷ diametro repugna[t]:⁶⁸ signanter erroneae Jacobi Armini doctrinae, Francisci Davidis et Anabaptistaru[m] haeresibus⁶⁹ p[ro] virili mea contradicam, veram autem, et in Ecclesia Sanguine Jesu Christi repugnata</p>	<p>mixturá annunciabo:</p> <p>Insuper assistenta mihi Divinâ gratiâ omnibus comprehensa Doctrinae Helveticae,⁷⁰ quae Verbo Dei scriptis Propheticis et Apostolicis comprehenso é diametro repugnat: signanter erroneae Jacobi Armini, doctrinae Francisci Davidis et Anabaptistaru[m] haeresibus</p> <p>pro virili mea contradicam veram antem et in Ecclesia Sanguine Jesu Christi repugnata resonantem</p>	<p><i>humanarum mixtura annunciabo.</i> <i>Insuper assistente mihi Divina gratia, omnibus corruptelis, et doctrinae hereticae, quae Verbo Dei scriptis Propheticis et Apostolicis comprehenso è diametro repugnat, signanter erroneae Jacobi Armini doctrinae, Francisci Davidis, et Anabaptistarum haeresibus</i> <i>pro virili mea contradicam. Veram autem, et in Ecclesia sanguine Jesu Christi repurgata</i></p>
---	---	---	---

⁶⁴ Az egyes számról többes számra váltás Ember Pálhoz kapcsolódik, és hangsúlyozottabban utal a következő szakaszban név szerint felsorolt eretnekek irányzataira.

⁶⁵ Ember Pál szócseréje (a hangoztatni és a kijelenti ige közti szemantikai különbség) kifejezi a 17. századi kálvinizmusnak az ígéhirdetés próféciaként való felfogását.

⁶⁶ Stilisztikai, hangulati változatosság csupán az ac és et közti váltás.

⁶⁷ Stilisztikai, hangulati változatosság csupán az e és ex közti váltás.

⁶⁸ Mondatrész cserélődött fel Ember Pál kezében: az eredeti jegyzőkönyvi fogadalom leírt szövegéhez képest a betoldás így jobban kötődik az azt megelőző mondatrész utalószavához, s a szövegkohézió igényli ezt az inverziót.

⁶⁹ A betoldás Ember Páltól származik.

⁷⁰ Ez a beszúrás, amely nem a megromlott eretnek tézisekre teszi a hangsúlyt, hanem a *Második Helvét Hitvallás* felfogásával nem egyező nézetekre, már egy ortodoxabb kálvinista felfogást rejt. Ez a szövegváltozat köthető Szathmári Paksi Mihályhoz, de úgy tűnik, ezt Lampe nem vitte tovább. Vagy pedig Lampe kezében a korábbi 1706-os változat fordult meg. (Esetleg, ha többet is látott inkább az 1708-ast vette figyelembe.)

<p>religionem sonantem, toto pectore, corde & ore defendam; paratus pro ea etiam mori, si ita Christo Salvatori meo videatur: [4] vitam sanctam & inculpatam vivendo omnibus bonum exemplum praebere studebo, atque in his ad extremū[m] usque vitae meae spiritum permanebo.</p> <p>Praeterea Seniori quoque meo in omnibus rebus & actionibus honestis & piis obedientiam debitam & observantiam sancté promitto. Ita me bené Deus adjuvet. Amen. [5]</p>	<p>resonante[m] Religione[m],⁷¹ toto pectore, corde et ore defendam, paratus p[ro] ea etiam mori, qvod si Salvatori Jesu Christo ita visum fuerit,⁷² vitam Sanctam et inculpatam, vivendo omnibus bonum Exemplum praebere studebo, atq[ue] in his ad extremu[m] usq[ue] vitae meae habitu[m]⁷³ permanebo. Praeterea Seniori quoq[ue] meo in (sic!) in omnibus rebus et actionibus honestis, et piis obedientiam et observantiam debitam⁷⁶ Sancté promitto. Ita me Deus adjuvet Ammen. [224]</p>	<p>Religionibus,⁷⁴ toto pectore, corde et ore defendam, paratus pro ea etiam mori qvod si Salvatori meo Jesu Christo ita visum fuerit, vitam Sanctam et inculpatam vivendo; omnibus bonum exemplum praebere studebo, atq[ue] in his ad extremo usq[ue] vitae meae habitu permanebo,</p> <p>Praeterea Seniori quoq[ue] meo in omnibus rebus et actionibus honestis et piis, obedienciam et observantiam debitam Sancté promitto, Ita me Deus adjuvet Amen. [66r]</p>	<p>resonantem Religionem, toto pectore, corde et ore defendam, paratus pro ea etiam mori, qvodsi Salvatori meo Jesu Christo ita visum fuerit, vitam sanctam et inculpatam vivendo, omnibus bonum exemplum praebere studebo, atque in his ad extremum usque vitae meae halitum⁷⁵ permanebo. Praeterea Seniori quoque meo in omnibus rebus et actionibus honestis, et piis obedientiam et observantiam debitam Sancté promitto, Ita me Deus adjuvet! Amen. [725]</p>
--	---	---	--

⁷¹ Ember Pál-féle szórend és szócsere.

⁷² A jegyzőkönyv passzív szerkezete helyett itt egy összetett múlt idejű igealak áll, mely révén a szövegnek a kálvinista teológiához való kötődése hangsúlyosabb.

⁷³ A szellemi élet végének ábrázolása Ember Pálnál az egész antropológiai jelenlétre ('habitus') vonatkozik.

⁷⁴ Szathmári Paksi-féle egyes – többes szám közti váltás, melyet Lampe ismét csak nem tartott meg.

⁷⁵ A szellemi élet végének ábrázolása Lampénál a metafizikai távlatot ('lehellet') jeleníti meg.

⁷⁶ Ember Pál az állítmány két bővítményét rendezte egymás mellé az eufónia jegyében.

4.

RMK. 1021. előzék-lapjain (1683 után) ⁷⁷	Sinai-féle másolat (1708k.) ⁷⁸	Szathmári Paksiféle másolat (1722k.) ⁷⁹	Lampe-Ember, <i>Historia Ecclesiae</i> (1728) ⁸⁰
Ex Protocollo s[eu] Matricula Dioeceseos Zempleniensis. Ezen Forma berint esküttem meg a Praedikátori tißtre én D. E: P. a' Lißkai Templomban. A[nn]õ. D[omini]. 1683. a S[aros-]Pataki Praedikátorságomb [a]n. [*1v]	XXVI. In Conventib[us] Unitar[um] Dioecesi[u]m Ultra-Tibiscanar[um], quod á Seniorib[us] solum regnunt[ur], Ordo Agendoru[m] Synodaliu[m] paululu[m] variat, res tamen eodem redit... [218]	XXVI. In conventibus Unitarum Dioecesium Ultra-Tibiscanarum, quod á Senioribus solum regnunt[ur], Ordo Agendorum Synodaliu[m] paululum variat, res tamen eodem redit... [62v]	XXVI. In conventibus unitarum dioecesium Ultra-Tibiscanarum, quod á Senioribus solum regnuntur, Ordo Agendorum Synodaliu[m] paululum variat, res tamen eodem redit... [720]
Formulae, Tempore ordinationis, a Seniore, et duobus Con-Senioribus recitari solitae, manibus capiti Candidandi genibus flexis procumbentis, impositis: – magna cu[m] devotione – 1. Senior haec verba profert primum Emittimus te in messem Domini, ubi milita bona[m] illa[m] militiam, retinens fidem,	11. Iuramenti formulam ex matriculciula prius tacite apud se Candidandus legit, ne porro mox haesitet. 12. Recita publicè juramentu[m] (cujus formula[m] infra exhibiturus sum) 13. Genibus felxis excipit Candidatus manuum Senioris et Consenioru[m] duorum inpositione[m] Cujus occasione Senior, manu dextra[m] in	11. Iuramenti formulam ex Matricula priùs tacite apud se candidandus legit, ne porro mox haesitet. 12. Recitat publicè Iuramentum (cujus formulam infra exhibiturus sum.) 13. Genibus flexis excipit Candidatus manuum Senioris et Conseniorum duorum impositionem, cujus occasione Senior, manu dextrâ in capite	11. Iuramenti formulam ex matricula prius tacite apud se candidandus legit, ne porro mox haesitet. 12. Recitat publice juramentum, (cujus formulam infra exhibiturus sum.) 13. Genibus flexis excipit Candidatus manuum Senioris et

⁷⁷ Canones ecclesiastici, 1642. *1v–2r.⁷⁸ DMREK. RK. K. 1. 29., 218–221. p.⁷⁹ EMBER, 1722. 62v–63v. p.⁸⁰ LAMPE–DEBRECENI, 1728. 720–722. p.

<p>et bonam conscientia[m].</p> <p>2. ConSenior subsequitur</p>	<p>Capite emitendi quiescente, haec verba fundit:</p>	<p>emittendi quiescente, haec verba fundit:</p>	<p>Conseniorum duorum impositionem, cuius occasione Senior, manu dextra in capite emittendi quiescente, haec verba fundit:</p>
<p>Accipe Spiritum Sanctum! Sitque verbu[m] Domini in ore tuo, tanquam gladius anceps,⁸¹ et tanquam malleus conterens petra[m]!</p>	<p><u>Accipe S[piritum] Sanctu[m], sitq[ue] verbu[m] Domini, in ore tuo, tanquam gladius, et tanquam malleus conterens petra[m].</u></p> <p>Consenior[um] primus haec: Emitimus te in messe[m] Domini, ubi militia⁸² illam bonam⁸³ <u>militia[m] retinens fide[m] et bonam conscientia[m],</u></p>	<p><u>Accipe Spiritum Sanctam, sitq[ue] verbum Domini in ore tuo tanquam gladius, et tanquam malleus conterens petram.</u></p> <p><u>Conseniorum primus haec: Emitimus te in messem Domini, ubi milita bonam illam militiam, retinens fidem et bonam conscientiam.</u></p>	<p><i>Accipe Spiritum Sanctam, sitque verbum Domini in ore tuo, tanquam gladius, et tanquam malleus conterens petram.</i></p>
<p>3. Quorumcunq[ue] remiseris peccata in terris, erunt remissa in coelis:</p>	<p>Alter Consenior[um] haec: <u>Quor[um]cunq[ue] remi- [219] seris peccata in terris erunt remissa in</u></p>	<p><u>Alter Conseniorum haec: Quorum cunq[ue] remiseris peccata in terris erunt remissa in coelis:</u></p>	<p>Conseniorum primus haec: <i>Emitimus te in messem Domini, ubi milita bonam illam militiam, retinens fidem, et bonam conscientiam.</i> Alter Conseniorum haec: <i>Quorumcunq[ue] remiseris peccata in terris, erunt</i></p>

⁸¹ Hiányzik a másolatokban.

⁸² Elírás az egymást követő, két hasonló szó hatására.

⁸³ Szórendi csere, ebben a szerkezetben elvben nem zavaró, de itt azt jelzi, hogy a Lampe-féle változat az 1722-es megoldást követte.

<p>quorumcunq[ue] ligaveris peccata in terris, erunt ligata in coelis.</p>	<p><u>Coelis.</u> <u>quorumcunq[ue]</u> ligaveritis⁸⁴ <u>peccata in terris,</u> <u>erunt ligata in</u> <u>Coelis.</u> [220]</p>	<p><u>quorum cunq[ue]</u> <u>ligaveris peccata</u> <u>in terris erunt</u> <u>ligata in Coelis.</u> [63r]</p>	<p><i>remissa in</i> <i>Coelis;</i> <i>quorum</i> <i>cunque</i> <i>ligaveris</i> <i>peccata in</i> <i>terris, erunt</i> <i>ligata in</i> <i>Coelis.</i> [721]</p>
<p>Cùm ego candidaret Liþcae, A[n]õ. 1683, sic ex ordine recitabant has formulas, Rdus D. Michaël Rozgoni, Pastor Eccl[esi]ae Waranoviensis et Senior Tractus Zempleniens[is]. ⁸⁵ Rd. D. <u>Michaël</u> <u>Ungvári</u> Pastor Ecclae N. és K. Toronyaiensis. Con-Senior. Cl. D. Martinus Hoßfalusi, Pastor Ecclae Liszcensis [*2r]</p>	<p>... 14. ... 15. Gratiar[um] actione, dein Fratru[m] salutatione et valedictione Sacer actus Conclusus e[st],</p> <p>(NB Juxta hunc ritu[m] Ordinatus est ad Ministeriu[m] Ecclesiae S[aros-] Patakiensis Compiler Hor[um] Ritu[m] in Templo Eccl[esi]ae. Refor[matae]. <u>Liszcensis</u> Comitatus Zempleniensis. An 1683. 12 Juny Cum reliquis trib[us] Fratribus Manuu[m] impositores fuere</p> <p>Rev. <u>Michaël</u> <u>Roßgoni</u> P. E. Varanoviensis et</p>	<p>... 14. ... 15. Gratiarum actione, dein Fratrum salutatione et valedictione sacer actus conclusus est.</p> <p>NB. Iuxta hunc ritum ordinatus est ad Ministerium Ecclesiae Saros Patakiensis Compiler, Horum Privatim⁸⁶ in Templo Eccl[esi]ae. Refor[matae]. <u>Liszcensis</u> Comitatus Zempleniensis, Anno 1683. 12 Juni Cum reliquis tribus Fratribus Manuu[m] impositores fuere</p> <p>Rev. <u>Michaël</u> <u>Rozgoni</u> P. E. Varanoviensis et Senior</p>	<p>... 14. ... 15. Gratiarum actione, dein' Fratrum salutatione et valedictione sacer actus conclusus est.</p> <p>(NB. Juxta hunc ritum ordinatus est ad Ministeriu m Ecclesiae Saros- Patakiensis compiler horum ritualium in Templo Eccl[esi]ae. Refor[matae]. Liszcensis comitatus Zempleniensis , An 1683. 12. Juny. cum reliquis tribus Fratribus. Manuum impositores fuere</p>

⁸⁴ Indokolatlan többes szám alkalmazása.

⁸⁵ A funkció elnevezése elmaradt a kéziratokból is ezután.

⁸⁶ Szócsere, más forrásban nem található, és Lampe nem ezt, hanem az 1708-as verziót követte.

⁸⁷ A segédesperesek egyszerűsített elnevezése összevonással: ez maradt benne a Lampe-féle kiadványban.

	<p>Senior Rev. <u>Michaél Ujvári</u> P. E. N[agy]. és Kis Toronya, Cl. Martinus Hoszszúfalusi P E Liszcensis Consenior :) [221]</p>	<p>Rev. <u>Michaél Ungvár</u> P. E. N[agy]. és Kis Toronya Clar. Martinus Hoszszúfalusi P. E. Liscensi. Conseniores)⁸⁷ [63v]</p>	<p>Rev. <i>Michael Rozgoni</i> P. E. Varanoviensis et Senior, Rev. <i>Michael Ungvari</i>, P. E. N[agy]. es K[is]. Toro- nya,⁸⁸ Cl. Martinus Hoszszúfalusi, P. E. Liszcensis, Conseniores.) [722]</p>
--	---	--	--

⁸⁸ Lampe egyszerűsítése: Toronya település két részének a megkülönböztetése a külföld számára kevésbé volt lényeges.

A felcsíki római katolikus papság az 1848/49-es forradalom és szabadságharcban¹

Tamási Zsolt

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc ideje alatt az egyházak, köztük a római katolikus egyház is a forradalmi eseményeknek nem csak részese, hanem alakítója, esetenként irányítója volt. Az erdélyi egyházmegye felcsíki esperesi, kerületi római katolikus papságának a forradalom alatt, hasonlóan minden más magyar régió papságához, úgy a polgári átalakulás, mint az egyházi lehetséges reformok miatt állást kellett foglalnia a küszöbön álló változásokkal kapcsolatban. Mint a rájuk bízott hívek felelős pásztorai ugyanakkor személyes hozzáállásukkal komoly hatást gyakoroltak a forradalmi, majd a szabadságharc alatti katonai eseményekre is. Az adott korok alatt annyira természetes volt, hogy a lakosság magatartását meghatározták a szószékről elmondott beszédek, hogy ennek jelentőségét a legtöbb esetben sem a korabeli levelezés, sem az emlékiratok nem tartották fontosnak, hogy külön kiemeljék. Egyértelmű viszont, hogy a forradalmi változások és utasítások ismertetése a sokszor írástudatlan lakossággal nem volt elképzelhető azoknak a szószékről történő kihirdetése és magyarázása nélkül.² Az újoncoszás kizáró feltétele volt az egyházak által vezetett anyakönyvek megléte, az azokban található pontatlanságok vagy akár szándékos tévedések az újoncállítást nehezíthették. A népfelkelés szervezése a helyi hatóságok részéről a pap támogatása nélkül eredménytelen lehetett. A szabadságharc utolsó szakaszában meghirdetett, és a többnyire célszerűtlennek tartott keresztes hadjárat szintén a papság szerepét helytelenül előtérbe. A pap személyes meggyőződése, forradalmi vagy ellenforradalmi elkötelezettsége, esetleg közömbössége is meghatározó volt hívei magatartásának szempontjából. A forradalmi és osztrák kormányzat a maga részéről ezt érezte is, ezért találkozunk folyamatosan a szószék politikai célokra való felhasználásának követelésével.³ A papság személyes meggyőződését több szempont elemzésével is behatárolhatjuk. Ezek esetében érdemes megvizsgálni, hogy a forradalmi változások és lehetőségek hogyan hatottak a papokra, mennyire vállaltak részt az egyházi reform mellett a forradalmi kormány által sürgetett utasítások végrehajtásában. Az ellenforradalom árnyékában a szabadságharcra történő lelkesítés vagy annak elmaradása engedhet következtetéseket levonni, ahogy viszonylag pontos mércét adhat annak felmérése, hogy milyen összefüggések mutat-

---

¹ A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” keretében a Magyary Zoltán Posztdoktori Ösztöndíj a konvergencia régióban (A2-MZPD-12-0172) támogatásával készült.

² ZAKAR PÉTER: „Egyedül Kossuth szava parancsolt...” Katolikus papok feljegyzései az 1848/49-es szabadságharc eseményeiből. Szeged 2001. (Dél-Alföldi Évszázadok 16.) 9–12. p.

³ Ezt még a katolikus klérus magatartását erőteljesen kritizáló marxista történetíró is elfogadta: ANDICS ERZSÉBET: 1848–1849. Tanulmányok. Bp., 1968. 250. p.

hatóak ki a térség forradalma és papjaik sorsa között, arra figyelve, hogy a felcsíki papság a szabadságharc bukását követő megtorlások árnyékában milyen helyzetbe került. Jelen tanulmányban – a fenti megfontolásokból kiindulva kizárólag a felcsíki római katolikus főesperesi kerületre szűkítve az elemzést – igyekszünk a fennmaradt levéltári adatok segítségével bemérni a felcsíki térség katolikus papságának⁴ a változásokra való fogékonyságát és a bekövetkezett eseményekre gyakorolt hatását.

1848 tavaszán az alsópapsági és felsőpapsági érdekek is egybehangzóan a nemzeti zsinat megtartását igényelték. Az alsópapság radikális reformprogramjának kibontakozásával párhuzamosan a felsőpapság az 1848-as pozsonyi törvények után kialakult helyzetben a zsinati tárgyalásokon egyeztetve azzal próbált hatásosabban érvelni a soron következő országgyűléseken, hogy elképzeléseit az alsópapság, s ugyanakkor a hívek is támogatják. A nemzeti zsinat sikere miatt már májusban elkezdődött a nemzeti zsinatnak a szervezése, a forgatókönyvnek megfelelően az egyházmegyék saját előkészítő zsinatuk anyagát az esperesi kerületek kongregációinak javaslatai alapján összegezve küldték volna be a nemzeti zsinatot előkészítő bizottságnak. A forgatókönyvnek megfelelően a magyar püspöki kar által megállapított, s Hám János kinevezett hercegprímás által lekötött 25 pontos tematika hivatalos feldolgozását Erdélyben Kovács Miklós megyéspüspök elrendelte a főespereseknek, így a felcsíki Potyó Ferenc⁵ felcsíki főesperesnek is. Május 20-án kelt körlevelében a megyéspüspök már jelezte, hogy egyházmegyei zsinatra sor fog kerülni, amint ezt a körülmények lehetővé teszik.⁶ A radikálisabb esperesi kerületi papság ezzel párhuzamosan május közepén maga is sürgette a zsinat összehívását.⁷

-
- ⁴ A felcsíki esperesi kerület forradalmi helyzetével kapcsolatosan különböző szempontok alapján nagyobb keretben már közöltünk adatokat: TAMÁSI ZSOLT: A csíki és gyergyói római katolikus papság az 1848/49-es forradalomban. In: Csaba királyfi elárvult népe. Szerk.: Takács Péter. Debrecen, 2009. 329–348. p.; TAMÁSI ZSOLT: A csíkszéki római katolikus papság hatása az 1848/49-es forradalom és szabadságharc katonai eseményeire. In: *Századok*, 2013. 3. sz. 711–745. p. Jelen tanulmányban kizárólag csak a felcsíki kerületet vizsgálva hasznosítjuk az újabb kutatási eredményeket.
- ⁵ Potyó Ferenc 1788-ban született Csíkszentmártonban. Pappá szentelve 1812-ben, káplán Marosvásárhelyen, majd 1816-tól Csíkszentgyörgyön. 1817-től Gyulafehérváron teológiai tanár, 1828-tól Nagyszebenben tanár, 1832-től Kapnikbányán plébános és esperes. 1835-től Nagyágon majd Nagyboldogasszonyon plébános. 1835-től felcsíki és gyergyói esperes. Meghalt 1862. január 7. FERENCZI SÁNDOR: A gyulafehérvári (erdélyi) főegyházmegye történeti papi névtára. Bp.–Kolozsvár, 2009. (továbbiakban: FERENCZI, 2008.) 378. p.
- ⁶ Püspöki körlevél az erdélyi egyházmegyéhez. 1848, május. [20.] – Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár, Fond: Püspöki iratok (továbbiakban: GYÉFKL. PI.) – 707/1848.
- ⁷ Közülük kiemelkedik a gyergyói és a kézdi-orbai kerület. GYÉFKL. PI. – 688/1848. – Zsinatot szorgalmazó beadványok május 17 és 22-én kelteződtek. Gelence, 1848. Pünkösdi hava 17. (Kádár Antal esperes és Elekes István jegyző által aláírt esperesi tanácskozási jegyzőkönyv, átküldve Kovács Miklós püspöknek.); Gyergyói esperesi kerület papságának gyűlési jkt. 1814–1862. 1848. május 22. Gyergyóújfalu, rendkívüli gyűlés jegyzőkönyve. – Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Gyergyói Gyűjtőle-

Júniusban, Erdély Uniójának életbe lépését követően az egész egyházmegyében elkezdődtek a konkrét készülétek az egyházmegyei zsinatra. Az erdélyi esperesi kerületi javaslatok megfogalmazását három szempont alakította. Egyrészt a püspök megküldte a magyar püspöki kar által javasolt 25 pontos tematikát, majd ezt követően a július 2-án beküldött kolozsdobokai kerületnek ezekről szóló javaslatait, amelyek feldolgozása megtörtént minden kerületben. A harmadik szempontot a helyi szükségletek, pasztorációs tapasztalatok alapján megfogalmazott kérések jelentették.

A felcsíki térségben sajátos helyzettel találkozunk. Azon túl, hogy a többi erdélyi esperesi kerülethez képest jelentős késéssel küldték be javaslataikat, ezek még csak nem is tartalmaztak érdemi hozzászólásokat. Ha csak a szomszédos alcsíki kerülethez viszonyítjuk a felcsíkiak munkálatait, akkor azt látjuk, hogy az alcsíkiak már augusztus 1-jére előkészítették részletes javaslataikat, míg a felcsíkiak csak augusztus 15-én küldték be a jóval szegényesebb jegyzőkönyvüket.⁸ Tartalmilag ugyanakkor az is szembetűnő, hogy az augusztus elején a püspöki központban iktatott esperesi kerületi beadványok pontokba szedve egyenként véleményezték mind a 25, a magyar püspöki kar által kezdeményezett és az erdélyi püspök által továbbított tárgyalási pontot, miközben a felcsíkiak augusztus közepén látszólag egyáltalán nem is tudtak ezekről a pontokról. A felcsíki esperesi koronagyűlési jegyzőkönyvből az derül ki, hogy a zsinatra kiválasztott képviselőjük feladatául jelölték ki, hogy igyekezzen megtudni, hogy a zsinaton majd miről lesz szó. Egyetlen más esperesi kerület sem található, amelyik ekkora tájékoztatlanságról tenne tanúságot! A felcsíki papság csak feltételesen sejtí, hogy miről tárgyalhatnak majd a zsinaton. A május közepén kapott információknál úgy tűnik, megrekedt a térség informálódása, augusztus közepén „érnek rá” reflektálni a májusban ismertetett problémára: a magyar püspöki kar az 1848-as pozsonyi törvénykezés egyházat érintő törvényei miatt, önvédelmi céllal május elején egy négy pontos petíciós szöveget szerkesztett, amelyet kértek a hívekkel aláíratni.⁹ Május 20-án az erdélyi püspök már azt jelenthette, hogy „felszólításunk az erdélyi megyében termékeny földre talált, úgy hogy örömmel írhatom, hogy a magyarhoni katolikusoknak általunk is elfogadott petíciója, egy – rokonszenv és pártolásra buzdító levél kíséretében megyémben épen azon naptól fogva járja a körutat, melyben önök felszólítása költ”.¹⁰ A püspök jelentésében ugyan nem részletezte, hogy az egyházmegye kerületei hogyan kapcsolódtak be ezek aláírásába, viszont a beérkezett aláírási ívek azt mutatják, hogy a felcsíki esperesi kerület teljesen kihagyta a petíciós akciót. A kerületből nem-hogy aláírásokat nem küldtek be, hanem még csak arról sem érkezett jelentés, hogy azok elmaradását mi okozta. Így csak a forradalmat lelkesen támogató ferences atyák hatása alatt álló Csíksomlyóról érkezett be aláírási ív, június 11-

véltára. (továbbiakban: GyFLGy.) Gyergyószentmiklósi Plébánia iratai. Helyi egyházi archontológia. 1276–1861.

- ⁸ GYÉFKL. PI. 1010/1848. – Felcsíki kerület beadványa. Karcfalva, 1848. augusztus 15.
⁹ Ezt Kovács Miklós megyéspüspök már május 1-jén kikiűldte a kerületeknek. Kovács Miklós püspök körlevele a kerületi esperesekhez. Gyulafehérvár, 1848. május 1. – GYÉFKL. PI. 389.d. 4.cs. 707/1848, 389.d. 11.cs. 821/1848.
¹⁰ Csíktusnádi Kovács Miklós erdélyi püspök válaszelevele az esztergomi főkáptalanhoz. Gyulafehérvár, 1848. május 20. – GYÉFKL. PI. 687/1848.

i datálással.¹¹ Ilyen körülmények között sokatmondó, hogy a felcsíkiak augusztus közepén valóban a teljes tájékozatlanság jegyében a zsinati 25 pontos kérdéskör helyett csak a 4 pontos, májusi petícióra reagáltak, ami akkor már egyrészt nem aktuális, másrészt tematikája nem a zsinati tárgyalási pontok összegzése. A jegyzőkönyvből kiderül ugyanakkor, hogy a sajátos problémák tárgyalását az egyházmegyei zsinaton szükségesnek látták tárgyalni, így anélkül, hogy tudtak volna arról, hogy a papság jövedelme zsinati tárgyalási pont, kitértek a székelyföldi javadalmazási formára, a kepe körüli kérdésre. Ennek eltörlését erőteljesen hangsúlyozva, nagyon részletesen vázolták a kepezéssel kapcsolatos problémákat. Rámutattak, hogy

„a mostani gabona kepe adás annyira elfajult és távozott a régi jó rendszertől, hogy nintsen ember, sem törvény amely azt a maga igazi állására visszahozni képes volna. Azért teljesen lehetetlen a székely papságnak azzal megmaradni és elégedni, vagy azt azzal többé kínozni és a hívekkel együtt kárhozatba dönteni kívánni, mikor ez az egymás közötti versengések szüntelen folyása miatt a bizodalmat nemcsak nagyon csökkentti, sőt sok helyeken az idegenkedésnek és csaknem gyűlölködésnek olyan fokára éleszti, hogy a lelkiekben is üdvösen eljárni mintegy lehetetlen legyen.”

A kepe helyett csupán ospora fizetésére hajlandóak a hívek, amit egyébként csak azok szoktak fizetni, akiknek semmi sem terem. Tehát a lakosság szívesen szabadulna ettől a tehertől, „ezeknek ítéletében, sem az emberek önkéntes jóságában semmit nem lehetvén bízni”. Ha már a hívekre nem is lehet bízni az egyházi személyzet fenntartását, azt végképp nem tartották jó megoldásnak, hogy „a lelkész örökös perlekedésbe, panasz és viaskodásba élve nyelje mindennapi panaszos és keserű falatját”. Ezen az okok miatt egyértelműen megállapították, hogy a „mostani kepeadás módja (mely a nyert szabadsággal visszaélés miatt máris sok helyeken nagy zűrzavart okozott, melynek lecsillapítása és illetőségünknek beszolgáltatása iránt a nagy tanácsnak figyelmét és intézkedését kérni nem szűnünk) keresztényi módon gondolkodva tovább így fenn nem maradhat”. Megfogalmazva a kepe eltörlésének fontosságát, a kárpótlás módjára is megoldást javasoltak: az 1848. évi 13. törvénycikk értelmében adandó kárpótlásokat a kepe megszüntetésével járó anyagi veszteségre is kiterjesztendőnek tartva. Javaslatuk része, hogy a papnak járó kepe ne a pap, hanem az állami hivatalok által gyűjtessék be, s így indirekt módon részesüljön a pap az anyagi támogatásban. Ez utóbbi kérésük újra csak azt bizonyítja, hogy a forradalom kezdetén történt változásokról tudtak, így a pozsonyi törvénykezés egyházat érintő cikkelyeiről is, utána viszont egyre inkább elszigetelődve alig szereztek tudomást a történeletről.

Mindez arra utal, hogy egy jelentős kommunikációs probléma lépett fel a felcsíki kerület esetében. A püspöki közvetítéssel vagy a püspöki közvetítést megkerülő formában érkező kormányrendeletek, illetve az egyházi belső kommunikációt biztosító püspöki rendeletek továbbítása a kerületi papsághoz a főesperesi hivatal közvetítésével történt meg mindenhol. Jogosan feltételezhető, hogy a felcsíki térségben a főesperesi közvetítés hiánya miatt lép fel az információhiány. Tudjuk, hogy a felcsíki esperes, Potyó Ferenc nem tanúsított túl nagy érdeklődést a bekövetkezett változások iránt. Ennek egyik jele, hogy a

¹¹ Petíciós jegyzőkönyvek. – GYÉFKL. PI. 824/1848.

Kolozsváron megtartott egyházmegyei zsinatról való távolmaradását tényleges indoklás nélkül jelentette csak be,¹² miközben a többi kerület esperesei kizárólag csak objektív okok miatt maradtak távol, többségük aktívan részt vevő a zsinati munkálatokban.

Amennyiben további más szempontok mentén is megvizsgáljuk a felcsíki térséget, újra csak azt láthatjuk, hogy az elszigetelődés és az információhiány miatt hiányzik az egységes fellépése a térségnek. A zsinati terv sikere, a magyar nemzeti zsinati munkálatokba való bekapcsolása az erdélyi egyházmegyeinek feltételezte Erdély Unióját Magyarországgal. Ebben a logikai rendben az erdélyi katolikus egyházmegye érdekelt is volt a magyar kormánnyal való együttműködésben. Ennek az együttműködésnek egyik konkrét formáját jelentette a kormányrendeletek szószéki kihirdetése mellett a katonai lépések támogatása. Az Unió életbe lépése előtt Erdélyt, s ezen belül Székelyföldet katonai szempontból közvetlenül érintette a nemzetőrség felállítása¹³ mellett a székely határőrezredek néhány századának a délvidéki lázadások miatt szükséges kimozdítása a Szeged környéki katonai táborba. Ez utóbbi terv ugyan indokolt volt, de nem törvényes. Az Unió előtt a magyar minisztérium egyértelműen nem gyakorolhatott joghatóságot a Magyarországgal még nem egyesült Erdély felett. Terveinek támogatása során viszont találkozhatott az erdélyi katolikus egyház érdekeivel, az erdélyi, székelyföldi papság az egyházi önvédelmi tervek propagálásával egyúttal az Uniót is sürgető magatartást képviselt, így érthető, hogy a magyar minisztérium feltétlenül számíthatott a közreműködésükre.

A papság magatartásának bemérésére lehetőséget nyújt így annak vizsgálata, hogy hogyan alakult annak az alcsíki, pontosabban csíkszentgyörgyi születésű Gál Sándor által vezetett küldöttségnek¹⁴ a tevékenysége Csíkszéken, s ezen belül Felcsíkon, amely Batthyány utasítására a Gubernium és a General Commando megkerülésével¹⁵ a székely határőrséget a szegedi átszállásra próbálta rávenni. Gál Sándorék a szóbeli utasítás szerint, elkerülve Teleki József főkormányzót, indultak el a Székelyföldre. Teleki viszont tudomást szerzett küldetésükről, s a szebeni hadikormányzóság mellett a székelyföldi királybírókat is értesítette a gyanúsnak tekintett három küldöttről, kérve, hogy figyelve őket, akár el is foghatják, ha zavart próbálnak kelteni. Marosvásárhelyen még zavartalanul tudták küldetésüket telje-

¹² Bejelentését a zsinati munkálatok előtt egy héttel, 1848. augusztus 20-án tette csak meg.

¹³ Ennek történetét részleteiben ld.: SÜLI ATTILA: A nemzetőrség, a honvédség és a Kossuth-szabadcsapat szervezése Erdélyben 1848-ban. Sepsiszentgyörgy, 2011. (továbbiakban: SÜLI, 2011.)

¹⁴ A küldöttség tagja volt még Hajnik Károly gyorsíró és Klapka György főhadnagy. URBÁN ALADÁR: A székely katonaság segítségül hívása 1848 májusában. In: Székely határőrök a magyarországi hadszíntéren 1848-ban. Szerk.: Csikány Tamás. Bp., 2008. (továbbiakban: URBÁN, 2008.) 22. p.

¹⁵ A székelység kimozdításának tervét Pulszky Ferenc vetette fel Batthyáynak még 1848. április 29-én, mint egy lehetséges verziót a már létrejött nemzetőr seregek mozgósítása helyett. A javaslatnak az volt viszont a gyengéje, hogy a székely ezredek kijjövetele éppen a császár engedélyétől függött, miközben Batthyány éppen a Béctől való nagyobb függetlenségre törekedett. URBÁN ALADÁR: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Bp., 1973. 226. p.

síteni, de Udvarhelyszékre időközben megérkezett Teleki utasítása, így ott nem is erőltették a küldetésüket, hanem Háromszékre távoztak, ahonnan az alsócsernátoni, majd a május 31-én tartott kézdivásárhelyi népgyűlés után kénytelenek voltak Csíkszékre menni. Ideérkezésük előtt, június 1-jén két levelet is címeztek neki, amelyek arról árulkodnak, hogy az alcsíki hangulatot sikerült az Unióra hangolni, viszont a felcsíki részen problémákra számíthatnak. Az első, névtelen levélíró, aki barátjának szólítja Gál Sándort, beszámol arról, hogy elfogatását tervezik Csíkban, hozzátéve, hogy

„Alcsíkon történt holmi átalakulás [...] Az alcsíki események lecsillapítására az ezred[es] és még több alattvaló tisztek lejártak, de siker nélkül. Felcsíkon még mind a régi lábbon áll. Az ezred[es] nagyon tart a kitöréstől, ma éppen az ezred[es] több alattvaló tiszteket felvont Felcsíkra a népet még nagyobb rabságba vezetni, s mind némelyek gyanítják, mindenütt a fegyvert viselőktől hitet bevenni és ezt azért akarják tenni, hogy a fegyveres, azaz fegyvert viselők állhatatosak, és hogy a régi járom alatt meg akarnak maradni.”¹⁶

Endes Miklós alkirálybíró is megerősíti ekkor kelt levelében az alcsíki lelkesedést, megnyugtatta Gál Sándort, hogy nem lesz semmi bántódása, a csíki határőrezred mindkét ezredese hajlandó őt barátsággal fogadni, sőt Felcsíkon is kitenni a nemzeti lobogót az Unió jeléül.¹⁷ Hogy pontosan mi történt, a dokumentumokból nehéz egyértelműen megállapítani, viszont ha a névtelen barát levelét tekintjük hitelesebbnek, az mindenképp egybecseng azzal, hogy az alcsíki-kászonszéki kerületben a zsinati munkálatokba való bekapcsolódás intenzitása mellett a felcsíki térségben a tájékozatlanság volt a jellemzőbb, ahol – amennyiben elfogadjuk, hogy a térség az eszperes okozta kommunikációs problémák miatt információhiányban szenvedett–hihetővé válik, hogy a határőrezred General Commandonak alárendelt vezetősége inkább tudott ellenforradalmi tevékenységet szervezni.

Csíkszéken Gál Sándor érkezéséig a hatóságok Csík, Gyergyó és Kászon székeknél is megszervezték a népgyűlést június 15-re Csíksomlyón, ahol Gál szavait végül kedvezően fogadták. Csíksomlyón, amint a petíciós akciónál jeleztük, a ferences atyák hatására az Unió iránti lelkesítés már megtörtént, a petíciós ívek aláírására a népgyűlés előtt néhány nappal, június 11-én került éppen sor.¹⁸ Gál Sándor a maga részéről természetesen tekintette, hogy a székely haderőnek a magyar minisztérium terveinek megfelelő mozgósítása csak a papság segítségével lehetséges. Beszámolójában a székelyföldi kiküldetéséről – amikor a székelység belső problémáit vázolta

¹⁶ Ismeretlen Gál Sándornak. Csíkszereda, 1848. június 1. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. (továbbiakban: MNL. OL.) H 2. (= 1848/49-i levéltár. Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány, Kormányzó-elnökség.) 1848/454.

¹⁷ Endes Miklós alkirálybíró Gál Sándornak. Csíkszentsimon, 1848. június 1. – MNL. OL. H 2. 1848/454.

¹⁸ Egyed Ákos szerint Gál Sándor csíki sikerének a háttérében a papság támogatása mellett fontos szerepe volt annak is, hogy a csíki származású Gál Sándor ugyanúgy római katolikus volt, mint Csíkszék lakossága. EGYED ÁKOS: 1848 erdélyi magyar vezéralakjai, Marosvásárhely, 2004. 73. p.

– rá is mutatott arra, hogy mivel a székelyek közt különféle nézetek, érdekek léteznek, s sok aggodalmat kiváltó hír terjed „szükség rögtön, de érelyesen rendelkezni és a népet jövődjé felett a papok és előjáróságok által felvilágosíttatni”.¹⁹ Ennek fényében érdemes azt is megfigyelni, hogy amikor az Unió kimondása után végül is sor került a székelység kimozdítására, a délvidékre érkező két székely gyalog zászlóalj és a két székely huszár határőrszék nem szervezett zászlóaljak, hanem alkalmilag összeállított kötelékek voltak, tisztai, altiszti hiányokkal. Önkéntesség alapján alakultak, nem a tapasztalat, katonai tudás alapján kerültek kiválogatásra.²⁰ Az önkéntesség miatt jelentős, hogy mely helységekből érkeztek a katonák. A csíki határőrszékéből érkező zászlóalj hat százada a legénységének a kötelékében a felcsíki térséget Csíksomlyó, Csíkszépvíz, Csíkrákos és Csíkszenttamás önkéntesei jelentették. Amennyiben ezek a falvak papjainak magatartását megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy a forradalom pártolása jogosan feltételezhető a részükről. A csíkrákosi káplán, Vas Ferenc²¹ például tábori lelkésznek állt be, Puskás Tamás²² csíksomlyói plébános pedig forradalmi magatartásáért osztrák vizsgálati fogságba került a forradalom bukása után. Balogh József²³ csíkszenttamási plébános még a forradalom ideje alatt meghalt, egyéni elkötelezettségét így nehéz meghatározni, ahogyan hasonló helyzettel találkozunk a csíkszépvízi pap esetében is. Csíkszépvíz Csíkszentmárton filiájaként Zámblér János²⁴ plébánoshoz tartozott, aki szintén meghalt a forradalom ideje alatt.

A papság magatartása és a térség forradalmi tevékenysége közti kapcsolat szempontjából újabb vizsgálódási lehetőséget nyújt a csíki térség pacifikálást követő történetének elemzése. Az agyagfalvi gyűlés után Csíkszék forradalmi magatartásában közismerten törés állt be. Az ellenforradalmi törekvés hatására, miközben Háromszék megszervezte az önvédel-

¹⁹ Gál Sándor jelentése Batthyány Lajosnak. Alsócsernáton, 1848. június 25. – MNL. OL. H 2. 1848:454. Közölve. URBÁN, 2008. 45–64. p.

²⁰ Előszó. In: Székely határőrök a magyarországi hadszíntéren 1848-ban. Szerk.: Csikány Tamás. Bp., 2008. 8. p.

²¹ Vas Ferenc Altörjén született 1821-ben. Pappá szentelve 1846-ban, káplán Lemhényben, 1847-től Zetelakán plébános, majd 1848-tól Csíkrákoson. 1849-ben a forradalom alatt tanúsított magatartása miatt menekülnie kellett, 1850-től Szászrégenben helyettes plébános, 1851-től Kapnikbányán káplán. 1852-től Székelyhodoson plébános, 1856-tól Kászonyakabfalván, 1857-től Sárfalván, 1864-től Törcsváron, 1868-tól Jegenyén, 1869-től Almakeréken. Meghalt 1877. január 29-én. FERENCZI, 2008. 440. p.

²² Puskás Tamás Ditróban született 1783-ban. Pappá szentelve 1807-ben, Csíkszentdomokoson káplán, 1809-től ugyanott plébános. 1830-tól Csíksomlyón plébános, 1834-től csíkszéki táblabíró, szentszéki ülnök. Meghalt 1859. április 9-én. FERENCZI, 2008. 380. p.

²³ Balogh József 1802-ben született Csíkszentkirályon. Pappá szentelve 1826-ban, Székelyudvarhelyen káplán, 1827-től Sepsikőröspatakon plébános, 1829-től Csíkszenttamáson. Meghalt 1853. március 22-én. FERENCZI, 2008. 170. p.

²⁴ Zámblér János Alsócsernátonban született 1789-ben. Pappá szentelve 1812-ben, Gyulafehérváron tanár és számvevő, 1818-tól Csíkszentsimonban plébános, 1830-tól Csíkszentmártonon. 1847-től tiszteletbeli kanonok. Meghalt 1849. július 24-én. FERENCZI, 2008. 450. p.

mét, Udvarhelyszék osztrák ellenőrzés alá került. Csíkszék eleinte közösen kezdi szervezni az önvédelmet Háromszékkal, viszont a csíki székely határőrezred ezredese, Dorsner végül megvalósította Csíkszék pacifikálását. A pacifikáció lényegében azt jelentette, hogy a csíkiak Dorsner hatására elfogadták, hogy a szebeni főparancsnokságnak vessék magukat alá, azzal a feltétellel, hogy a szék területére se császári csapatok, se román²⁵ vagy szász felkelők nem tehetik a lábukat. A be nem hatolást valójában a csíkiak szabták a semlegesség feltételéül, amit Dorsner ügyesen ki is használt. A magyar kormány iránti hűség jegyében a háromszékiekkel való együttműködés mellett döntöttek ugyan a december 1-jén Csíksomlyón tartott népgyűlésen a csíkszéki helységek képviselői, viszont Dorsner önkényesen eljárva elszigetelte a polgári kormányzatot; a Védelmi Bizottmányt; akik csatlakozni akartak Háromszékhez, befogatta, s így alárendelte a General Commandonak Csíkot.²⁶ A pacifikáció ideje alatt Csíkszéken belül mind a regionális különbségek, mind az esperesi kerületek papságának magatartása a forráshiány miatt viszonylag nehezen mérhető. Macskási Antal főhadnagy²⁷ ebben az időszakban hírvivőként eljutott az osztrák katonai irányítás alatt álló Csíkszéken keresztül a magyar kormány ellenőrzése alatt álló Háromszékről Kolozsvárra, s vissza. Az útjáról írt későbbi igazolások arra utalnak, hogy küldetése teljesítésekor a felcsíki kerület volt a legveszélyesebb rá nézve. Háromszékre való visszatérését vázolja Mikó Mihály csíkszéki biztos²⁸ kiemelte, hogy a Háromszék felé tartó Macskási Antal, hogy elkerülhesse a Dorsner által elfogására a havasi szorosokhoz állított fegyvereket,²⁹ a járatlan havasi ösvényeken keresztül jutott el a biztonságosnak tekintett Gyergyóalfaluba Mikó Mihályhoz.

„Onnan tudta a róla elterjedt hírt, és azt is hogy annak következtében felCsíkon keresztül veszély nélkül nem utazhatik, egy alfalvi jól ismert bizalmas emberemmel csak szalmába rejtve küldhetém Csík felé, Csíkből ismét a mint bizonyosan tudom részint kocsisi álrühában, részint

²⁵ Közvetlenül az agyagfalvi gyűlés után a toplicai/maroshévízi román betörésről a csíki határőrezredet október 20-án a gyergyóalfalvi plébános, Andrási Antal értesíti, segítséget kérve. A kérés következményeként „Csáki határőr hadnagy a pálfalvi, delnei, borzsovai, szentmiklósi, szépvízi, vaacsárcsi és göröcsfalvi honn levő férfiakat Szépvízre rendelte.” – Okmánytár az 1848-49-ki erdélyi eseményekhez. Szerk.: Kővári László. Pest, 1861. 95. p.

²⁶ EGYED ÁKOS: Csíkszék „pacifikálása” az agyagfalvi székely nemzeti gyűlés után. Dorsner ezredes szerepe. In: *Hadtörténelmi közlemények*, 1998. 1. sz. 123–124. p.

²⁷ Macskási Antal a kolozsvári nemzetőrség főhadnagya, 1848 őszén részt vett a székely tábor harcaiban, majd ezt követően a Háromszék önvédelmi harcában, de nem az alakulat tisztjeként. SÜLI, 2011.

²⁸ 1848. szeptember 17-től csíkszéki honvédtoborzó kormánybiztos. HERMANN RÓBERT: A kormánybiztosi rendszer 1848–1849-ben. In: *Hadtörténelmi közlemények*, 1998. 1. sz. 65. p.

²⁹ Kolozsvár felé utazva már egyszer elfogták, a csíkszeredai börtönből viszont sikerült megszöknie. Bíró Sándor igazolása Macskási Antaltól, Csíkszereda, 1849, június 19. – MNL. OL. R 392. (= Macskási Antal székely önkéntes alakulati parancsnok iratai. 1848. VII. 29 – 1849. VI. 19.) 1. dob. Ikt. sz. nélk.

erdei ösvényeken de mindegy veszélyeztetve juthatott át 3székre megbízását bé végzendő.”³⁰

A történetből újra csak egyértelmű, hogy Felcsíkon erősebb volt az osztrák hatás.

A Függetlenségi Nyilatkozat kimondását követően több erdélyi egyházi jelentés is kiemelte az általános, euforikus hangulatot. Ezek közül a gergyói kerületből például Eránosz Jeremiás jelentését idézhetjük:

„Bajos volna le írni a függetlenségi nyilatkozat hirdetése alkalmasságával, egész búcsújárás ünnepélyességgel tartott szónoklatok közt szóra sértő az ausztriai házat gúnyoló s lázszító beszédeket.”³¹

Ebben a függetlenségi hangulatban az egyházmegyes papság, részben a külső változások hatására, részben a már 1848-ban megfogalmazott radikális egyházkormányzati reformjainak a szellemében a hierarchiát feszítő megoldásokkal kezdett jelentkezni. Tekintve, hogy Kovács Miklós megyéspüspök az ostromzár alatti Gyulaféhevárról nem tudta egyházmegyéjét irányítani, általános helynöknek kinevezte a kolozsvári apát-plébánost Kedves Istvánt. Ezzel párhuzamosan viszont a papság egy része egyértelműen a hierarchia belső szabályaival szembenálló autonómiát léptetett életbe, jóval nagyobb mozgásteret biztosítva az egyházmegye központi vezetése mellett a kerületi espereseknek. Ez a megoldás nem kizárólag erdélyi specifikum, más egyházmegyek esetében is azt látjuk, hogy a forradalmi eszmék iránt elkötelezett papság inkább választotta a nem elég lelkes egyházi vezetőivel szemben a függetlenedést, mintsem azt a vádat, hogy az egyház a forradalmat nem támogatja elég erélyesen.³² A kezdeményezés Csíkszéken, a gergyói

³⁰ MOL R 392, 1. doboz, Macskási Antal székely önkéntes alakulati parancsnok iratai. 1848. VII. 29 – 1849. VI. 19. Iktatószám nélkül – Mikó Mihály igazolása Macskási Antalról. Csíksomlyó, 1849. június 19.

³¹ Eránosz Jeremiás ditrói plébános levele Kovács Miklós püspöknek. Ditró, 1849. szeptember 12. – GYÉFKL. PI. 362/1849.

³² Például a váci egyházmegyében hasonló okok miatt 1849. június 30-án az egyházmegye papsága leváltva Szarvas Ferenc helynököt, önkényesen Bobory Károlyt választják meg erre a tisztségre, hasonló okok miatt. Ezen a később hírhedtté vált gyűlésen tárgyalták a Vallás és Közoktatási Minisztériumnak a *Közlönyben* is megjelent rendeleteit. Ezek alapvetően arra szólítják fel az egyházmegyéket, hogy a polgári hatósággal azonos elveket vallva hazafiként viselkedjenek, működjenek együtt a kormánnyal buzgón és erélyesen, továbbá ne kényszerítsék hazafiatlanságuk által a kormányt „olynemű szabályokhoz nyúlni, melyek bár az egyháznak (különben tiszteletben tartandó) önkormányzati jogát sértik, de a haza érdekében a nemzetellenes hatások elensúlyozása, és meggátolása végett szükségesekké lesznek”. A 161. számú rendelet június 15-ről arra szólítja fel az egyház vezetőit, hogy Horváth Mihály elképzelésének megfelelően augusztus 20-án egyházi közgyűlést tartsanak Pesten a „magyar kath[olikus] egyháznak a szabadság alapján történendő újjászületésére, s mind az álladalom iránti viszonyainak, mind belkormány szabályozására”. Egyedül csak a vagyoni ügyekre vonatkozó utasítást kerülik meg ezen a szentszéki ülésen, ügyes diplomáciával további felvilágosítást kérve a Minisztériumtól. A keresztes háború

kerületből származott, amikor a házassági peres ügyek megoldatlanságára hivatkozva javasolták május elején, hogy az esperesek püspöki helynöki hatalommal járjanak el.³³ Az esperesi kerületek nagyobb önállósága viszont nem egyértelműen az esperes, hanem sokkal inkább a kerületi papság akaratát volt hivatott szolgálni. A püspök által kinevezett helynök, Kedves István³⁴ kolozsvári plébános a szabadságharc leverése után írt jelentésében rá is mutat: „az én helyetteségemet nem mindenütt fogadták el, mint Gyergyóban, és Felcsíkon³⁵ másutt határozatilag is érvénytelennek nyilatkoztatták és azt hivatalosan is megírták.”³⁶ A forradalmi kormányknak is jól jött a katolikus papság által választott belső autonómia, hiszen a közvetítéseket kihagyva közvetlenül az érintett kerületekkel tarthatta a kapcsolatot. Ezért a rendeleteket már nem a gyulafehérvári várban elszigetelt püspökkel, de még csak nem is az általa kinevezett helynökkel, hanem közvetlenül a forradalmat pártoló esperesekkel közölték.

Az alapelv, hogy a forradalmat pártoló esperes közvetítő szerepét használta ki a forradalmi kormány, éppen a felcsíki esetben vált nagyon indokolttá az orosz intervenció megkezdődése után.³⁷ Az ezzel kapcsolatos levélváltásokból derül ki, hogy a felcsíki kerület elszigeteltsége, információs hiánya alapvetően a kerületi főesperes közömbös magatartásának volt a következménye. Az orosz betörés miatt szükséges fokozott lelkesítés feladatának felvállalása a forradalmi magatartásáról közismert kerületekben

---

gondolatát is üdvözlök, ennek szellemében körlevelet is szerkesztenek. – Váci Püspöki és Káptalani Levéltár, Protocollum consistorialia, 1847–1849. 1849. június 30.

- ³³ „Addig is, míg K[ároly]Fejér Vár a zár alól fel nem szabadula, a helybéli tisztelt Elnökünk ruháztatnék fel Püspöki hely tartói hatalommal: úgy a többi Esperesi székek is kérettenének meg, hogy Elnökeiket ruháznák fel az írt hatalommal azért ne talán, a váló, és más perek a zár alatt hátra maradást szenvedjenek.” Gyergyói esperesi kerület papságának gyűlési jegyzőkönyve, 1814–1862. 1849. május 3. (Gyergyószárhegy. Esperes-kerületi gyűlési jegyzőkönyv.) – GyFLGy. Gyergyószentmiklósi Plébánia iratai. Helyi egyházi archontológia, 1276–1861.
- ³⁴ Kedves István Csíkszentdomokoson született 1782-ben. Pappá 1806-ban szentelték, kolozsvári káplánsága után 1808-tól Gyergyóremetén plébános és kerületi jegyző, 1825 és 1830 közt gyergyói esperes. 1830-tól székelyudvarhelyi plébános, kerületi esperes, gimnáziumi igazgató. 1831-től Kolozsváron plébános, kanonok, a kolozsmostori levéltár őre. 1836-tól iskolai felügyelő, apát. 1848-ban ideiglenes püspöki helynök. Meghalt 1864. július 14-én. FERENCZI, 2008. 293. p.
- ³⁵ Érthető, hogy felcsíki születésűként és egykori gyergyói esperesként ezt a két kerületet külön kiemelte.
- ³⁶ Kedves István ideiglenes püspöki helynök jelentése Kovács Miklós püspöknek. Kolozsvár, 1849. szeptember 7. – GYÉFKL. PI. 225/1849.
- ³⁷ Az orosz beavatkozásnak hírére már május 18-án elhatározta a minisztertanács, hogy népfelkelést kell szervezni, amelyet vallásilag is motiválni kellene. Ezért rendelte el Horváth Mihály, hogy május 27-től kezdve három héten át minden vasárnap s az első és második hét csütörtökjén a népet a papok a szabadságharc folytatására lelkesítsék, a római és görög katolikusok körmeneteket tartsanak. *Provocare și rânduie către toți preoții patriei de ficare religie – apel al ministerului cultelor Mihail Horváth, ales episcop al Cenadului.* Debrecen, 1849. május 18. – Román Állami Levéltár. Kolozsvár. Fond 563: Colectia Revolutia de la 1848, registru 107. Ikt. sz. nélk.

esetleges kisebb elvi problémák tisztázását követően megtörtént. Úgy a gyergyói kerület június 1-jén tartott esperesi gyűlésén jelen levők

„a keresztes Háborút megelőző ájtatosság hirdetését ellenezte, követelvén, hogy tegye azt hírré a világi kormány a Nép Gyűlésben: De erre a Világi Kormány, kinek Elnöke Mikó Mihály Kormány Biztos Úr helyet foglalt székünkbe, nem fogadá el, hanem azt kíváná, hogy a Horváth Mihály csanádi Püspök és Közoktatási Minister rendeletét el fogadni, és kihirdetni kötelesek legyünk, s ált küldé a Közlönyt,³⁸ a melybe írva vala az Isteni tisztelet rendelete, a melyet előbb a Gyűlésbe felolvastatta.”³⁹

A gyergyói kerület részéről a lelkesítés meg is történt, akárcsak az alsíki-kászonszéki kerületben is. A felcsíki kerületben viszont erre nem került sor. Ezért, amikor 1849. június 18-án a cári csapatok Alexander Nyikolajevics Lüders gyalogsági tábornok vezetésével Tömösnél áttörték a székely védelmet, Mikó Mihály felszólította Tankó Albert alsíki-kászonszéki esperest, hogy a felcsíki kerület papságának gyűlését levezetve arra törekedjen, hogy a haza ügyében a lelkesedést fokozza.⁴⁰ A felcsíki papi gyűlés összehívását azzal indokolta Mikó Mihály, hogy a kerületben „a haza közös ügyében tett rendelkezések nem elég erélyességgel vétetnek [...] elégtételbe. Atalában a felcsíki lelkész urak által nem gyakoroltatik a népre azon hatás, mely a szabadság iránti lelkesülést fenntartani képes lehetne, mit én nem egyébnek, mint a Lelkész urak közötti szorost egyetértés hiányának főleg a vezetésbeli hiányoknak tulajdonítok”. A felhívásnak eleget téve Tankó Albert valóban meg is jelent a felcsíki gyűlésen (Csíkrákoson), ahol a kerület papsága az esperest, Potyó Ferencet, illetve még két plébánost leszámítva⁴¹ össze is gyűlt, s a szabadságharc ügye melletti elkötelezettségüknek adott hangot. A kormányrendeletek utasításainak elhanyagolásáért a felcsíki esperest tették felelőssé, aki a körleveleket nem jutatta el hozzájuk.⁴² Ezzel gyakorlatilag fel is oldódik minden, az eddigiekben felvetett probléma. A felcsíki kerület kommunikációs problémáiért egyértelműen a főesperest tették felelőssé a kerületi papok. A gyűlésről beszámolva Tankó Albert is elmarasztalta Potyó Ferenc felcsíki

³⁸ Ezzel magyarázható, hogy a felhívás bekerült a plébániai levéltárakba. Ld. pl. GyFLGy. Szárhegyi Plébánia Iratai. 1848–1857.

³⁹ GyFLGy. Gyergyószentmiklósi Plébánia iratai. Helyi egyházi archontológia, 1276–1861. Gyergyói esperesi kerület papságának gyűlési jegyzőkönyve, 1814–1862. 1849. június 1.

⁴⁰ Tankó Albert esperes levele Kedves Istvánhoz. Csíkszentgyörgy, 1849. június 22. Melléklet: Mikó Mihály kormánybiztos felszólítása. (Dátum nélk.) – GYÉFKL. PI. Ad 173/1849.

⁴¹ A balánbányairól és a gyímesiről van szó. A balánbányai plébános, Dombi Gergely távolmaradása nincs összefüggésben a forradalmi elkötelezettségével, őt a szabadságharc bukása után ugyanis meghurcolták. A gyímesiről nem tudjuk, miért maradt távol. Egyébként is Gyímes nem tartozott egyik csíkszéki kerülethez sem. Schematizmus Venerabilis Cleri Diocesis Transilvaniensis Ad Annum Bisextilem A Christo Nato MDCCCXLVIII. Claudiopoli, 1848.

⁴² A felcsíki papság beadványa Kedves Istvánhoz. Csíkrákos, 1849. június 22. – Ld. 40. sz. jegyz.

esperest.⁴³ Utóbbi helyzetének az ad sajátos színezetet, hogy 1848 őszén maguk a hívek panasztették fel a püspöknek botrányos életvitelét,⁴⁴ de a kivizsgálás során a konfliktust elsimították.⁴⁵ Mivel most a szabadság és a haza ügyét veszélyeztette hanyag magatartása, visszatértek botrányos életvitelére is. Az 1849. június 22-én tartott gyűlésen a kerületi papság kifakadt az esperes ellen, aki

„hallatlan erkölcselen életével a népet annyira demoralizálta, hogy hosszú idő alatt, s akkor is megfeszített nagy erővel és buzgósággal, ha helyrehozható. Borzad az ember azoktól, miket a papság és a nép az említett esperes úrról beszél; olyan dolgok, miket én írásba foglalni szégyenlek, s a miket tovább is tűrni bűn és lélekveszedelem.”

Kérték, hogy a felcsíki kerületnek szóló körleveleket ne az esperesi hivatalhoz, hanem a kerületi jegyzőhöz küldjék, „mert ha nem Fő T[isztelen]dő Potyó Ferencz Úrral az Egyháznak előmenetelére semmiképp nem élhetünk”.⁴⁶ Ekkor viszont már gyakorlatilag a kormány részéről jelentőségét veszítette az espereseken keresztül történő kapcsolattartás, a szabadságharc utolsó pillanataiban már közvetlenül a plébánosokhoz küldik az utasításokat. Erről tanúskodik a gyergyószárhegyi plébánoshoz küldött rendelet,⁴⁷ amely közli Horváth Mihály vallás- és közoktatási miniszter június 26-ról kelt utasítását: aki ebben a rendkívüli időben a rendes formához ragaszkodna, az csak gyávaságát palástolná, tehát ne hivatkozzanak arra, hogy az egyházi vezetőség nem adott utasításokat ki: „Ne várjátok, hogy a rendeletek a szokott úton, az egyházmegyei hatóságok által jussanak hozzátok.”⁴⁸

Az elemzést le is zárhatnánk azzal, hogy a felcsíki térség a forradalom kezdetén ugyan értesült a változásokról, a támogatást jelzi a Szeged alatti táborba induló önkéntesek megléte, ami összefüggésben áll azzal, hogy az

⁴³ Az érintett esperes június 30-án kelt levelében tisztázza igyekszik magát, a gyűlésről való távolmaradását azzal igazolva, hogy arról ő tudósítást csak megkésve kapott. A hivatalos levelek szétküldésének ügyét nem részletezi, egy rövid megjegyzéssel megkerülve a kérdést: „A mint tetszik én ebben bűnömöt nem tudom, de most a Republicában minden Reform kedvet talál.” Potyó Ferenc felcsíki esperes levele Kedves Istvánhoz. Karcfalva, 1849. június 30. – GYÉFKL. PI. 173/1849.

⁴⁴ A karcfalvi hívek Nagyboldogasszony hó 8-i keltezéssel felpanasztották a püspöknek Potyó Ferenc kapcsolatát az egykori házvezetónőjével („azzal a kurvával”). GYÉFKL. PI. 1366/1848.

⁴⁵ A vádak alól a kerületi papság tisztázta a főesperest, a kerületi jegyző jelentése szerint sikerült a nagyboldogasszonyi (csíkkarcfalvi) híveket és a papot megbékíteni, s a vizsgálat során kiderült, hogy a felhozott vádak nagy része valótlan volt. Miklósi János jegyző levele Kovács Miklós püspöknek. Csíkrákos, 1848. Karácsony hó 29. – GYÉFKL. PI. 1424/1848.

⁴⁶ Ld. 40. sz. jegyz.

⁴⁷ GyFLGy. Szárhegyi plébánia iratai, 1848–1857.

⁴⁸ A forradalmat támogató esperesek továbbra is párhuzamosan körözték ezeket a rendeleteket. A kutatás során erre konkrét bizonyíték csak az udvarhelyi kerületből került elő, 1849. július 6-án az esperes a keresztes hadjárattal kapcsolatos rendelet végére odajegyzi: „azon napon körbe is indítottam két példányban”. – *Historia Domus et Ecclesiae Rom.Cath.*, Udvarhely. 51/1849. GYÉFKL. PI. Ad 633/1849.

önkéntesek falvaiban forradalmat pártoló papsággal találkozunk. Ez a forradalmár papság viszont elszigetelődik 1848 nyarától egy teljes évig a kerületi főesperes közömbössége miatt, s csak az orosz intervenció szorító körülményei között, kormányutasítás hatására tartott kerületi gyűlésen, a szomszédos esperes elnöklete mellett vállalják fel, hogy főesperesük hanyagsága miatt nem tudtak kellőképpen sem az egyházi reformba, sem a forradalmi eseményekbe bekapcsolódni. A záró következtetések összegzése előtt viszont indokolt megvizsgálni, hogy ebben a teljes elszigeteltségben, amikor a megyéspüspök a gyulafehérvári várban rekedt, s a felcsíki főesperes közömbös magatartást tanúsít, a kerületi papság saját maga milyen döntéseket hozott a forradalommal kapcsolatos magatartás terén. Ennek bemérésére a legegyszerűbb, ha a szabadságharc leverése utáni osztrák megtorlás hatásait vizsgáljuk meg. Nem véletlenül tekintette ugyanis a felelősségre vonáskor a forradalom és szabadságharc leverése után az osztrák katonai hatalom a nép vezetőinek a papságot. 1849 nyarán a nyergestetői csata után védtelenül maradt Csíkszékbe⁴⁹ visszatérő Dorsner osztrák ezredes „keményen lépett fel, a fegyvereket beszedette, a papságot és a birtokosságot Csíkszerezébe rendelte”.⁵⁰ ENDES MIKLÓS adatai⁵¹ szerint elsőként a legfontosabb katonai vezetők kivégzése mellett halálos ítéletet mondtak ki a csíkszéki (Felcsík, Alcsík-Kászonszék és Gyergyószék) papok közül Fodor Antal⁵² csíkszentdomokosi plébánosra, Jákobi Sándor⁵³ örmény káplánra és a gyergyószentmiklósi segédlelkészekre, Lakatos Ferencre⁵⁴ és Fejér József-

⁴⁹ Augusztus 1-jén Clam-Gallas a magyar seregeket szétverte Kásonújfalunál (illetve Miklósfalva és Bükszád közt is), majd augusztus 2-án elfoglalta Csíkszerezédt. HERMANN RÓBERT: „Tenni kevés, de halni volt esély”. Az 1849. évi hadjárat. In: *Hadtörténelmi közlemények*, 1999. 2. sz.

⁵⁰ ENDES MIKLÓS: Csík-, Gyergyó-, Kászonszék (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig. Bp., 1937. (továbbiakban: ENDES, 1937.) 300. p.

⁵¹ Uo. 315–316. p.

⁵² Fodor Antal Marosvásárhelyen született 1807-ben. Pappá szentelve 1830-ban, Szilágysomlyón, majd 1834-től Gyergyószentmiklóson káplán. 1835-től Egestón plébános, 1838-tól Atyhán, 1842-től Csíkszentdomokoson. Az 1848-as forradalom idején tábori papnak állt. 1850-ben előbb kötél általi halálra, majd 12 év vasban eltöltendő börtönre változtatják ítéletét. 1849 és 1855 között Olmützben és Josefstadtban raboskodott. 1857-től Gyimesbükkön káplán, 1864-től Akosfalván plébános, 1869-től Fenyéden. Meghalt 1885. július 25-én. FERENCZI, 2008. 245. p.

⁵³ Jákobi Sándor gyergyói örmény szertartású káplánt 1849. szeptember 15-én vitték katonai kísérettel Erzsébetvárosba, majd onnan Szebenbe. Hazafias szónoklataiért komáromi várfogságot kapott. „A mi pedig az örmény szertartáson levő segéd lelkészti illeti, őtöt szépíteni és menteni semmiben se lehet, mert korlátlan szavait tényeit és kiborulásait mindenki tudja és beszéli.” – Ld. 31. sz. jegyz.; MARTON JÓZSEF: Papnevelés az erdélyi egyházmegyében 1753-tól 1918-ig. Bp., 1993. 224–227. p.; KOVÁCS GYÁRFÁS: Karcolatok egyházmegyénk 1848/49-es évi történetéből. In: *Közművelődés*, 1902. 211. sz.; LÉSTYÁN FERENC: Az erdélyi római katolikus papság az 1848–49. évi forradalom és szabadságharcban. In: *A Maros megyei magyarság történetéből. Tanulmányok. II.* Szerk.: Pál Antal-Sándor. Marosvásárhely, 2001. 130. p.

⁵⁴ Lakatos Ferenc egyik bűne, hogy a menekülő paptársait (Keresztes Mártont, Farcádi Kovács Mihályt, Bardócz Jánost, Veszelyi Károlyt) rejtegette, a másik, hogy „ifjui gondolatlanságból szabadosan szólott a Társaságokban”, aminek elterjedt a híre. Nyolc

re.⁵⁵ Rajtuk kívül még egy földbirtokost ítéltek halálra: Mikó Mihályt.⁵⁶ Ez a tény már nagyon is árnyalja a felcsíki papság magatartását, hiszen a halálra ítélt csíkszéki papok között találunk felcsíkit is Fodor Antal személyében. Rajtuk kívül több pap is a felcsíki térségből vizsgálati fogságba került. Miután a fogságba vetett papokról az erzsébetvárosi esperes, Popoi József augusztus 15-én értesítette a megyéspüspököt, Kovács Miklós felszólította a ditrói papot, hogy részletes beszámolót küldjön a kerület papságáról.⁵⁷ Ebből további részletinformációkat szerzett a főpásztor.⁵⁸ Innen tudta meg, hogy a felcsíki kerületből fogságba került Sebestyén Gábor⁵⁹ csíkszeredai plébános, részben „az ausztriai ház iránt ragaszkodó Tisztek, Urak”, de „mágnak a népnek is fel adása”⁶⁰ következtében. Mellette ugyan 1849-ben elfogták Puskás Tamás csíksomlyói és Gyenge András⁶¹ csíkszentmihályi plébánosokat is, viszont „testi gyengeségük miatt az első Csík Szereda mellől a második pedig a Székely Udvarhelyről házukhoz vissza bocsátatván” megszabadultak – jelzik a nagyszebeni börtönben már hat hete raboskodó alsíki-kászonszéki és gyergyói esperesek.⁶² Bodó János ferences szerzetes, a csíksomlyói tanoda tanára is fogságba került, előbb Marosvásárhelyen, majd

---

évig volt ezért fogoly Komáromban, 1857-ben szabadult, de a fogság alatt egészsége annyira tönkrement, hogy a következő évben meghalt. – Ld. 31. sz. jegyz.

⁵⁵ Sok vádat ellene nem tudtak felhozni, amint a ditrói pap is jelenti: „Fejérről semmi különöst büntetésre méltót nem tudok, de nem is hallottam.” – Ld. 31. sz. jegyz.

⁵⁶ Az ő esetében egészen egyértelmű elítélésének oka. Csík egyik képviselője a pesti országgyűlésen, 1848. június 15-től kormányi kinevezéssel gyergyói alkirálybíró, majd csíkszéki kormánybiztos is. ENDES, 1937. 271. p.

⁵⁷ Kovács Miklós püspök levele a ditrói plébánoshoz. Gyulafehérvár, 1849. augusztus 23. – GYÉFKL. PI. 85/1849.

⁵⁸ Ld. 31. sz. jegyz.

⁵⁹ Sebestyén Gábor Fancsalon született 1818-ban. Pappá szentelve 1841-ben, Csíknagyboldogasszonyon, 1842-től Csíksomlyón, 1843-tól Székelyudvarhelyen káplán, 1845-től Csíkszeredában adminisztrátor. A forradalom alatt tanúsított magatartása miatt 1849-ben kötél általi halálra ítélték. Wohlgenuth 10 évi várfogságra változtatta büntetését, amelyet Olmützben és Josefstadtban töltött le, 1856-ban szabadult. 1858-tól Szászrégenben káplán és Nagyernyén adminisztrátor, 1865-től Székelyhodoson majd Szovátán plébános. 1885-től nyugdíjban, meghalt 1899. december 14-én. FERENCZI, 2008. 393. p.

⁶⁰ Itt az Endes Miklós listáján is szereplő Gyórfi János gyergyóremetei plébánosra utal, aki letartóztatása után, 1856-ig volt börtönben. Feljelentése az egyházközség részéről történt Eránosz Jeremiás szerint: Gyórfi János e forradalmi időben „elfelejtkezék ő is hogy pap és hogy vallási, s erköltsi dolgokról kellene szólni a Néphez; sok jót tett népével, de most, midőn fel szólítottam volna egy könyörgő az Hadi kormányhoz felküldendő vissza bocsátatását tárgyzó Levél írására, előttem ugyan nem, de azután sokan azt nyilvánították, nem hogy kérnék vissza jövetelét, hanem azt fogják kérni hogy még tovább tegyék.” – Ld. 31. sz. jegyz.

⁶¹ Gyenge András Baróton született 1781-ben. Pappá szentelve 1805-ben, 1807-től Csíkrákoson plébános, 1808-tól Csíkcsicsóban, 1810-től Csíkszentmihályon. Meghalt 1855. február 10-én. FERENCZI, 2008. 260. p.

⁶² Tankó Albert csíkszentgyörgyi plébános és Mászáros Antal gyergyói esperes levele Kovács Miklós püspöknek. Nagyszeben, 1849. szeptember 18. – GYÉFKL. PI. 338/1849.

Gyulafehérváron raboskodott. Dombi Gergely⁶³ balánbányai plébánost, a magyar ügyek pártolásában kompromittált papot 1850-ben püspöke fosztotta meg plébániájától.

Fontos azt is figyelembe venni, hogy a kivizsgálások során tanúként kihallgatott hívek hogyan nyilatkoztak lelkipásztoruk forradalmi elkötelezettségéről, védve, esetenként vádolva papjukat. Ez esetben meghatározónak tekinthető az illető lelkipásztornak az egyházközségben eltöltött szolgálati ideje, amelynek időtartama magyarázhatja a hívekkel való jó együttműködés kialakulását, hogy hívei kiálltak-e mellette a megtorlásokkor.⁶⁴ Az osztrák katonai kormányzat megtorló tevékenységének elemzésénél szembevetendő, hogy a legtöbb elítélt pap viszonylag rövid szolgálati idővel rendelkezett⁶⁵ az egyházközség élén. A hívek részéről ez magyarázhatja a védelem elmaradását az állomáshelyén 3 év óta szolgáló Sebestyén Gábor és Dombi Gergely plébánosok esetében. Az egyházközségtől távol szolgáló, tábori lelkészséget vállalt csíkrákosi káplán, Vas Ferenc a menekülést választotta, az ő esetében a hívek közbenjárásának nem is lehetett volna relevanciája. Zámblér János 18 éve szolgált Csíkszentmártonban, de 1849-ben bekövetkezett halála miatt nehezen ítéltető meg úgy a személyes forradalmi szerepe, mint hívei hozzá való viszonya. A hosszabb szolgálati idővel rendelkező felcsiki plébánosok esetében tetten érhető a hívek védelme. A megtorlás kezdetén elfogott, állomáshelyén 38 éve szolgáló csíkszentmihályi plébános, Gyenge András és a szintén letartóztatott, az egyházközségben 18 éve szolgáló csíksomlyói plébános, Puskás Tamás mellett helyén maradhatott a

⁶³ Dombi Gergely 1817-ben született. Pappá szentelve 1840-ben, Székelyudvarhelyen tanár, 1842-től Tusnádon káplán, 1845-től Balánbányán plébános. 1850-ben a megyéspüspök nyugdíjazta, 1851-től Zetelakán, 1852-től Csíkszentgyörgyön majd ismét Zetelakán káplán. Meghalt 1860. június 3-án. FERENCZI, 2008. 224. p.

⁶⁴ A legrelevánsabb példa a csíkszentgyörgyiek kiállása a kerületi esperes, s egyben a forradalmat lelkesebben támogató plébános, Tankó Albert mellett. „Alul írt Csík Sz[ent] Görgyi és Bánkfalva közönségének összes bírósága igaz tudomásunkból és tapasztalásainkból adjuk ezen bizonyító levelünket arról, hogy minapában elfogott Lelkipásztorunk Alcsik kerületi Fő Esperest Tankó Albert Úr sem a Templomban sem azon kívül lázító beszédek nem tartott, annyi igaz, hogy hivatalos írásokat olvasott föl nekünk, de a mint egyikünknek, és másoknak is négy szem között többször megmondotta, mindezeket nem jó kedvűből, hanem parancsolatból még pedig fővesztési szoros parancsolatból tesz, mert mindenütt nagy ügyelet volt arra, hogy kihirdetik e a Papok és miképp hirdetik ki azt mi e végre hozzájuk küldetett; egyéb aránt is rendtelenségre és csendháborításra, a Felső elleni engedtelenségre soha sem unszolt, sőt inkább valamint régebben most is közelebből szüntelen a csendességet békét és engedelmséget hirdette és ajánlotta. Mindezekről igaz lelki ismeretünk szerint adjuk ezen bizonyító írásunkat.” – Ld. 62. sz. jegyz. Mellékelve: „Bizonyítvány: Csík Sz[ent] Györgyön August 13-án 1849 évben. Csík Sz[ent] György és Bánfalva összes bírái: Nyíri Ádám, Miklós János, Basa Antal, Gál István, Gál Gergő, Bálint Ferentz, Gál Ferentz, Görgy István, András István, Botár György, Balás József.”

⁶⁵ A szolgálati időt nem a pappá szenteléstől eltelt időre értjük, hanem arra, hogy 1848-ban mennyi ideje volt az adott pap valamelyik csíkszéki plébánián.

31 éve Csíkmadarason szolgáló Bocskor Elek,⁶⁶ a 30 éve Csíkrákoson szolgáló plébános és kerületi jegyző, Miklósi János,⁶⁷ illetve a 19 éve Csíkszenttamáson szolgáló Balogh József.

Míg a meghurcolt papok mellett valószínűsíthető a forradalmi magatartás a hívek által védett, s a büntető elhelyezést elkerülő papság esetében, nyilván volt rajtuk kívül néhány olyan pap is, aki vagy közömbös, vagy éppen osztrák érzelmű volt. Ez valószínűsíthető a felcsíki kerületből a Csíkdelnén csak egy éve szolgáló Éltes József⁶⁸ esetében, aki a helyén maradhatott 1860-ig, s utána sem tekinthető hányatottnak a sorsa: csíkszentkirályi plébános lett haláláig. A Csíkcsicsóban 38 éve szolgáló Szőcs Antal⁶⁹ amellet, hogy a helyén maradt, 1854-ben aranykeresztes kitüntetést is kapott. A visszatérő osztrák uralom a forradalom alatt végig közömbös kerületi esperes, Potyó Ferenc karrierjét értelemszerűen nem érintette. Haláláig a kerület főesperese maradt. A forradalom alatt mellette álló káplánja, Bencze Pál⁷⁰ újmisé, a szabadságharc bukása után egyből plébánosi kinevezést nyert a Kánya József⁷¹ halálával megürült csíkszentmiklósi plébániára.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy Csíkszék esetében a legkevésbé aktív a katonai lelkesítésben a felcsíki kerület volt, ami teljes mértékben egybecseng azzal, hogy a felcsíki kerület esperese, Potyó Ferenc semmi dokumentálható forradalmi tevékenységet nem végzett. Ugyanakkor a forradalmi magatartásukért veszélyeztetett helyzetbe kerülő papok közül a csíkrákosi Vas Ferenc tábort lelkészként híveitől távol élt, s a kevés szolgálati idővel rendelkező Sebestyén Gábor csíkszeredai és Dombi Gergely balánbányai plébánosok túl nagy hatást még nem fejthettek ki. Ezzel egy időben viszont

⁶⁶ Bocskor Elek Csíkszentsimonban született 1788-ban. Pappá szentelve 1814-ben, 1815-től Csíkboldogasszonyon káplán, 1817-től Csíkmadarason plébános. Meghalt 1858. június 6-án. FERENCZI, 2008. 190. p.

⁶⁷ Miklósi János Madéfalván született 1784-ben. Pappá szentelve 1809-ben, Csíkrákoson káplán, 1816-tól Gyulafehérváron a teológia vicerektora, tanár. 1818-tól Csíkrákoson plébános. 1829-től kerületi jegyző. Meghalt 1858. május 21-én. FERENCZI, 2008. 346. p. Forradalmi elkötelezettségére utalhat, hogy a csíkrákosi gyűlésen a felcsíki papság azt kérte, hogy a magyar kormány a rendeleteket ne a közömbös espereshez, hanem a kerületi jegyzőhöz, Miklósi Jánoshoz küldje. – Ld. 40. sz. jegyz.

⁶⁸ Éltes József Tusnádon született 1818-ban. Pappá szentelve 1843-ban, Gyergyóremetén káplán, 1846-tól Kolozsmonostoron plébános, 1847-től Csíkdelnén, 1860-tól Csíkszentkirályon. Meghalt 1868. december 30-án. FERENCZI, 2008. 228. p.

⁶⁹ Szőcs Antal Bélborban született 1781-ben. Pappá szentelve 1807-ben, 1808-tól Csíkrákoson káplán, 1810-től Csíkcsicsóban plébános. 1854-ben arany érdemkereszttel kitüntetve, szentszéki ülnök. Meghalt 1867. június 4-én. FERENCZI, 2008. 421. p.

⁷⁰ Bencze Pál Lemhényben született 1823-ban. Pappá szentelve 1848-ban, Csíknagyboldogasszonyon káplán, 1849-től Csíkszentmiklóson plébános, 1850-től Csíkszentdomokoson, 1853-tól Mikóújfaluban, 1854-től Imecsfalván, 1884-től Szentkatolnán. Meghalt 1885. március 13-án. FERENCZI, 2008. 182. p.

⁷¹ Kánya József Csíkdelnén született 1781-ben. Pappá szentelve 1804-ben, Marosvásárhelyen tanár, majd Gyulafehérváron káptalani káplán. 1808-tól Egrestőn plébános, 1824-től Csíkdelnén, 1830-tól Csíkszentmiklóson. Meghalt 1849. április 17-én. FERENCZI, 2008. 289. p.

kiemelhető, hogy a forradalom kezdetén aktív lelkesítő tevékenység mutatható ki ott, ahol a lakosság önkéntesként elment a Szeged alatti táborba katonának. Ezeknek a falvaknak a plébánosai, ha túléltek a forradalmat, az osztrák számonkérését már nem kerülhették el. A főesperes közömbössége miatt információs zárlat alatt a felcsiki papság az egyházmegyei zsinati munkálatokról már lemaradt, a szabadságharc kezdetén egységesen nem tudott fellépni, ezért az osztrák ellenforradalmi hatás erősebb is volt Felcsíkon, s így csak az orosz intervenciókor tanúsíthatták a papok egyértelműen az elkötelezettségét a forradalom ügye mellett.

Jehova Tanúi és az államhatalom Magyarországon 1945 és 1989 között

Rajki Zoltán

I. A vallásszabadság átmeneti évei (1945–1949)

Az 1944 végén, 1945 elején tapasztalható politikai változások reménykeltők voltak a kedvezőtlen közjogi helyzetben lévő magyarországi kiségyházak számára. Így a legfontosabb magyarországi újprotestáns felekezetek vezetői a közjogi helyzetük javítása érdekében elérkezettnek látták az időt az összefogásra, ezért 1944. október 5-én létrehozták a Magyarországi Szabadegyházak Szövetségét (MSZSZ). (1953-tól Magyarországi Szabadegyházak Tanácsa – SZET – néven működött.) A szervezet pedig a megalakulását követően jelentős erőfeszítéseket tett a kisebb magyarországi vallási entitások vallásszabadsági helyzetének javítása érdekében a „szabad államban szabad egyházak” elv mentén. Erőfeszítéseiket siker koronázta, mert a hatalomra jutó baloldali politikai erők egyházpolitikai céljai megegyeztek a szabadegyházak legfontosabb követeléseivel. Ennek eredményeként az 1939-es betiltás után 1945. július 31-től ismét szabadon működhetek a korábban betiltott kiségyházak. Az 1946. évi köztársasági államformáról szóló I. törvény bevezető része pedig biztosította az állampolgárok természetes és elidegeníthetetlen jogaként a szabad vallásgyakorlatot. A Magyar Népköztársaság 1949. évi alkotmánya (pontosan az 1949. évi XX. törvény 54. §-ának (1)–(2) bekezdése) kimondta az állam és az egyház szétválasztásának elvét. A fakultatív hitoktatást bevezető 1949. évi 5. sz. törvényerejű rendelet értelmében az 1949/1950-es tanévtől kezdve a kiségyházi gyermekeknek nem kellett más felekezet hittanát tanulniuk. Helyzetüket azonban nehezítette, hogy törvényesen elismert vallásfelekezetté alakulásra vonatkozóan az 1895. évi XLIII. törvénycikk 7–8. és 18.§-ai érvényben maradtak. Így az állami elismerés megtagadható volt, ha a vallási közösség működése ellentétes a közérkölcsiséggel és az ország törvényeivel, azonos hitelvi és szervezeti téren valamelyik elismert vallásfelekezettel, illetve sérti valamelyik törvényesen elismert egyház érdekeit.

A második világháborút követően a Jehova Tanúinak vallásszabadsági helyzete lényegesen javult Magyarországon annak ellenére, hogy az MSZSZ-szel hitelvi okok miatt semmiféle együttműködést nem folytatott. Így 1945 tavaszán kiszabadultak a börtönökben és az internáló táborokban fogva tartott tagjaik is. A szervezet vezetősége pedig a második világháború megpróbáltatásai miatt szétszórt híveket gyülekezetekbe szervezte, és elindította a missziós tevékenységüket.¹

Közjogi helyzetük rendezése érdekében a Magyarországi Jehova Tanúi Egyesülete megtartotta az alakuló gyűlését Budapesten 1946. július 28-án. Megszavazták az alapszabály-tervezetet, illetve ideiglenes vezetőséget vá-

---

¹ PAPP LÁSZLÓ: Pogány villából Isten háza. (Visszaemlékezés.) – Jehova Tanúinak Archívuma (továbbiakban: JTA.) Do-028.

lasztottak, amelyet a belügyminiszter csak 1948-ban láttamozott.² Az Órtony Társulat 1939-ben működésképtelenné tett fiókhivatalát 1947. február 7-én jegyezték be ismét, amivel a tanúk tevékenysége törvényessé vált. Az egyszobás központi iroda kicsinek bizonyult, ezért a szervezet megvásárolta Budapesten a Gvadányi utca 8. szám alatti kétszintes, 10 helyiségből álló épületet 1947. július 25-én.³ Tevékenységüket segítette, hogy a kiadványaik előállítását, valamint utcai és házról házra történő terjesztését az állami szervek engedélyezték.⁴

Szervezetileg az országot először hét, majd tíz körzetre bontották egy-egy körzetszolgá vezetésével.⁵ A helyi gyülekezetek pedig a számukra kijelölt területeken végezték hitterjesztő tevékenységüket. Missziós lendületüket tükrözi, hogy míg 1945 végén csupán 590 személy adott le szolgálati jelentést, addig 1949 végére a számuk 1365 főre emelkedett.⁶ Az országban pedig nagy érdeklődéssel kísért nyilvános előadásokat tartottak ezekben az években. Így Sárospatakon ötszáz főnél többen is jelen voltak 1945. szeptember 16-án a magyar és a szovjet hatóságok által is engedélyezett rendezvényen a helyi moziban.⁷ 1946 októberében pedig országos kongresszust tartottak Nyíregyházán 600 fő jelenlétében,⁸ majd 1947. június 13. és 15. között a Budapest Nemzeti Sportcsarnok adott helyt az 1200 főt számláló országos összejövetelüknek.⁹ Ugyanebben az évben elindították a Teokratikus Szolgálati Iskolát is.¹⁰

A kommunista hatalomátvételt követő első években a helyzetük a többi kiségyházéhoz hasonlóan alakult. Velük szemben is ekkoriban inkább lokálisan léptek fel a hatóságok. 1948-ban, még ha nehéz körülmények között is, de megtarthatták a körzetkongresszusaikat.¹¹ A következő évben azonban Balmazújvárosban nem engedélyezte a rendőrség a bibliaórák megtartását.¹² A hajdúszoboszlói gyülekezetet szintén 1949 elején tiltotta be a helyi rendőrkapitányság. A döntés ellen a helyi Tanúk a belügyminiszternél fellebbeztek. „Úgy érezzük és tudjuk, hogy részünkre biztosított jogainkkal nem éltünk vissza és ezután sem fogunk visszaélni. [...] Így tehát indokolatlannak látjuk istentiszteleti gyülekezetünk betiltását és tisztelettel kérjük a

² A Magyarországi Jehova Tanúi Egyesület dokumentumai megtalálhatók: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL. OL.) XIX-B-1-h (= Belügyminisztérium. Egyesületi Főosztály) 491228.

³ JTA. Do-028.

⁴ Ld. MNL. OL. XIX-B-1-h-500.553/1947., 500554/1947 és 500596.

⁵ TA. Do-028.

⁶ A magyarországi Jehova Tanú éves jelentéseinek összegzése (1914–1978). – JTA. Do-0224b.

⁷ P.L.: Bojtos Márton (1885–1964) – JTA. Do-0235.

⁸ Jehova Tanúi évkönyve. Brooklyn, NY, Watchtower Bible And Tract Society of New York – International Bible Students Association, 1996. (továbbiakban: Évkönyv. 1996.) 96. p.

⁹ Watch Tower Bible And Tract Society körlevele az utazással kapcsolatosan (1947. június 7.) – JTA. Do-0402.

¹⁰ JTA. Do-0235.

¹¹ Évkönyv. 1996. 97–98. p.

¹² A Debreceni Államrendőrség Városi és Járási Kapitányságának jelentése (1949. február 1.) – MNL. OL. XIX-B-1-h-5650-18.

belügyminiszter urat, hogy a jelen betiltó határozatot hatálytalanítani szíveskedjék” – írták a beadványukban.¹³ A kialakult helyzet miatt a helyi Tanúk magánházaknál gyűltek össze, ahol „biblia tanulásával és kutatásával” foglalkoztak.¹⁴ Pápán a belügyminisztérium államvédelmi hatósága a helyi Tanúk tevékenységével kapcsolatban azt vizsgálta, hogy működésük nem esik-e államrendészeti, illetve közbiztonsági kifogás alá, valamint a vallásos összejöveteleiken érvényesülnek-e politikai szempontok, hitelesítő magatartásuk ellen merül-e fel valamiféle kifogás.¹⁵ A kommunista hatalomátvételt követően több Jehova tanút internáltak a hatóságok. Egyikük kiszabadítása érdekében a Magyar Dolgozók Pártja helyi titkárnak vezetésével a falu lakosai nyújtottak be kérelmet a belügyminiszterhez. A dokumentumból megtudhatjuk, hogy egyedüli bűne a felekezeti hovartartozása volt. Cáfolták az ellene felhozott vádat, miszerint rémhírt vagy tiltott sajtótermékeket terjesztett volna.¹⁶

II. A Rákosi korszak (1950–1956)

A hatalmat 1948-ban magukhoz ragadó kommunisták végső célja az egyházi és a vallásos élet felszámolása volt, de az állampárt nyílt hadüzenete csak 1950-ben érkezett meg a kisegyházak irányába. A kisegyházakról a harc fő ideológusa, Révai József a következőképpen nyilatkozott: „Fokoznunk kell a harcot a különböző szektákkal szemben is. Az adventista, jehovista, baptista és az egyéb szekták vezetői a legtöbb esetben az amerikai imperializmus szolgálatában állnak, a szekták nem egyebek, mint imperialista propagandaszervek.”¹⁷

Következő lépésként az állampárt, a Magyar Dolgozók Pártjának Titkársága – a Belügyminisztérium (BM) és az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) illetékeseit bevonva – 1951. augusztus 8-i ülésén hozott döntéseket a kisebb vallási entitásokkal kapcsolatban.¹⁸ Két csoportra bontva tárgyalták őket. Az első csoportba az MSZSZ keretében működő vallásfelekezetek, illetve az MSZSZ-ből 1950-ben kilépő adventista vallásfelekezet tartoztak. Működésüket komoly korlátozások mellett engedélyezték.¹⁹ A második

¹³ Jehova Tanúinak a levele a belügyminiszterhez (1949. április 23.) – MNL. OL. XIX-B-1-h-5650-18.

¹⁴ Jegyzőkönyv a hajdúszoboszlói Jehova Tanúk kihallgatásáról (1950. május 31.) – MNL. OL. XIX-B-1-h-5650-18.

¹⁵ BM Államvédelmi Hatósága Vezetőjéhez írt levél (1948. december 15.) – MNL. OL. XIX-B-1-h-5650-14. 291.

¹⁶ Csővár dolgozóinak levele a belügyminiszterhez (1949. szeptember 9.) – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL.) V-139674. 456-457. Másolata: JTA. Do-3007.

¹⁷ Harc a klerikális reakció ellen. Révai József elvtárs beszámolója az MDP Központi Vezetőségének ülésén. In: *Szabad Nép*, 1950. június 6. 3. p.; Révai József a klerikális reakció elleni harc feladatairól. In: *Magyar Nemzet*, 1950. június 7. 3. p.

¹⁸ MDP Titkársági ülés jegyzőkönyve (1951. augusztus 8.), Javaslat a Szabadegyházak Szövetsége keretében működő vallásfelekezetekkel és szektákkal kapcsolatos egyéb rendszabályokról (1951. augusztus 7.) – MNL. OL. M-KS 276. (= Magyar Dolgozók Pártja. Titkárság.) f. 54. cs. 155. óe.

¹⁹ Csak az állami szervek által kiadott lelkészi igazolvánnyal rendelkezők prédikálhattak az igazolvány által feltüntetett maximum 2 helyen. Imatermeik és gyülekezeteik szá-

csoporthoz tartozó mintegy 20 MSZSZ-en kívül működő vallási entitás működését BM-rendelettel kívánták megszüntetni. Utóbbiak működését illegálisnak tekintették, amelyekre nem vonatkozik a magyar alkotmány által biztosított vallásszabadság. Okként azt jelölték meg, hogy azok nem vallásfelekezetek, mivel nincs működési engedélyük és szervezeti szabályzatuk. További kifogásként merült fel velük szemben, hogy lelkészeik működését nem kötik képesítéshez, illetve nem rendelkeznek felelős vezetőséggel. A fő indokot azonban abban vélték megtalálni, hogy tevékenységüket a „külföldi imperialisták” irányítják és támogatják anyagiilag. Az illegálisan működő vallási entitások ellen az egyesületekre vonatkozó rendszabályok foganatosítását határozták el.

Az 1950-es években a legjelentősebb illegálisan működő vallási entitás a Jehova Tanúi voltak. A belügyi szervek több településen már az 1950. júniusi Révai beszéd előtt is különböző adminisztratív okokra hivatkozva (pl. a helyiség egészségügyileg alkalmatlan, tűzrendészeti okok) több helyen nem engedélyezték összejöveleiket. A Révai beszéd elhangzása után a helyzetük tovább romlott. Így az újpesti csoportjuk működésével kapcsolatban az a gond merült fel, hogy a gyülekezet bejelentése nem az illetékes helyen történt. Az istentiszteletüket ezért többször ellenőrizte a hatóság. A konfliktus elkerülése érdekében 1950 szeptemberében az újpesti csoportjuk vezetői bejelentették a Budapesti Rendőrkapitányságnak a szokásos hetenkénti istentiszteleteik időpontját.²⁰ A problémát azonban nem sikerült megoldaniuk, ezért a Tanúk 1950. november 6-án a belügyminisztertől az ügyük kivizsgálását kérték.²¹ Jól tükrözi a magyarországi közállapotokat, hogy a hatósági fellépés háttérében a helyi pártvezetéstől érkező bejelentés állt, miszerint „a szekta tagjai a kerület lakosait agitációs tevékenységükkel zavarják.” A végítélétről szóló tanításukat pedig leplezett formájú háborús propagandának tartották.²²

Mátyásfüldön a helyi lakosok jelentették fel a Jehova Tanúikat 1950 decemberében a magánházaknál tartott összejöveleik miatt, illetve mert működésüket károsnak vélték az ország demokratikus fejlődése szempontjából. Tagjaik ugyanis nem jelentek meg a demokratikus összejöveleken, nem mentek szavazni, és „agitációs tevékenységet” folytattak.²³ Borsod-Abaúj-Zemplén megye Ricse községében 1951 nyarán a helyi Jehova Tanúit

---

mának csökkentése érdekében megtiltották az istentiszteletek és bármilyen összejöveleik tartását a lakásokban. Minden kiadandó nyomtatványt, sokszorosított anyagot, körlevelet, brosrát be kellett mutatniuk az ÁEH-nak annak kiadása előtt. A diakonisszaintézményeiket megszüntették, és külföldi támogatást csak az ÁEH hozzájárulásával fogadhattak el. A legálisan működő kisegyházak helyzetéről bővebben: RAJKI ZOLTÁN – SZIGETI JENŐ: Szabadegyházak története Magyarországon 1989-ig. Bp., 2012. (továbbiakban: RAJKI-SZIGETI, 2012.) 243–270. p.

²⁰ Pintér József és Tóth László levele a Budapesti Rendőrkapitánysághoz (1950. szeptember 8.) – MNL. OL. XIX-B-1-h 5650-58.

²¹ Tóth László, Pintér József levele a belügyminiszterhez (1950. november 6.) – MNL. OL. XIX-B-1-h-5650-58. 292. dob.

²² A kerületi rendőrkapitány levele a Budapesti Rendőrkapitányságnak (1950. december 28.) – MNL. OL. XIX-B-1-h-5650-58.

²³ Két mátyásfüldi lakos mátyásfüldi Jehova tanúival kapcsolatos kihallgatásáról készült jegyzőkönyv (1950. december 13.) – MNL. OL. XIX-B-1-h-5650-59.

okolták a rossz begyűjtési eredményekért. A jelentés szerint ugyanis a felekezethez tartozó 60–65 család átlagosan 40–50 %-ban tett csupán eleget a begyűjtési kötelezettségének. Továbbá népidemokrácia-ellenesnek tartották azt, hogy a katonakönyvet nem vették át.²⁴

További támadások érték őket. Így 1950. november 13-án államosították a Béthel központként szolgáló Gvadányi utcai ingatlanukat. Ekkor le tartoztatták Konrád János fiókszolgát, Bartha András fordítót, Lakó János körzetszolgát és még négy másik személyt. A Jehova Tanúi a kialakult körülményekhez igazodva országos központként az ún. Mozgó-Béthelt használták. A magyarországi egyház irányítását pedig az ún. Hetes Bizottság végezte.²⁵ Konrádék ügye végül a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága elé került, amely helybenhagyva a korábbi ítéletet 8–10 év börtönbüntetésre ítélte őket 1952. március 7-én. A bíróság szerint ugyanis a katonai szolgálat megtagadása a „népi demokrácia legfegyverzését” eredményezi, ami az „imperialisták háborús célkitűzéseit” szolgálja. A világszervezetük részére elküldött jelentések pedig azzal fenyegettek a bíróság megítélése szerint, hogy azoknak egyes adatai „ellenséges tényezők kezébe kerülve” az „ellenséges hírverés szolgálatába” állíthatók.²⁶ Eközben további letartóztatások történtek. 1950-ben 302 tagot őrizetbe vételéről van tudomásunk és többek évekre börtönbe kerültek.²⁷

Talán e politikai alapon nyugvó hatósági zaklatások „lecsendesítése” érdekében adott ki a Jehova Tanúinak budapesti csoportja egy egyoldalas tájékoztató nyilatkozatot 1951. június 7-én, amelyben leírták, hogy hitüket a Bibliára alapozzák. Költségeiket önkéntes adományokból fedezik. Nem nacionalisták és a béke töretlen hívei. Szorgalmasok, és az istentiszteleteik nem sértik a közérkölcöket, illetve az ország törvényes rendjét.²⁸ Bár ekkor még nem tartoztak a tiltott egyesületek közé, de további hatósági zaklatások érték őket.²⁹ A házi összejövetelek megtartására azonban már ekkor sem kaptak engedélyt. Rendőri jelentés alapján, engedély nélküli vallásos összejövetel tartása miatt néhány fővárosi Jehova Tanúi-tag ellen kihágási eljárást indítottak.³⁰

A Jehova Tanúinak közjogi helyzete tovább romlott 1952-ben. Egyre több helyen ellenőrizték összejöveteleiket. A ibrányi csoportjukról 1952. január 11-én készült jelentés elismeri, hogy a helyi Jehova Tanúi tagjainak részéről nem tapasztalható „demokrácia, vagy államellenes tevékenység”, de mivel nem fognak fegyvert és a katonai szolgálatot nem hajlandók teljesíteni, ezért „magatartásukkal káros hatással vannak a lakosságra”. Így a

²⁴ Gál Zoltán rendőrőhadnagy jelentése a BM IV-8. Információs Csoporthoz (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) (1952. július 2.) – Bárdos Lajos gyűjteménye.

²⁵ JTA. Do-0028.

²⁶ A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának ítélete (1952. március 14.) – ÁBTL. V-149948/4., 17-18. Másolata: JTA. Do-1760.

²⁷ Évkönyv. 1996. 99. p.

²⁸ Jehova tanúi budapesti csoportjának tájékoztató nyilatkozata (1951. június 7.) – MNL. OL. XIX-B-1-h-5650-58/1951. 292. dob.

²⁹ A BM levele a Budapesti Rendőrkapitányságnak (1951. október 13.) – MNL. OL. XIX-B-1-h-5650-59/1/1951.

³⁰ A budapesti rendőrkapitánysághoz írt felterjesztés (1951. szeptember 1.) – MNL. OL. XIX-B-1-h-1343/1/1951.

jelentésben a felekezet egész országra történő betiltását javasolták.³¹ A tiszaberceli Jehova tanúkról szóló jelentés elismeri, hogy a felekezet „az elmúlt év folyamán is csupán belső hitbuzgalmi, hitépítés kimélyítése tekintetében tevékenykedett”. Mégis a szervezet tevékenységét a demokrácia fejlődésére nézve károsnak tartja, mert tagjai fegyvert nem fognak, és nem hajlandók katonai szolgálatot teljesíteni, ezért a betiltását szorgalmazta.³² Erre 1952 márciusában került sor. Ekkor kezdték el velük szemben érvényesíteni a 00154/1952. sz. bizalmas rendeletet, amely szerint ahol nincs ÁEH-tól a hitélet vezetésére engedély, ott az érintett közösség vezetésének be kellett szereznie. Az engedély nélkül zajló összejövetelek vezetőit pedig internálták. Emellett többeket a katonai behívó megtagadása miatt ítélték el sokéves börtönbüntetésre. A belügyi szervek 1952. augusztus 22-én betiltották a Jehova Tanúi több kiadványának terjesztését, és elrendelték a fellelhető példányok elkobzását és megsemmisítését.³³ Az *Órtorony* terjesztési engedélyének visszavonására 1952. november 10-én tettek javaslatot.³⁴

A hatósági intézkedések következtében a Jehova Tanúi vezető tisztségviselőinek többsége 1953 tavaszán nem volt szabadlábon. Ebben a nehéz helyzetben Hubicsák Zoltán, Csobán József és Podlovics György körzetfelügyelők kerültek az új bizottságba. Őket 1953 novemberében tartóztatták le, de 10 nap múlva szabadon engedték őket, mert Csobán János titokban beleegyezett abba, hogy a hatóságnak dolgozzon. A bizottságot azonban újrászervezték, és helyére Pailinyi Mihály került. A bizottság legfontosabb feladata volt, hogy lefordítsák az *Órtoronyban* lévő tanulmányokat, és gondoskodjanak arról, hogy minden körzetbe, gyülekezetbe eljuttassanak egy-egy példányt. Még a munkatáborokban lévő tagjaikhoz is igyekeztek eljuttatni belőle. Nagyon sok Jehova Tanúi-tag tartózkodott ekkoriban ugyanis a munkatáborokban. A legtöbben – 265-en – a tólapai szénbányában voltak, ahol a hivatásos bányászokkal dolgoztak együtt. Utóbbiak segítségével jutottak hozzá felekezetük irodalmához, illetve rajtuk keresztül küldték ki a jelentéseiket. Újabb megpróbáltatást jelentett, hogy 1955-ben Szentendrére behívták azokat, akik akkoriban szabadultak a katonai szolgálat megtagadása miatt letöltendő büntetésükből. Ismét választás elé állították őket, és a katonai szolgálatot elutasítókat ismét többéves börtönbüntetésre ítélték.³⁵

A Jehova Tanúi, igazodva a kényszerű illegalitás körülményeihez, házanként jöttek össze, időnként más-más helyen. A hatóságok elsősorban a házról házra történő hitelesítő tevékenységüket kívánták meggátolni. Az ÁEH becslése szerint a létszámuk 4,6 ezerről főrről 4 ezerre csökkent 1951

³¹ Jegyzőkönyv az ibrányi Jehova Tanúi Egyesület működésének ellenőrzésével kapcsolatban (1952. január 11.) – MNL. OL. XIX-B-1-h/9158-28.

³² Jegyzőkönyv a tiszaberceli Jehova Tanúi Egyesület működésének ellenőrzésével kapcsolatban. (1952. január 10.) – MNL. OL. XIX-B-1-h-9158-5/1/1952. 342. dob. Másolat: JTA. Do-0516.

³³ Kőrlevél a megyei és budapesti rendőrkapitányságok részére (1952. augusztus 22.) – MNL. OL. XIX-B-1-h-9158/31/1952.

³⁴ Pest megyei Rendőrkapitányság javaslata a BM IV/9. Osztálya részére (1952. november 10.) – MNL. OL. XIX-B-1-h-5650-18. 2

³⁵ Évkönyv. 1996. 100–105. p.

és 1955 között.³⁶ Ezzel szemben a Jehova Tanúinak nyilvántartása az aktív tanúk létszámának egyenletes emelkedését mutatja, amely szerint létszámuk 1910 főről 3267 főre növekedett 1950 és 1955 között. Az illegálitás, illetve a bebörtönzések miatt azonban csökkent az általuk elterjesztett irodalom száma.³⁷

III. A Kádár-korszakban (1956–1989)

1. A folytatódó üldözések (1956–1964)

A kommunista államhatalom az 1956-os forradalom leverését követően kevésbé törődött a kisebb vallási entitásokkal. Először ugyanis a politikai ellenfeleivel számolt le, illetve a történelmi egyházakban érvényesítette befolyását. A Kádár-korszakban elsőként a belügyi szervek foglalkoztak szisztematikusan velük, és 1957–1958-ban elkezdték feltérképezésüket. Az Állami Egyházügyi Hivatal 1958-tól foglalkozott velük rendszeresen. A történelmi egyházaknál veszélyesebbnek vélték őket, mert nem rendelkeztek rögzített dogmákkal, nem voltak papjaik, és mindenki szabadon kifejthette hitnézetét. Mivel tartózkodtak a politizálástól, ezért az államhatalom attól tartott, hogy a történelmi protestáns egyházak „tisztá evangéliumot” hallgatni kívánó rétege hozzájuk csapódik. Különösen a szervezetileg ellenőrizhetetlen vallási közösségektől tartottak. Bizalmatlanul nézték a „kultúraellenességüket” (nem járnak moziba, színházba), a gyermek- és ifjúsági munkájukat és a történelmi egyházaknál aktívabb missziós tevékenységüket.

A kisebb magyarországi vallási entitásokat két csoportra bontották: A Magyarországi Szabadegyházak Tanácsának (SZET) keretében működő felekezetekre, illetve a szövetségen kívüli, illegálisan működő csoportokra. A legfontosabb legális kisegyházak élére az állam számára elfogadható vezetők kerültek, illetve az ÁEH számára elfogadható programot fogadtak el. A „hitéleti túlzásokat” (engedély nélküli prédikátorok szereplése, ellenőrizhetetlen istentiszteletek tartása, csendes napok, konferenciák, nyugati sajtótermékek behozatala stb.) esetükben is tiltották. A SZET-ből 1961 márciusára felügyeleti szerv lett, amelynek befolyását valamennyi tagegyházra és gyülekezetre biztosították. Az állami vállalatok és az országos kisegyházi központok csupán az ÁEH által engedélyezett anyagokat sokszorosíthatták, amelyek tartalmukat nézve a Hivatal érdekeit (is) szolgálták. Az írógéppel történő sokszorosítás ellen pedig adminisztratív eszközökkel is felléptek.³⁸

Az 1956-os forradalom időszakában átmenetileg a Jehova Tanúinak a helyzete is javult. A BM Budapesti Rendőrkapitánysága 1956. szeptember 13-án ideiglenes működési engedélyt adott ki számukra. Az engedély korlátozott mivoltát jelzi, hogy a szervezet csupán a főváros Reitter Ferenc u. 26.

³⁶ Veres Pál: A szekták helyzete, magatartása és tevékenysége a felszabadulástól a kormányprogramig (1955. június 7.) – MNL. OL. XIX-A-21-c (= Állami Egyházügyi Hivatal. Adattár.) 6/3.

³⁷ 1951-ben 3043 könyvet és 13835 füzetet terjesztettek, amely 1953-ban 997-re, illetve 1998-ra esett vissza. 1955-ben 2306 könyvet és 5721 füzetet terjesztettek el az országban. JTA. Do-224b.

³⁸ A legálisan működő szabadegyházak helyzetéről a Kádár-korszakban: RAJKI–SZIGETI, 2012. 213–379. p.

sz. alatti gyülekezeti helyiségben tarthatott vallásos tárgyú összejöveleteket a dokumentumban megadott időpontban. Az engedélyt azonban 1957 elején visszavonták.³⁹

A Jehova Tanúi szervezet e rövid időszakot eltekintve illegálisan működött Magyarországon, ezért nem az ÁEH felügyelete alá, hanem a gyülekezésre vonatkozó jogszabályok alapján rendészeti hatáskörbe tartoztak.⁴⁰ A belügy 1960-ban, 1961-ben, és 1962-ben kezdeményezett rendőrségi eljárást a bomlasztásukra Budapesten és más, Jehova Tanúi gyülekezetei által jobban lakott megyékben, amely során több vezetőjüket a megyei bíróságok börtönbüntetésre ítélték.⁴¹ Bognár Miklós esete bepillantást enged a velük kapcsolatos bírói gyakorlatba, mivel a büntetés kiszabásánál enyhítő körülményként vették figyelembe a polgári életben végzett munkáját, kétgyermekes családos mivoltát és betegségét. Mindezzel együtt a Fővárosi Bíróság Katonai Tanácsa 3 év börtönbüntetésre ítélte, mivel a parancsmegtagadás büntetést, még ha vallási meggyőződésre való hivatkozásra történt is, ennyire súlyosnak vélte.⁴² Ezek az intézkedések azonban csak átmeneti eredményeket hoztak, mert a Jehova Tanúi szervezet bizonyos idő elteltével újjászervezte sorait, és még körültekintőbb módon folytatta tevékenységét. Sőt az 1963. évi közkegyelem gyakorlásáról szóló 4. tvr. alapján több ismert vezetőjük szabadlábra került.⁴³ 1964 júniusában Konrád János és társai ellen azonban ismét nyomozás indult tiltott egyesülés és sajtóbüntett gyanúja miatt. A megtartott házkutatás során nagy számban foglaltak le tanulmányokat, kéziratokat és írógépeket. Az eljárást azonban kellő jogi bizonyítékok hiányában megszüntették, és csupán rendőrhatalósági figyelmeztetésben részesítették őket. Mások azonban börtönbüntetést kaptak (pl. Szinger Ádám, vagy Kolozsvári László és társai), illetve Szabolcs-Szatmár megyében hét, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében tíz fő ellen pedig eljárást indítottak tiltott gyülekezés címen. A katonai szolgálat megtagadásáért 1962-ben hat, 1963-ban 18 és 1964-ben tíz személyt ítélték el. Többeket beszélgetésre rendelték be a rendőrségre, illetve munkahelyi zaklatást éltek át.⁴⁴ A belügy titkos akciókkal igyekezett személyi ellentéteket előidézni a szervezeten belül. Ennek során Konrád János személyét lejárató leveleket szerkesztettek, amelyeket postai úton

³⁹ B.M. Budapesti Rendőrkapitányság Engedélyügyi Alosztályának Ideiglenes engedélye (1956. szeptember 13.). Másolat: JTA. Do-0153.

⁴⁰ Miklós Imre levele a BM titkárságára. – ÁBTL. V-149948/3. 103. Másolat: JTA. Do-1719.

⁴¹ Belügyminisztériumi javaslat a Jehova Tanúi korlátozására (1965. április 2.) – MNL. OL. XIX-A-21-d (= Állami Egyházügyi Hivatal. Visszaminősített TÚK iratok.) 0037-8/1965.

⁴² Fővárosi Bíróság Katonai Tanácsának Végzése (1961. augusztus 30.), Másolat: JTA. Do-2219.

⁴³ 1964-ben a Jehova Tanúi országos vezetői a következő személyek voltak: Konrád János (ország szolga), Bartha András (fordító), Podlovics György (összekötő), Völgyes Sándor, Sárközi Attila, Gelencsér György (gyülekezetszolgák) és Tóth István (körzet-szolga). – MNL. OL. XIX-A-21-d-0037-8/1965.

⁴⁴ Fontos azonban megjegyezni, hogy több tanú pozitív munkahelyi jellemzést kapott ezekben az években: Szanyi Endre – JTA. Do-1573; Böröcz Sándor – JTA. Do-1653; Molnár Mihály – JTA. Do-2531; Szinger Ádám – JTA. Do-2526.

juttattak el az aktívabb tagokhoz. Az akció azonban eredménytelennek bizonyult, mert Konrád kizárta bírálót a gyülekezetből (kb. 20 fő), illetve a vezetéshez hűségesek számára pedig kizárás terhe mellett megtiltották, hogy szóba álljanak a kiközösítettekkel.⁴⁵

Az ÁEH munkatársai 1962-től kezdve foglalkoztak a Jehova Tanúival. Tevékenységüket nehezítette, hogy nem rendelkeztek elegendő információval róluk. A szervezetről alkotott képük az 1962. augusztus 27-én elkészült hivatali jelentésből rekonstruálható legjobban. Megítélésük szerint a Jehova Tanúinak tanítása társadalomellenes nézetekkel van tele, mivel

„a keresztény engedelmesség tanítását – felsőbb hatóságok felé – úgy tanítják, hogy a földi hatóságnak, kormánynak, állami törvényeknek bűn engedelmeskedni. Szerintük az állami és a társadalmi élet minden területén – mivel még nem jött el Jehova uralkodásának az ideje – a Sátán uralkodik. Minden földi hatalom tehát sátáni hatalom, melynek ellent kell állni. Tiltják a katonai szolgálatot, sőt még az igazolásukra szolgáló katonakönyvet sem veszik át. Nem tesznek eleget állampolgári kötelezettségüknek. Szavazáson nem vesznek részt. Társadalmi élet minden területéről visszahúzódnak. Újságot nem olvasnak, moziba, színházba nem járnak, kulturális igényeiket csak az általuk szerkesztett Bibliára, sajtókiadványaikra összpontosítják, ezen a téren képezik magukat. Szabadidejükben agitációs munkát végeznek. Tevékenységük legfontosabb tétele, a tanúságtétel, illetve a házi agitáció. Minden tagnak hetenként meghatározott órát kell agitálással tölteni, hogy a szektában maradhasson. [...] Jellemző, hogy aktív tag csak az lehet, aki legalább két újabb egyszerűbb tagot toboroz.”

A gyülekezet tagjai – a jelentés szerint – a börtönbüntetést vagy az életük feláldozását örömmel vállalják, mert „kitüntetésnek számít Jehova részéről, és aki ilyen áldozatot vállal, annak irányító szerepe lesz Jehova uralkodása idején”.⁴⁶

Már 1962-ben felvetődött az állami szervek között az a gondolat, hogy az ÁEH is tárgyaljon a szervezet országos vezetőivel. Ezt az ÁEH munkatársai ekkor még nem tartották célszerűnek, mert a tárgyalás megkezdése a vallási entitás bizonyos fokú elismerését jelentené.⁴⁷ Az ÁEH pedig a fent említett „államellenes tanok” miatt nem szándékozott működési engedélyt adni a Jehova Tanúi számára, hanem politikai munkával elszigetelésükre, illetve megszüntetésükre törekedett. Ennek során a megyei megbízottak feladata volt, hogy a helyi szervek segítségével lokális szinten feltérképezzék a szervezet tevékenységét, illetve a helyi aktivistákat arra ösztönözzék, hogy a Jehova Tanúi által erőteljesebben misszionált személyekkel foglalkozzanak. A Honvédelmi Minisztérium irányába pedig a bevonuló „jehovista” fiatalok irányába végzett politikai munkát fogalmazta meg az ÁEH. A munkahelyeknek és a helyi illetékes szerveknek is ki kellett venni a részü-

⁴⁵ MNL. OL. XIX-A-21-d-0037-8/1965.

⁴⁶ Lóránt Vilmos: Feljegyzések a Jehova Tanúiról (1962. augusztus 27.) – MNL. OL. XIX-A-21-d-0054-2/1962.

⁴⁷ Grnák Károly feljegyzése Miklós Imréhez (1962. december 14.) – MNL. OL. XIX-A-21-d-0054-3/1962. Másolata: JTA. Do-2827.

ket a maguk területén a Jehova Tanúi helyi szintű „káros tevékenységének” ellensúlyozásában.⁴⁸

Egy 1964 januárjában, Csongrád megyében készült jelentés arról számolt be, hogy a

„gyülekezeti összejövetelekre a szekta tagjai a konspiráció követelményeit betartva rendszerint egyenként, legfeljebb párosával érkeznek, és ugyanezt a módszert alkalmazzák a gyülekezetek helyéről való távozáskor is. A gyülekezeten minden alkalommal más-más szolgál. Az a személy, aki szolgál, vagyis a gyülekezetet levezeti, az úgynevezett előtanulmányozás alkalmával kiosztja a megtárgyalandó anyagot, majd maga is felkészül. A gyülekezet vallásos témájú ének vagy zsoltár elmondásával kezdődik. Ezek után a gyülekezetvezető megtartja a beszédet, amihez hozzászólnak. Ez a beszéd rendszerint valamely bibliai téma, amit elemeznek. Itt számolnak be a tagok, hogy milyen eredményeket értek el az új tagok beszerzése terén, s ugyancsak itt beszélnek meg, hogy kiket, s milyen területeket keresnek fel a jövőben. ... A szekta nagy gondot fordít a tagok vallásos szellemben való nevelésére. Ezt a célt szolgálják a különféle propagandaanyagok, amiket géppel vagy kézzel sokszorosítanak, s így terjesztenek. Ezeknek a sokszorosított anyagoknak a tartalma rendszerint valamilyen bibliai téma, amit a bibliából másoltak ki. Az így sokszorosított anyagok mellett felhasználják azokat a magyar-nyelvű brossurákat, füzeteket, amiket 1950-ig legálisan nyomtathattak. Közkezen forog közöttük több külföldön, főleg Bernben nyomtatott magyar nyelvű könyv illetve füzet, amelyek szintén bibliai témájúak. ... A mindennapi élethez közel állóbb problémákat az Órtorony példányszámai vetnek fel, amik foglalkoznak a toborozás kérdésével, s módszerbélileg is adnak útmutatást. Amíg a géppel sokszorosított tanulmányaik, valamint a fentebb említett anyagok politikai témákat nem érintenek, addig az Órtorony foglalkozik aktuális politikai kérdésekkel is. ... Általánosságban a tömegekre nincs különösebb hatással a szekta agitációs tevékenysége. Általában mindenki kineveti őket, üzemekben és közös munkahelyen pedig nevetségessé teszik őket. ... Bázisuk főleg a parasztság és a munkásság elmaradottabb rétege. Értelmiségieket nem találni soraikban.”

A Jehova tanúi a megyei egyházügyi tanácsos szerint azért veszélyesek, mert

„a misztikus vallásos tanaik hirdetését összekapcsolják a politikai eseményekkel. A nemzetközi helyzet éleződéséből a közelgő világvéget jósolják. Fokozzák az emberekben a félelem érzetét. Tagadják a Szovjetunió technikai eredményeit, sikereit. [...] Rendszeresen hallgatják az imperialista rádió magyar nyelvű adásait, és az ott hallottakat terjesztik. Megszegik a sajtótörvényt, azáltal, hogy külföldről kapott vallásos,

⁴⁸ MNL. OL. XIX-A-21-d-0054-2/1962.

de rendszerint kommunista ellenes anyagokat sokszorosítanak, s azt terjesztik tanulmányozás céljából.”⁴⁹

Az 1965-ben készült belügyi jelentés szerint a délkelet-európai országokkal együtt a magyarországi közösséget Bernből irányították. A brooklyni központ által elkészített *Őrtorony* című folyóiratot havonta két alkalommal adták ki, és a szocialista országokba illegális eszközökkel juttatták be. A magyarországi tanúk élén az 1959-ben feltételelesen szabadlábba helyezett Konrád János állt. Az ország területét szervezetenként továbbra is 10 körzetre bontották, amelyek élén egy-egy körzetszolga állt. Egy körzethez kb. 30–55 gyülekezet tartozott. A különböző nagyságú gyülekezetek élén egy hármas bizottság állt. Ismét elindították 8–10 fővel a teokratikus szolgálati iskolát 1963-ban Budapesten, később pedig más megyékben is. Kisebbségi csoportokban házi összejöveteleket is szerveztek 6–10 fővel, viszont a szolgálati gyülekezeteken 15–20 fő, míg a kirándulások, temetések, eljegyzések, vagy esküvők keretében akár 100–250 fő is jelen volt.⁵⁰

A belügy becslése szerint az országban 4,5–5 ezer személy tartozott az 1960-as évek közepén a Jehova Tanúi szervezethez, akik közül 3,5–3,8 ezer volt aktív.⁵¹ Hivatalos jelentésük szerint a hírnökök száma 2073 főről 3673 főre (77%) emelkedett 1956 és 1964 között. Az évenkénti elterjesztett könyvek száma 173 %-kal (1779 db-ról 4857 db-ra), míg a füzeteké 296%-kal (2178 db-ról 8617 db-ra) nőtt ezekben az években.⁵²

2. Az 1960-as és 1970-es években

Az ÁEH 1964 júniusában újabb javaslatot készített a Jehova Tanúinak visszaszorítására. Az addigi állami intézkedések hatékonyságáról megállapította, hogy tevékenységük átmenetileg gyengült, de a szervezet vezetése minden esetben újjászervezte a gyülekezeteket. Így az addig megtett intézkedések az ÁEH szerint nem voltak elegendőek a visszaszorításukra. A megváltozott egyházpolitikai körülményekhez igazodva ezért új megközelítési módot sürgetett. Így fő célkitűzésként politikai és operatív eszközökkel a Jehova Tanúinak egyes csoportjait szeretne volna az állami szervek befolyása alá vonni. Ezt követően pedig a vallási entitáson belül konfliktust kívánt generálni az államhoz lojálisabb, illetve „ellenséges” erők között. Ennek során adminisztratív és operatív intézkedésekkel a lojális személyek pozícióhoz juttatását tervezte a vezetésben. Az ÁEH az egyszerűbb tagok körében is erősíteni kívánta a szocialista rendszer iránti lojalitást. Azt szeretne volna elérni, hogy nyilvánvalóvá váljon számukra, hogy vallásosságuk nem feltételez szembenállást a rendszerrel. Célként fogalmazódott meg, hogy tagadják meg a politikai jellegű tanulmányok átvételét. Miután pedig sikerül az állami befolyást megerősíteni a felekezeten belül, akkor a legális működését hallgatólagosan tudomásul kívánta venni. A szervezet vezetőivel tárgyalásokat kezdeményezett, hogy fokozatosan elfogadtassa velük az

⁴⁹ A Csongrád megyei Tanács egyházügyi titkár levele az ÁEH-hoz (1964. január 13.) – MNL. OL. XIX-A-21-d-0028/1/1964.

⁵⁰ ÁEH javaslata a Jehova Tanúinak visszaszorítására (1964. június 16.) – MNL. OL. XIX-A-21-d-0037-9/1965.

⁵¹ MNL. OL. XIX-A-21-d-0037-8/1965.

⁵² JTA. Do-224b.

állami ellenőrzés valamilyen formáját. Az ÁEH elnöke úgy vélte, hogy a fiatal, katonaköteles Jehova Tanúi-tagok bevonulását körültekintéssel kell előkészíteni. Oly módon, hogy ne legyen módjuk az ország törvényeit nyíltan megsérteni, de feltétlen vonuljanak be. A hadseregen belül azonban speciális nevelés alá kell vonni őket, hogy később a normális katonai szolgálatba bevonhatók legyenek. A katonai szolgálatot megtagadók elítélését ellenezte, mert az állami szervek tapasztalatai szerint a katonai szolgálat megtagadásáért hosszabb időre börtönbe került személyekből kerültek ki a „legfanatikusabb vezetőik”.⁵³ A katonai szolgálatot megtagadók számának csökkentése érdekében a belügy szükségesnek vélte, hogy a Kiegészítő Parancsnokságok a területi társadalmi szervekkel közösen a bevonulás előtt foglalkozzanak a fiatalokkal. Másrészt a bevonulás után a parancsnokok a párt politikai munkásai számára biztosítsák annak lehetőségét, hogy 2–3 héten át foglalkozhassanak ezekkel a fiatalokkal.⁵⁴

A belügy is támogatta azt a gondolatot, hogy a Jehova Tanúit a hallgatólagos legalitás irányába befolyásolják. Így Konrád 1964-es hatósági figyelmeztetések elmondták neki, hogy azt tartanák helyesnek, ha ismeretnek a BM-mel a további működésükre vonatkozó elképzelésüket. Konrád válaszában kifejtette, hogy ő hajlandó lenne az összejöveteli helyeiket meghatározni és a tanulmányokat a BM-nek bemutatni, de a fiataljaik katonai szolgálattal kapcsolatos attitűdjének megváltozására nem sok esélyt lát. Folytatásként a belügyi szervek 1965-ben több vezetővel megbeszélést folytattak a lakásaikon, vagy a BM hivatalos helyiségeiben. A megbeszélések eredményeként a Jehova tanúi képviselői két változatban is beadták az alapszabályukat. A belügy még nem tartotta elfogadhatónak a házról-házra történő hittedjesztő tevékenységre, a sajtóterjesztésre, valamint a katonai szolgálatra vonatkozó álláspontja miatt. A vidéki gyülekezetek vezetőivel is beszélgetéseket folytattak a belügy munkatársai, hogy a legális működés irányába befolyásolják őket.⁵⁵

A hatvanas évek második felétől az ÁEH-hoz hasonlóan a belügy sem tartotta indokoltnak az adminisztratív intézkedéseket. Így belső ellentétek kiélezésére és bomlasztásokra irányuló operatív intézkedésekre törekedett. A „házi agitáció” esetében pedig az igazoltatást és a helyszíni figyelmeztést alkalmazta. A külföldi vallásos irodalmuk becsmérlésére ellen is küzdött.⁵⁶ Az 1966-ban elkészített jelentésében sikerként könyvelte el, hogy a Jehova Tanúi vezetői állítólag hajlandóságot mutattak a korábbi tevékenységük felülvizsgálatára. Így tanulmányaikban nem jelentek meg olyan részek, amelyek közvetlen sértették a pártállam érdekeit. Sőt a beszélgetések során többen már előzetes véleményezés céljából is bemutatták a belügyi dolgozóknak. Különösen pozitívnak tartotta a jelentés, hogy szervezet körlevél formájában hívta fel a gyülekezeti figyelmét az állam iránti lojalításra. Tiltotta továbbá híveik számára a nagyobb, 200–300 fős összejövetelek

⁵³ MNL. OL. XIX-A-21-d-0037-9/1965.

⁵⁴ MNL. OL. XIX-A-21-d-0037-8/1965.

⁵⁵ MNL. OL. XIX-A-21-d-0037-8/1965.; Konrád János: Alapszabály az Órtorony, Biblia és Traktatus Társulatnak (1965. április 1.) – MNL. OL. XIX-A-21-c-760/5.; Konrád János: Jehova Tanúi Vallásközösségének alapszabálya (1965. október 29.) – MNL. OL. XIX-A-21-c-760/6.

⁵⁶ ÁBTL. 3. 1. 5. O-19856/1–2.; 3. 1. 5. O-14916.

megtartását. A működési engedély megadására azonban a belügy még nem tartotta elérkezettnek az időt. Az elkövetkező egy-két évben a belügy a Jehova Tanúi vezetésének állam iránti lojalitását kívánta erősíteni. Másrészt el kívánta érni, hogy a felekezet alapszabályában a semlegesség formáját fejtsék ki bővebben. Ismételten javasolták számukra, hogy az istentiszteleteik helyszíneit határozzák meg. Személyi kérdésekben pedig az 1957. évi 22. törvényerejű rendelet elfogadtatását szerették volna elérni. Eszerint ne a felekezet külföldi központja nevezze ki az országos vezetőket, hanem azok személyét a magyar állam részéről is fogadtassák el. Javasolták még azt is, hogy a vallási entitás terjessze be a körzet- és a gyülekezet-szolgáinak nevét, akik felelősséget vállalnak majd a gyülekezetek rendjéért.⁵⁷ Az ÁEH ezen felül tisztázni akarta a szervezet viszonyát a hazai és a nemzetközi békemozgalommal és a szocialista Magyarországgal. A lefordított külföldi kiadványaik előzetes állami ellenőrzését szintén fontosnak tartotta.⁵⁸ A szervezet tagjai azonban továbbra sem voltak hajlandók bejelenteni az illetékes szerveknek az összejöveteleik helyét és a tanulmányok sokszorosításának helyszíneit, mivel azok felfedése a hitélet ellehetetlenítéséhez vezethetett volna.

Az 1970-es évek elején a pártállam politikusai a katonakérdés megoldásában is rugalmasabb magatartást tanúsítottak. Gáspár Sándor, az MSZMP PB tagja úgy vélte, hogy katonapolitikai szempontból előnyös volna, ha Jehova Tanúi és a nazarénusok katonaköteleseinek nem kellene börtönbüntetést letölteniük, hanem hároméves fegyver nélküli katonai szolgálatot teljesíthetnének.⁵⁹ Az ÁEH szintén támogatta a javaslatot. Végül a Honvédelmi Bizottság 1976 augusztusában hozta meg a határozatát (2/270/1976. számú határozat), amely lehetővé tette a fegyveres katonai szolgálatot megtagadók számára a fegyver nélküli katonai szolgálatot, amelyre 1977 februárjától nyílt lehetőség. A fegyver nélküli szolgálatot teljesítő katonai eskü helyett fogadalmat tehettek.⁶⁰

Ez a megoldás azonban nem felelt meg a Jehova Tanúi számára. A katonai fegyverfogás és az eskütétel azért okozott számukra problémát, mert magát a katonaság intézményét kifogásolták.⁶¹ A fegyver nélküli katonai szolgálat bevezetése utáni első években pedig a 101 katonaköteles Jehova Tanú-tag közül mindössze 2–2 fő választotta ezt a lehetőséget 1977–1978-ban.⁶²

⁵⁷ Belügyminisztérium javaslata a Jehova Tanúi vallásközösség alapszabályzatának módosítására és a további koordináló feladatok elvégzésére. – MNL. OL. XIX-A-21-d-0037-20/1966.

⁵⁸ Telepó Sándor: Feljegyzés a Jehova Tanúi vallásközösség alapszabályával és a további tárgyalásokkal kapcsolatban (1967. augusztus 9.) – MNL. OL. XIX-A-21-d-0037-20/1966.

⁵⁹ ÁEH belső feljegyzés Miklós Imre részére (1970. december 31.) – MNL. OL. XIX-A-21-d-0028-1/1971.

⁶⁰ Czinege Lajos levele Benkei András belügyminiszterhez. (BM. miniszteri iratok Nyt. szám 094/1977/2), (1977. január 31.), Másolat: Bárdos Lajos gyűjteménye.

⁶¹ Madai András feljegyzése (1971. január 26.) – MNL. OL. XIX-A-21-d-0028-1/1971.

⁶² A honvédelmi miniszter jelentéstervezete a Honvédelmi Bizottságnak. (é.n. valószínűleg 1978. szeptember) – MNL. OL. XIX-A-21-d-0039-4/1978.

A Jehova Tanúinak az összejövetelei továbbra is illegálisak voltak, mégis az ÁEH az 1970-es években csupán indokolt esetben tartotta célra vezetőnek a jogi és adminisztratív intézkedéseket. Nem akarta ugyanis élezni az állam és a felekezet közötti ellentétet, illetve tartott a mártír-tudat kialakulásától. Helyette a kitartó és türelmes politikai tevékenységet helyezte előtérbe, amelynek eredményeként, bár engedett a „tanúk” társadalmi élettől való zárkózottsága, a hitéleti tevékenységük erősödött. A Jehova Tanúinak vezetése a kialakult helyzetet kedvezőnek tartotta, ezért nem sürgette a jogi rendezést. Sőt több évi szünet után titokban ismét felújította a teokratikus szolgálati iskolát. Azokban a megyékben, ahol a legintenzívebb volt a Jehova Tanúinak a tevékenysége, ott az ÁEH munkatársai a vezető „jehovistákkal” személyes beszélgetéseket folytattak a „társadalomba való beilleszkedésük továbbfejlesztése”, a „szektagok kedvező befolyásolása” és a szabálytalanságok megelőzése érdekében. A kialakult helyzetben az ÁEH kihasználta a protestáns és a kisegyházak energiáit is velük szemben. Így 1972-ben az egyházak vezetőit arra ösztönözték, hogy lépjenek fel a Jehova Tanúi vallási közösség és a többi illegálisan működő vallási entitás ellen.⁶³

Új elemként jelent meg velük kapcsolatban, hogy 1975-re sok tanú világvégét hirdetett, ami a hithirdetői tevékenységük kiszélesedéséhez vezetett. A belügy számára adminisztrációs intézkedésekre – jogszabály hiányában – kevés lehetőség nyílt. Így a rendőrök igazoltatták, illetve figyelmeztető beszélgetéseket folytattak a házankénti hitterjesztést végző személyekkel. Ez azonban csupán rövid időre fogta vissza az érintetteket.⁶⁴ Ezzel párhuzamosan a párthatározatnak megfelelően az 1960-as évek közepétől kezdve több őket lejártni szándékozó cikk megjelent a különféle napilapokban.

A kedvezőbb működési lehetőségek eredményének tudható be, hogy a vizsgált időszakban a hitterjesztésben aktív szerepet betöltő híveik száma megduplázódott (3970 főről 8193 főre), az általuk elterjesztett irodalom pedig megsokszorozódott. Különösen az 1975 és 1977 közötti években terjesztettek el sok irodalmat (19–21 ezer példány könyv, illetve 21–25 ezer példány füzet).⁶⁵

3. Út az állami elismerésig (1980-as évek)

Az 1980-as évek elején eltérően léptek fel a helyi hatóságok a Jehova Tanúival szemben. Egyes megyékben évekig nem foglalkoztak velük, míg más-
hol missziós tevékenység esetén szabálysértési eljárást indítottak ellenük.⁶⁶ A legnagyobb problémát továbbra is a katonai szolgálat megtagadása jelentette. 1980 és 1985 között vallási okok miatt mintegy 300 személy tagadta meg a katonai szolgálatot, akiknek közel kétharmada a Jehova Tanúi gyü-

⁶³ Grnák Károly levele Kövesdi Jánoshoz (1971. november 17.) – MNL. OL. XIX-A-21-d-0028-2/1971. 62. dob.; Grnák Károly: Javaslat a Jehova Tanúi és a betánista lelkészek tevékenységével kapcsolatosan (1972. március 8.) – MNL. OL. XIX-A-21-d-0028-1/1972.

⁶⁴ Összefoglaló jelentés (1975. október 30.) – ÁBTL. 3. 1. 5. O-19856/1. 188-191.

⁶⁵ JTA. Do-224b sz. jelentés.

⁶⁶ Csongrád megyei egyházügyi titkár éves jelentése. – MNL. OL. XIX-A-21-d-007/4/1984. 134. dob.

lekezet tagja volt. Az ÁEH állítása szerint ekkoriban azonban a sorköteles jehovisták negyede eleget tett a fegyver nélküli katonai szolgálatnak, míg a Jehova Tanúi szerint elhanyagolható volt azok arányszáma, akik éltek ezzel a lehetőséggel. A honvédelmi kötelezettségüket megtagadókkal szemben a Katonai Ügyészség és a Katonai Bíróság gyorsított eljárás keretében büntető eljárást folytatott, és minden esetben a katonai szolgálat idejét meghaladó börtönbüntetést kaptak.⁶⁷

A Jehova Tanúi az 1970-es és az 1980-as években tavasztól ősziig az erdőben tartották az összejöveteleket. 1984-ben egy civil ruhás rendőr azt javasolta nekik, hogy kérjenek engedélyt a rendezvény megtartására. 1984. október 23-án találkoztak a Jehova Tanúi a BM magas rangú tisztviselőivel. Ettől kezdve a gyülekezetek országszerte engedélyt kértek az összejövetelek megtartására. Néha meg is kapták.⁶⁸ Az ÁEH a bizalmuk megnyerése érdekében a Jehova Tanúi vezetősége kérésére elősegítette, hogy az 1985. évi bécsi kongresszusukra 1200 személy turistaként kiutazhasson. Míg a korábbi években a konferencia anyagát kisebb-nagyobb csoportokban szabadterén, erdőben vagy magánházakban vették át, addig 1985-ben az ÁEH előzetes elvi, az illetékes rendőrkapitányságok hatósági engedélyével 3 helyen 1–1 napos összejövetel keretében vitathatták meg.

A Jehova Tanúinak helyzete az 1980-as évek második felében tovább javult. A bécsi konferenciájukra 1986-ban már 1800 személy utazhatott ki turistaként hatósági engedéllyel. Ugyanettől az évtől kezdve a rendszerváltozásig az ország 13 helyszínén vitathatták meg legálisan a kongresszusi anyagukat. Az összejövetelek egy részét szabadban, más részét magánházakban tartották. A rendezvényen filmezni és fényképezni tilos volt, amellyel azt kívánták megakadályozni, hogy a jelenlévő nem tagok (újságírók, fotóriporterek, belügyi tisztek) fotózzanak. A rendezvényeken állambiztonsági problémák nem voltak. A hatóságok magatartásukat fegyelmezettnak tartották, amely során kerültek a feltűnést és a negatív politikai megnyilatkozásokat. További novum volt 1986-ban, hogy a hatóságok 10 ezer könyv behozatalát engedélyezték azzal a feltétellel, hogy csak saját híveik között terjeszthetik.⁶⁹

A Jehova Tanúi közjogi helyzetének rendezése nem ment zökkenőmentesen. 1986. december 12-én Völgyes és Oravecz az ÁEH munkatársai-val folytatott tárgyaláson egy Magyarországon megrendezésre kerülő kongresszus ötletét vetette fel. Az ÁEH részéről Bai László kifogásolta a Jehova Tanúinak hittedesítő módszereit, illetve úgy vélte, hogy a szervezet nem

⁶⁷ Kamarás János: Jelentés a fegyveres katonai szolgálat lelkiismereti okokból történő megtagadásának tapasztalatairól (1985. július) – MNL. OL. XIX-A-21-d-008-8/1987. 148. dob.

⁶⁸ Évkönyv. 1996. 107–110. p.; Bekker Kálmán – Szabó Ferenc kérelme a Bp. III. kerületi Főkapitányság vezetőjéhez (1985. szeptember 16.), másolat: JTA. Do-0716; Bekker Kálmán – Szabó Ferenc kérelme a Bp. III. kerületi Főkapitányság vezetőjéhez: Összejövetel időpontjának bejelentése a rendőrségnek. (1985. augusztus 31.) másolat: JTA. Do-0717.

⁶⁹ MNL. OL. XIX-A-21-d-0019/1-2/1986. 146.; XIX-A-21-d-008/6/1986.; XIX-A-21-d-019/6-1/1987.; XIX-A-21-d-00196/6/1987.

tesz meg mindent közjogi helyzetének a rendezése érdekében.⁷⁰ Az 1987 májusára tervezett szokásos összejövetelek megtartásához az ÁEH nem járult hozzá. Ennek ellenére a szervezet vezetése a szokásos keretek között megrendezése mellett döntött. Kérték ezért a belügyi szerveket a bejelentésük tudomásul vételére, illetve, hogy a rendezvényeiket ne zavarják meg az ellenőrzéseikkel. A belügy illetékesei válaszukban közölték, hogy az illegális összejövetelek ellenőrzésétől nem tekinthetnek el. Arra biztatták őket, hogy tegyenek konkrét lépéseket szervezetük legalizálása érdekében. Az ÁEH munkatársai 1987. április 15-i tárgyalás alkalmával közölték Völgyes Sándorral, hogy a korábbi gyakorlat alapján kérhetik a májusi értekezleteik megtartásának hatósági engedélyezését. Az 1987. április 22-i tárgyaláson azonban a Jehova Tanúit képviselő Völgyes Sándor és Oravecz László tájékoztatta az ÁEH tisztviselőit, hogy miután több mint 100 helyszínről van szó, ezért az idő rövidsége miatt a kérelmeket nem tudják elkészíteni. Ezért az eredeti elgondolásuk szerint csendben, feltűnés nélkül, ügyelve a rendre és fegyelemre, engedély nélkül jönnek össze. Az ÁEH munkatársa sajnálkozását fejezte ki a döntésük miatt.⁷¹

A Jehova Tanúi világszervezetének tárgyaló delegációja (Milton G. Henschel, a világszervezet elnökhelyettese, Theodore Jaracz vezető testületi tag, Willi Karl Poll, a Kelet Iroda helyettes vezetője) a magyar vezetőkkel (Völgyes Sándorral, Oravecz Lászlóval) kiegészítve 1987. augusztus 18-án találkozott az ÁEH munkatársaival. A megbeszélésen az ÁEH munkatársai kihangsúlyozták, hogy azt szeretnék, ha a Jehova Tanúi Magyarországon a többi elismert felekezethez hasonlóan legális keretek között működhethetne. A megbeszélésen a világszervezet vezetői kifejezték készségüket a tárgyalások folytatására, és meghívták az ÁEH tisztviselőt a felekezet brooklyni központjába. A meghívás elfogadását az ÁEH munkatársai nem tartották időszerűnek.⁷² Az 1988. május 12-i megbeszélésen előrehaladást regisztrálhattunk, mert megegyezés született arra nézve, hogy a Jehova Tanúi benyújtják az alapszabály-tervezetüket elbírálásra. Sarkadi Nagy Barna tájékoztatta a tárgyalópartnereit, hogy a magyar kormány vizsgálja az alternatív katonai szolgálat bevezetésének lehetőségét. Megkérdezte a tárgyalópartnereit (Völgyes, Oravecz), hogy híveik vállalnák-e a polgári szolgálatot. Erre azonban konkrétan választ nem adtak, mivel ahhoz a világszervezetük vezetőinek állásfoglalása volt szükséges.⁷³ A tárgyalások azonban tovább folytatódtak, amelynek eredményeként 1989. június 27-én, négy nappal az ÁEH megszűnése előtt sor került az állami elismerésekre.⁷⁴

⁷⁰ Bai László: Emlékeztető a december 12-én Völgyes Sándorral és Oravecz Lászlóval folytatott megbeszélésről (1986. december 15.) – MNL. OL. XIX-A-21-b (= Állami Egyháziügyi Hivatal. Általános iratok) 57560/1986.

⁷¹ Bai László emlékeztetője a Völgyes Sándorral folytatott 1987. április 14-15. és 22. megbeszéléséről. – MNL. OL. XIX-A-21-d-0019/5/1987.

⁷² Jelentés a Jehova Tanúi Világközpontjának vezetőivel folytatott tárgyalásról. – MNL. OL. XIX-A-21-d-0019/6-2/1987.

⁷³ Bai László: Emlékeztető a Jehova Tanúi vezetőivel történő tárgyalásokról (1988. május 16.) – MNL. OL. XIX-A-21-d-0018/7/1988.

⁷⁴ 4/1989. (VI.30.) ÁEH határozat; Jehova Tanúi Elnöklő Bizottságának körlevele: JTA. Do-2818.

Summaries in English

Losen Possibilities. Internal Affairs of Pope Clemens VII's and Hungarian King Louis II's Countries (1523–1526)

Nemes, Gábor

The Pope interfered several times with shaping the internal political power relations of Hungary in order to rule out political figures causing internal hardships and support figures that were loyal to the Holy See beyond doubt. Although István Verbóci enjoyed the full support of the Pope, his promotion to the office of palatine can not be attributed to any direct papal interference. However, in case of the Chancellor's office his Holiness exerted serious pressure. He promoted István Brodaries, the Hungarian king's envoy to Rome to the office, instead of László Szalkai Archbishop of Esztergom, who was presented in unfavourable light in Nuncio Burgio's reports to Rome who had received this denouncing information from János Bornemissza. At the same time, the diplomacy of the Holy See got into difficult situation, since the Pope would have needed the services of Szalkai in the matter of returning the Czech Utraquists to the Catholic Church which issue had gained importance because of the unification of the radical Picard sect with the Lutherans. So, Clemens VII had promised the biretta to Szalkai in case of the success of the confessional union, but later he made it dependent upon Szalkai's resign from his Chancellor's office. Paradoxically, the promised biretta was simultaneously a means of motivation and recompense.

The response of Alistáli Farkas Jakab from 1652 as a source of *De summa scholarum necessitate* of Apáczai

Posta, Anna

Alistáli Farkas Jakab and Apáczai Csere János both were students of the Academy of Utrecht in the middle of the 17th century, thus the interference of their works is not surprising at all. In 1652, when Alistáli presented his dissertation about schools (*Problemata aliquot ad politiam ecclesiasticam de scholis*) under the presidency of Voetius Gisbert, Apáczai was present as well. Four years later, on 20th November, 1656, in Kolozsvár, he gave his famous inaugural speech (*About the need for education and state of schools in Hungary*). Bán Imre, in his monograph of Apáczai, holds that the disputation of Alistáli is the most inspiring prefiguration of the inaugural speech titled *De summa scholarum necessitate*. However, he hardly mentions the correspondences between the two, he does not analyze the philology and content of the texts. The main aim of this paper is to do so: to detail analogies mentioned by Bán Imre and to reveal more, so far unknown similarities. In addition to the comparative text analysis and the presentation of the speech about the usefulness of schools, this paper also

deals with the bibliographic and typographic background of the disputation of Alistáli from 1652, and gives an insight to Farkas Jakab's political dissertations issued in Utrecht, in 1654.

Supplement to Literary Heritage of Some Manuscripts Paul Debreceni Ember

Csorba, Dávid

This article focuses on theological and literary effects of texts and manuscripts of a Hungarian preacher, Paul Debreceni Ember (1661–1710). He edited the first church history on Calvinist denomination in Hungary (*Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*, Utrecht, 1728). Csorba supposes that there should be existed a funeral sermon over the famous Calvinist preacher, George Komáromi Csipkés written by Paul Ember. He verified with philological data that Paul Ember worked as an editor not only of this above mentioned book, but of an apology, made first by the Anglican Bishop John Jewel (*Apologia Ecclesiae Anglicanae*): which address turned in Hungarian edition to *Apologia Ecclesiae Reformatae* (1704). Csorba had found some of his books and manuscripts in libraries of Reformed College in Patak and in Debrecen, and then analyzed phenomenon of shaping texts from the previous form before Paul Ember to its heritage, some following texts copies of that church history. The scope of philology and intellectual history in that field signs how these texts refer to the spirituality of its beholders.

Roman Catholic Clergy in Archdeacon of Felcsík (Transylvania) in the Revolution and Freedom Fighting of 1848 and 1849

Tamási, Zsolt

Under the revolution, the Transylvanian Roman Catholic bishopric for the rural dean districts priesthood of Felcsík, similarly to the priesthood of all other Hungarian regions, and some of the civil transformation, had to take position imminent relatedly, with the church's possible reforms. Their personal attitude towards the revolution had an effect on the military events under the war of independence then. In this study, we are struggling along restricting the analysis to Roman Catholic Archdeacon of Felcsík circumference that remained with the help of archival data to take the measure for an area's Catholic priesthood onto the changes, the susceptibility of truth and the ensued his effect has on events. We see it, comparing with the Transylvanian rural dean circumferences, that the Felcsík was found little active in the military encouragement. With the Episcopal broadcasting, the transmission of Episcopal orders insuring the church inner communication concerned to the district priesthood the Archdeacon office occurred with his broadcasting everywhere. Rightfully probable, that the area of Felcsík occurs because of the deficiency of the Archdeacon broadcasting in an area the lack of information, what is full in a measure

rings it, that the Felcsík circumference's rural dean, Potyó Ferenc did not attest too big interest the ensued for changes, nothing which can be documented made a revolutionary activity. The rural dean's indifference did not characterize the circumference's full priesthood, only it made very difficult the revolutionary taking a role. Can be emphasized since, that on the beginning of the revolution active inspiring activity is noticeable which can be revealed in the area, on the other hand because of the Archdeacon's indifference under an informational blockade the priesthood from Felcsík missed the diocesan synodical works already, the war of independence was not able to occur uniformly on his beginning, so the Austrian counter-revolutionary effect was stronger here in Felcsík. Like this only the Russian intervention age the priests may have attested his commitment unambiguously beside the case of the revolution, when they obey the direct decrees excluding the Archdeacon broadcasting. The revolutionary government asked the adjacent rural dean for the deduction of the circumference's assembly counting on the help of the Archdeacons advocating the war of independence at the time of the Russian burglary. The priests confronted it on this assembly that their Archdeacon did not send on the earlier circulars. Into the war of independence the participation of the area's priesthood – despite the Archdeacon indifference – is after all considerable, since the bigger part of the priesthood serving in the area after the driving in of the revolution and a war of independence the Austrian retribution was seriously affected.

Jehovah's Witnesses and the Hungarian state authorities between 1945 and 1989

Rajki, Zoltán

The political changes at the turn of 1944-45 were promising for small churches in Hungary, being in an unfavourable legal situation at the time. Thus, the previously (1939) banned small churches (including Jehovah's Witnesses as well) were granted free operation from July 31, 1945 on. Thus their members who had been incarcerated in prisons and internment camps regained their freedom in the spring of 1945. What's more, leaders of the organisation gathered their followers, who had been scattered during the war, into congregations. To settle their legal situation, they founded Jehovah's Witnesses Association of Hungary on July 28, 1946.

Jehovah's Witnesses were the most significant illegally operating religious entity. Firstly, local authorities banned their gatherings in several towns, on the pretence of various administrative reasons. On November 13, 1950, their property on Gvadányi street, serving as a branch office was collectivised by the state. More arrests took place and several of them spent years in prison. Jehovah's Witnesses were prohibited in 1952 and leaders of unauthorised gatherings were taken to internment. Furthermore, authorities banned the distribution of the Witnesses' several publications and ordered the confiscation and destruction of still extant copies. Adapting to the circumstances of unwilling illegality, Jehovah's Witnesses gathered in their houses and continued their missionary activities.

Jehovah's Witnesses kept operating illegally in Hungary in the Kádár era, thus they did not fall under the supervision of the State Office for Church Affairs (ÁEH), but under law enforcement, as regulated by laws on assembly. To subvert them, Internal Affairs (IA) agencies initiated police procedures in the first years of sixties, and several of Jehovah's witnesses were sentenced to prison by county courts. ÁEH officials started to address the issue of Jehovah's Witnesses in 1962. In their judgement, the teachings of Jehovah's Witnesses are full of anti-society views. Later from the second part of the sixties, neither the ÁEH, nor IA considered administrative moves as necessary. In fact, IA and ÁEH officials had talks with several leaders of Jehovah's Witnesses from that time. They were still illegal, but in the 1970's the ÁEH considered legal and administrative measures as practical only in well justified cases. Witnesses' situation further improved in the second half of the 1980s. From 1985, they could legally discuss their convention materials at more sites in the country and their Vienna conventions could also be attended by more than thousand people as tourists, with consent from the authorities. Settling the legal situation of Jehovah's Witnesses was not a simple process, but the negotiations with state and church leaders progresses and as a result, on June 27, 1989, they were recognised by the state.

Sztrájkok a pécsi jezsuita Pius Gimnázium építkezésén 1913-ban¹

Somodi Imre

A Zichy Gyula pécsi püspök nagylelkűsége által létrejött pécsi jezsuita Pius Gimnázium 1912-es megnyitásától két évig ideiglenes helyszínen, a József utca 19. szám alatti püspöki bérházban működött. Ezen idő alatt épült fel végleges otthona a Makár utcában (ma Ifjúság útja) lévő püspöki szőlő területén. A monumentális épület kivitelezése hatalmas munka volt, melyet a püspök a Reiszter Ádám és Fónagy Béla építési vállalkozók alkotta társulást bízta meg. A munkálatok 1913 júniusában kezdődtek és gyors ütemben haladtak: 1913 októberében megtartották a bokrétaünnepélyt; 1914 júliusában a jezsuiták beköltözhetek az épületbe; 1914 szeptemberében pedig a Pius diáksága már új otthonában kezdhette a tanévet. Ennek ellenére az építkezés nem folyt zavartalanul: anyagiak hiányában a templom és a nyugati szárny építését el kellett halasztani; az épület olcsó kivitele érdekében egyszerűsítéseket szorgalmazó P. Jablonkay Gábor SJ igazgató gyakran került ellenétbe Pilch Andor tervezővel; az időközben kitört világháború miatt az épület nagy részét katonai kórház céljára foglalták le, illetve Fónagy Béla építési vállalkozó követelése és az elvégzett munka valós értéke között utóbb százezres nagyságrendű különbségre bukkantak.² A hátráltató tényezők sorába tartoznak az építkezésen kitört sztrájkok is, melyek bemutatására jelen közlemény vállalkozik.

Az események rekonstruálásához levéltári dokumentumok mellett három különböző világnézetű pécsi sajtótermék, a katolikus *Dunántúl* és a liberális *Pécsi Napló* napilapok, valamint a szociáldemokrata *Munkás* hetilap tudósításait használtam fel. Rendkívül fontos lett volna áttekinteni a keresztényszocialista *Pécsi Újlap* cikkeit is, annál is inkább, mivel a keresztényszocialisták az események kulcsszereplői voltak. Sajnálatos módon azonban a *Pécsi Újlap* 1913. évfolyama elveszett.³ A *Munkás* és a *Pécsi Újlap*, bár egyaránt a munkásság orgánuma volt, egymáshoz való viszonyát a következők jellemzik: „A két lap nem a legbarátságosabb viszonyban van egymással. Ugyyszólván minden lapszám foglalkozik a másik lap szidalmazásával. Míg az »Uj Lap« a »Munkást« szemetesládának szokta rendesen címezni, addig ez amazt »Pfüjlap« jelzővel illeti.”⁴ A „klerikálisok szemé-

---

¹ A Magyar Történelmi Társulat vándorgyűlésén, Pécsen 2012. szeptember 22-én tartott előadás írásos változata.

² A gimnázium alapításáról, kezdeti éveiről bővebben: SOMODI IMRE: A pécsi Jézus Társasági Pius Kollégium alapítása. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2010. 1. sz. 66–87. p.

³ A Dél-Dunántúli Regionális Könyvtár és Tudásközpont, illetve az Országos Széchényi Könyvtár munkatársainak tájékoztatása alapján.

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL. BML.), Pécs szab. kir. város Rendőrkapitányi Hivatal iratai, 69. Az 1913. évre vonatkozó munkásmozgalmak adatai. (A levéltár korszakra vonatkozó rendőrségi iratai a tanulmány írása idején rendezetlenek voltak, így a hivatkozás dobozra történik a dokumentum címének megadásával.)

teszládája” minősítést a *Munkás* is előszeretettel alkalmazta a *Pécsi Újlapra*. A két napilap szemléletére pedig jellemző, hogy a sztrájk kapcsán a katolikus *Dunántúl* a munkásokról szól nagyobb jóindulattal, s elmarasztalja a vállalkozókat, míg a liberális *Pécsi Napló* éppen fordítva. A *Dunántúl* továbbá kiemeli a Pécsi Keresztény Szociális (Keresztényszocialista) Egyesület⁵ szerepét a munkabéke megteremtésében, míg a *Pécsi Napló* enyhe kritikával illeti a keresztényszocialistákat.

Pécsett a 20. század elején szervezettség és öntudat szempontjából az építőipari munkásság – természetesen a bányászok mellett – kiemelkedett az egyéb szakmák képviselői közül. 1913 őszén több építőmunkás-sztrájk is kirobbant a városban: a Pius Gimnázium építkezésén kitört sztrájkok mellett sztrájkoltak a Neuschloss cég munkásai a cég két különböző építkezésén is, a Jaulus cég építőmunkásai, illetve a Somogyi és Tarján cég építőmunkásai. Abban az évben a pécsi építőmunkások között jelentősen erősödött a keresztényszocialisták befolyása, s másfélszer több építőmunkás tartozott a keresztényszocialista szakszervezethez,⁶ mint a szociáldemokratákéhoz.⁷ Ennek magyarázata minden bizonnyal az, hogy ekkor vette kezdetét az egyházi megrendelésben épülő Pius Gimnázium nagyszabású építkezése, ahol – az építető, Zichy Gyula kikötése szerint – csak keresztényszocialista munkások dolgozhattak.⁸ Mindazonáltal az építőmunkások őszi sztrájkhulláma a Pius Gimnázium építkezését is elérte.

Azonban az építkezésen kitört első sztrájk mégsem az építőmunkásokhoz kötődik. 1913. augusztus 6-án (más forrás szerint 7-én) 30–40 keresztényszocialista fuvaros szüntette be a munkát a gimnázium építkezésén. A sztrájk augusztus 9-ig (más forrás szerint 11-ig) tartott, amikor végül létrejött a megállapodás. Reiszter Ádám és Fónagy Béla építési vállalkozók teljesítették a fuvarosok követeléseit.⁹

⁵ Az egyesület nevének említése „Keresztény Szociális” és „Keresztényszocialista” formában egyaránt előfordul. Vö.: Pécs lexikon. I. köt. Pécs, 2010. 386. p. Mivel a sztrájkjal kapcsolatos források többnyire az utóbbi jelzõt használják, ezért magam is ezt teszem.

⁶ Keresztényszocialista Építőmunkások Országos Szövetségének pécsi csoportja. Bővebben: Pécs Lexikon, I. köt. 2010. 386. p.

⁷ MNL. BML. Pécs szab. kir. város Rendőrkapitányi Hivatal iratai, 69. Az 1913. évre vonatkozó munkásmozgalmak adatai. Illetve: A rendőrség nyomtatott évi jelentése az építőmunkások sztrájkjairól. In: Válogatott dokumentumok a baranyai–pécsi munkásmozgalom történetéhez, I. köt. Pécs, 1968. (továbbiakban: Munkásmozgalom. 1968.) 347–348. p.; A baranyai–pécsi munkásmozgalom története, I. köt. Szerk.: Szita László, Pécs, 1985. 274–276. p.

⁸ Pécsi Püspöki Levéltár (továbbiakban: PPL.) III. 4. (= A Pius Internátus iratai.) Pius tervrajzok, 1/1. Szerződés Zichy Gyula püspök és az építési vállalkozók között, 1913. július 2., 7. pont. PPL. III. 4. Pius tervrajzok, 1/2. Megállapodás az építési vállalkozók és a Pécsi Keresztényszocialista Egyesület között, 1913. július 2.

⁹ MNL. BML. Pécs szab. kir. város Rendőrkapitányi Hivatal iratai, 69. Az 1913. évre vonatkozó munkásmozgalmak adatai.; *Dunántúl*, 1913. augusztus 12. 4. p. A fuvarosok eredeti munkafeltételeiről egyébként az alábbi dokumentum tájékoztat: PPL. A Jézus Társasági pécsi kollégium építkezésére vonatkozó iratok III., 2. A Pécsi Keresztényszocialista Egyesület levele Pilch Andornak, 1913. május 8.

1913. augusztus 28-án, csütörtökön 12 órakor a Pius Gimnázium építkezésén dolgozó 180 (más forrás szerint 120) férfi és 120 (más forrás szerint 130) női napszámos segédmunkás magasabb bért, méltányosabb bánásmódot, több női napszámos foglalkoztatását, illetve „kézi hordládák helyett habarcsdézsák alkalmazását”¹⁰ követelve beszüntette a munkát. Ungár Antal mérnök, művezető, az építési vállalkozó képviselője úgy ítélte meg, hogy a napszámosok bére meghaladja a szokásost, a női segédmunkások száma pedig több, mint elég, ezért nem teljesítette a követelést. Hivatalos vizsgálatot kért az ügyben, és jelentette a sztrájkot a pécsi rendőrkapitányságnak és a Keresztényszocialista Egyesületnek.¹¹ Reiser és Fónagy vállalkozók álláspontja a kialakult helyzetről a következő volt: „A napszámosok és napszámosnők óránként két fillér fizetésemelést követelnek, amit mi nem adhatunk meg, mert már eddig is a Pécssett szokásos bérek maximumát fizetjük. A férfi napszámosok 32–38, sőt 40 fillért is keresnek óránként, a nők pedig 22 fillért. Ez oly magas bérösszeg, aminél magasabbat Pécssett nem fizetnek. A bizalmi férfiakkal már érintkezésbe léptünk s remélhetőleg sikerül elhárítani az akadályokat.”¹² A vállalkozók állításai a napszámosok órabérééről nyilvánvalóan nem állják meg a helyüket, hiszen a segédmunkások alacsonyabb órabért követeltek (lásd később!), mint amit Reiser és Fónagy szerint eddig fizettek nekik.¹³

A segédmunkások és az építési vállalkozók között aznap nem született megállapodás. A sztrájkolók négy férfi és négy női tagból álló bizottságot választottak maguk közül, amely 29-én, pénteken délelőtt engedélyt kért és kapott a hatóságoktól, hogy délután három órakor gyűlést tarthasson. Ezen a tanácskozáson a segédmunkások bizottsága mellett részt vett Ungár Antal a vállalkozók képviselőjében, Oberhammer Antal rendőrkapitány, a felek között közvetítő Keresztényszocialista Egyesület elnöke, Komócsy István, illetve Szabó József „párttitkár”.¹⁴ A segédmunkások bizottsága

¹⁰ A rendőrség nyomtatott évi jelentése az építőmunkások sztrájkjairól. In: Munkásmozgalom. 1968. I. köt. 347. p.

¹¹ PPL. III. 4. Pius tervrajzok, 8/1. Építési napló, I. köt. 60. p.; *Munkás*, 1913. augusztus 31. 6. p.

¹² *Pécsi Napló*, 1913. augusztus 29. 4. p.

¹³ Érdekességként megemlíthető, hogy egy alig egy évvel korábbi pécsi építkezésen, melynél az építési vállalkozó szintén Fónagy Béla, a művezető pedig szintén Ungár Antal volt, ugyancsak sztrájk tört ki. MNL. BML. Pécs szab. kir. város Rendőrkapitányi Hivatal iratai, 70. Sztrájkstatisztika, 1912. november 21.

¹⁴ Ez a Szabó József vélhetően nem azonos Szabó József szociáldemokrata párttitkárval, a pécsi munkásmozgalom meghatározó alakjával. Források ugyanis egyértelműen bizonyítják, hogy ebben az időben a pécsi keresztényszocialista egyesület titkári tisztségét egy Szabó József nevű személy töltötte be. *Pécsi Újlap*, 1911. július 12. 1. p.; 1914. január 13. 1–2. p. Ő volt az, aki az egyesület nevében aláírta a megállapodást Reiser Ádám és Fónagy Béla építési vállalkozókkal. PPL. III. 4. Pius tervrajzok, 1/2. További ellenérv, hogy a Pius Gimnázium építkezésén nem dolgoztak szociáldemokrata munkások. Kinek az érdekét képviselte volna a szociáldemokrata Szabó a békéltető tárgyaláson? Még nehezebben magyarázható a részvétele, ha tekintetbe vesszük a szociáldemokraták és a keresztényszocialisták közötti feszült viszonyt, és azt a tény, hogy Zichy Gyula kifejezett szándéka volt, hogy kiküszöböljenek az építkezésen dolgozó munkások között minden nem keresztényszocialista befolyást. Az, hogy esetünkben

jobb bánásmódot és béremelést követelt: a férfi segéd munkások órábéra 32 fillérről 34 fillérré emelkedjék, a női segéd munkásoké 21 fillérről 22, nehezebb munka esetén 24 fillérré. A békéltető tárgyalás nem járt eredménnyel, ezért este újabb tanácskozásra került sor a Keresztényszocialista Egyesület irodájában. Az éjszakába nyúló tanácskozáson az építési vállalkozók beleegyeztek a segéd munkások követeléseinek teljesítésébe, azzal a feltétellel, hogy férfiak esetében az órabért fokozatosan emelik fel teljesítményüktől függően – hozzátéve, hogy a teljesítmény növelésével akár a jelenleg megállapított órabérnél magasabbat is nyerhetnek. A békésen zajló sztrájk ezzel véget ért. Augusztus 30-án, szombaton a segéd munkások újra munkába álltak.¹⁵ A segéd munkások sztrájkjához a 150 főnyi kőműves nem csatlakozott. Ők mindvégig az építkezés területén tartózkodtak, de segéd munkáerő híján nem dolgozhattak. Mivel a munkát önhibájukon kívül nem vehették fel, ezért a bért a kiesett munkaidőre is követelték (összesen 1250 korona), amit a vállalkozók a sztrájkra mint vis majorra hivatkozva nem akartak kifizetni. A kőművesek pert helyeztek kilátásba, amennyiben nem kapják meg bérüket az építési vállalkozóktól.¹⁶ A kétnapos sztrájk következtében a gimnázium építkezésén összesen 694 munkanapnyi munkaidő esett ki.¹⁷

Az augusztusi sztrájk ellenére a munkások helyzete változatlan maradt, s a nekik tett ígéreteket sem teljesítették. A méltatlan bánásmód miatt a munkások elégedetlensége egyre nőtt. Ezt tetézte Márovics Andor és Schiffrich Antal munkafelügyelők megalázó viselkedése a munkásokkal szemben. Előbbi „suszternek”, utóbbi „maflának” nevezte a munkásokat. Márovics a Keresztényszocialista Egyesületet is becsmérelte. Márpedig az építető Zichy Gyula püspök határozott, szerződésben is rögzített követelése volt, hogy az építkezésen ne fordulhasson elő káromkodás, durva, illetve egyházellenes beszéd. Amennyiben ilyesmi történnék, a vállalkozók felelőssége, hogy a vétkeket azonnal elbocsássák.¹⁸ Ráadásul Márovics a munkás lányokat is zaklatta.

Szeptember 23-án, kedden reggel 8 óra 40 perckor a kőművesek keresztényszocialista bizalmi képviselői jelentették a Márovicssal és Schiffrichhel kapcsolatos panaszokat Ungár Antalnak. Ungár közölte velük, hogy vizsgálja az ügyet, és amennyiben igaznak bizonyulnak a vádak, mindkét pallér méltó büntetésben részesül. Néhány perc múlva a bizalmiak visszatértek, és közölték, hogy amennyiben Ungár Márovicsot és Schiffrichet azonnal el nem bocsátja, a munkásság sztrájkba lép. Ungár megismételte ajánlatát: vizsgálja az ügyet és még aznap ítéletet hoz. A bizalmi képviselők ezt továbbra sem fogadták el, és mivel Ungár nem akarván helyt adni a rögtönítélkezésnek, nem teljesítette kérésüket – Márovics

---

egy másik Szabó Józsefről van szó és nem a szociáldemokrata vezetőről, már csupán a név gyakorisága miatt sem lehetetlen.

¹⁵ PPL. III. 4. Pius tervrajzok, 8/1. Építési napló, I. köt. 62. p.

¹⁶ *Dunántúl*, 1913. augusztus 30. 4. p.; *Pécsi Napló*, 1913. augusztus 30. 3. p.

¹⁷ MNL. BML. Pécs szab. kir. város. Rendőrkapitányi hivatalának iratai, 69. Az 1913. évre vonatkozó munkásmozgalmak adatai. Illetve: A rendőrség nyomtatott évi jelentése az építőmunkások sztrájkjairól. In: *Munkásmozgalom*. 1968. I. köt. 347. p.

¹⁸ PPL. III. 4. Pius tervrajzok, 1/1. Szerződés Zichy Gyula püspök és az építési vállalkozók között, 1913. július 2., 11. pont.

és Schiffrich azonnali elbocsátását –, a kőművesek beszüntették a munkát. Rendőrségi adatok szerint 135 kőműves sztrájkolt, „kénytelenségből nem dolgozott” 327 napszámot.¹⁹ A munkások gyűlést tartottak, ahol a bajok forrásaként Ungárt nevezték meg, s bejelentették, hogy addig nem állnak munkába, amíg a művezetőt le nem váltják. Ezt a határozatukat táviratilag tudatták Fónagy Béla építési vállalkozóval, s kérték, hogy jelenjen meg személyesen tárgyalni.²⁰

Ungár jelentette mindezt az építetőknek, kérve, hogy hozzanak létre bizottságot az ügy kivizsgálására. Ő maga a sztrájk kitörésének okát abban látta, hogy a kőművesek hanyagul végzik a dolgukat, lusták, szemtelenek, kötekedők, így nem csoda, ha konfliktusba kerülnek a felügyelőkkel, s ilyen konfliktusokra hivatkozva aztán a felügyelők elbocsátását követelik.²¹

A tárgyalások megindultak a Keresztényszocialista Egyesület koordinálásával, de napokig eredménytelenek maradtak.²² A békéltetésbe később Székely János, az Országos Keresztényszocialista Párt központi titkára is bekapcsolódott.²³ A helyi szociáldemokraták viszont tétlenséggel és a sztrájkolók hathatós képviselőit elutasításával vádolták a keresztényszocialistákat.²⁴

A patthelyzet tehát továbbra is tartott. Ennek ellenére a *Dunántúl* szeptember 26-i száma a következőt írta: „Mint lapunk zártakor értesülünk, a délután folyamán tartott egyezkedési tárgyalás sikerrel járt. A cég ugyanis kijelentette, hogy bár elvi szempontból nem írja alá a kollektív szerződést, annak rendelkezéseit betartja. A munkások ezt tudomásul vették és a holnapi nap folyamán ismét megkezdik a munkát.” Vagy a hír volt kacska, vagy pedig valóban létrejött egy kérészetű megállapodás, amelyet aztán gyorsan fel is mondtak; mindenesetre tény, hogy a sztrájk folytatódott. Jablonkay Gábor SJ a *Dunántúl* napilap pécsi jezsuita kollégiumnak járó példányában pirossal át is húzta a hír idézett passzusát, hozzáfűzve: „Nem áll.”²⁵ Ugyanezen a napon – 26-án – jegyezték be az építési naplóba a következőket: „A kőművesek sztrájkja még mindig tart, a békés meg egyezésre ezidő szerint kevés a kilátás.”²⁶

Szeptember 25-én vagy 26-án²⁷ este 7 órakor a Keresztényszocialista Egyesület irodájában hallgatta meg az érintett feleket az építetők által

¹⁹ A rendőrség nyomtatott évi jelentése az építőmunkások sztrájkjairól. In: Munkásmozgalom. 1968. I. köt. 347. p.

²⁰ PPL. III. 4. Pius tervrajzok, 8/1. Építési napló, I. köt. 73–75. p.; *Dunántúl*, 1913. szeptember 24. 3. p.; *Pécsi Napló*, 1913. szeptember 24. 3. p.; *Pécsi Napló*, 1913. szeptember 25. 3. p.

²¹ PPL. III. 4. Pius tervrajzok, 8/1. Építési napló, I. köt. 74–75. p.

²² *Dunántúl*, 1913. szeptember 25. 4. p.

²³ *Dunántúl*, 1913. október 7. 3. p.; *Pécsi Napló*, 1913. október 7. 5. p.

²⁴ *Munkás*, 1913. szeptember 28. 4. p.

²⁵ *Dunántúl*, 1913. szeptember 26. 4. p. (A napilap említett példányának lelőhelye: PPL. III. 4. A Jézus Társasági pécsi kollégium építkezésére vonatkozó ügyiratok, 1912–1913. 98/é.)

²⁶ PPL. III. 4. Pius tervrajzok, 8/1. Építési napló, I. köt. 75. p.

²⁷ Nehezíti az időbeli tájékozódást, hogy az idevágó dokumentumokon nincs dátum, illetve a lapzárta miatt az újságokból nem mindig állapítható meg egyértelműen, hogy pontosan melyik napon történt egy adott esemény, amelyről a lap tudósít.

létrehozott bizottság, melynek tagjai Jablonkay Gábor SJ gimnáziumigazgató, Pilch Andor építész, a Pius Gimnázium épületének tervezője, Fábián Gáspár építész, az építkezés ellenőre és Truka József püspöki uradalmi jószágigazgató voltak.²⁸ Az ülésről készült feljegyzésekből²⁹ a következők derülnek ki:

Tóth Béla keresztényszocialista munkás elmondása szerint Schiffrich egy kőművest „maflának”³⁰ nevezett. Márovics pedig „susztereknek nevezte a legjobb munkásokat”, továbbá „egy leánynak azt mondta, hogy nem kap munkát, ha nem enged [...] [Márovics] bűnös szenvedélyének.” Tóth szerint Ungár mentegeti a két pallért, és nem akarja őket elbocsátani. Elmondta még Ungárról, hogy hajszolja a munkásokat: annyi a dolguk, hogy „még félre sem mehetnek”. Elmondása szerint Ungár esténként leméreti a falakat, hogy megtudja, mennyit haladtak a kőművesek. Azt hangoztatja ugyanis, hogy egy jó kőműves napi 5 köbméter falat rak fel, „magok 2 köbmétert sem!” Holott – Tóth szerint – egy kőműves egy nap jó, ha 1,5–2 köbméter falat felrak. A munkások éppen ezért követelik Ungár elbocsátását, s míg ez nem teljesül, nem hajlandók munkába állni. Ezügyben már két táviratot is küldtek Fónagy Béla építési vállalkozónak, de nem kaptak választ.

Halászek József keresztényszocialista munkás szerint „nagy a hajsza és a lárma az építkezésnél”, csak akkor folynak rendben a dolgok, ha az építetők közül megjelenik valaki. A kőművesek nem mernek amerikázni.³¹ Elmondása szerint Márovics és Schiffrich káromkodnak, Ungár pedig a püspök előtt dicséri, szemtől szemben viszont gyalázza a munkásokat.

Rákosi Ferenc azt vallotta, hogy egyszer, amikor egy segédfiú véletlenül meglökte, leszidta a fiút, de később bocsánatot kért tőle. Amikor Márovics tudomást szerzett az esetről, kérdőre vonta a fiút: „Miért nem ütötted meg a léccel?”³²

Csak erről a három vallomásáról készült tisztázat (vagy ha készült egyébről is, az elveszett), azonban Jablonkay Gábor az ülés teljes menetét

²⁸ *Pécsi Napló*, 1913. szeptember 26. 3. p.

²⁹ A dokumentumokon sajnálatos módon nincs dátum, de feltételezésem szerint azok ezen a tárgyaláson, és nem a bizottság szeptember 27-i ülésén keletkeztek. Ugyanis 27-én késő este megszületett a megállapodás, ami nem lett volna lehetséges, ha aznap kezdtek volna csak vizsgálni a munkásság panaszait. Valószínűnek tartom, hogy a panaszok számbavétele, megvizsgálása ezen a szeptember 25-i (26-i) ülésen történt, s ez alapján fogalmazta meg a bizottság azt az – ugyancsak keltezés nélküli – határozatot (lásd később!), amely tárgyalási alap lehetett a két fél között, s ezt a határozatot vitatták meg és fogadták el a felek a 27-i, szombati ülésen. PPL. III. 4. A Jézus Társasági pécsi kollégium építkezésére vonatkozó ügyiratok, 1912–1913. 98/é.

³⁰ A rendőrségi jelentésben a „maflaszáju” kifejezés olvasható. MNL. BML. Pécs szab. kir. város Rendőrkaptányi Hivatalának iratai, 69. Az 1913. évre vonatkozó munkásmozgalmak adatai.

³¹ Szándékosan lassú munkavégzéssel kényszeríteni a munkaadót az alkalmazottak követeléseinek teljesítésére.

³² PPL. III. 4. A Jézus Társasági pécsi kollégium építkezésére vonatkozó ügyiratok, 1912–1913. 98/é. Tóth Béla, Halászek József és Rákosi Ferenc vallomása.

papírra vetette. A nyolcoldalnyi, sokszor olvashatatlan és követhetetlen piszkozatból³³ egyebekre is fény derül:

Taki Antal elmondta, hogy egy alkalommal, amikor a segédekkel túlterhelt taligát cipeltettek, s azok elestek vele, „marházták őket”. Márovicsról állítja, hogy azt mondta: ha rajta állna, keresztényszocialista nem dolgozhatna itt. Taki panaszkodott Fónagy társvállalkozójára, Reiszter Ádámról is, hogy sosem jelenik meg az építkezésen, ezzel kijátszotta munkásait. (Hogy Taki Antal Reiszter Ádámról tett panaszát megértsük, ismerünkünk kell a következőket: A Pius Gimnázium felépítésére 1913 tavaszán kiírt versenypályázatnak két potenciális győztese volt: Dávid János budapesti vállalkozó, illetve a Reiszter Ádám pécsi és Fónagy Béla budapesti vállalkozók alkotta társulás. Dávid mellett szóltak az érvek, hisz árajánlata alacsonyabb volt a másikonál, vallását tekintve pedig keresztény volt, míg Fónagy izraelita. A város vezetősége azonban erőteljes nyomást fejtett ki a Reiszter–Fónagy-társulás érdekében, hogy helyzetbe hozza Reisztert, a pécsi vállalkozót. Ilyen körülmények között esett Zichy püspök választása a Reiszter–Fónagy-társulásra. Végül a tényleges munkát egyedül Fónagy végezte, Reiszter gyakorlatilag csupán a nevét adta a vállalkozáshoz.)³⁴

Komócsy István, a Keresztényszocialista Egyesület elnöke szerint az, aki csak újságcikkekből tájékozódik, nincs tisztában a sztrájk valódi okai-val. Ugyanis nem arról van szó, hogy a sztrájk azért tört ki, mert egynémely felügyelő suszternek nevezett néhány munkást, hanem ennek mélyebb indítékai, „lelki indítékai” voltak. Egyrészt a munkások méltatlan helyzete, „állandó keserűség, bosszantás”, „folyamatos” és „túlzó hajcsárlás”; másrészt a „káromkodás”. Éppen ezért, ha az ügyet sikerül megoldani, szerinte az a keresztényszocialista eszme dicsősége.

Hasonló véleményen volt Szabó József „párttitkár” is: „a strike kitörésének az oka nem a suszter, mafla szó – a multban is volt ily eset.” Az igazi ok a hónapokon keresztül „elkeseredett” körülmények között végzett munka. Szerinte a bérek már a munka kezdetekor alacsonyabbak voltak a szokásosnál.

Az építési vállalkozót képviselő Ungár Antal mérnök véleménye szerint a sztrájk kitörésének oka, hogy a munkások nem tartották be a kollektív szerződést. Azt nem is ismerik, mivel – szerinte – a keresztényszocialista bizalmiak nem világosítják fel őket. Ungár egyébként a bizalmiakról sem volt jó véleménnyel: a munkásság bizalmi képviselői nem a legjobban dolgozók, „hanem akik nagy hangon szólnak”. A sztrájk további okaként nevezte meg a keresztényszocialisták „izgatását” is. Ungár – elmondása szerint – kezdeményezett békéltető tárgyalást, de a munkások nem voltak hajlandóak tárgyalni. Szerinte a falak lemerítésére azért volt szükség, mert „elragadtatják magokat” a kőművesek, és nem dolgoznak megfelelően. Az ellenőrzéshez pedig joga van a cégnek.

Meghallgatták Márovicsot is, de sajnós a piszkozatból nem sikerült rekonstruálnom, mit mondott mentségére.

³³ PPL. III. 4. A Jézus Társasági pécsi kollégium építkezésére vonatkozó ügyiratok, 1912–1913. 98/é, Feljegyzés az építettségbizottság üléséről.

³⁴ PETRUCH ANTAL SJ: Száz év a magyar jezsuiták múltjából (1853–1950). II. köt. Az önálló magyar rendtartomány (1909–1950). Kecskemét, 1994. 63. p.; HEGEDŰS LÁSZLÓ: A „Pius”. Kollégium a Mecsek alján. Pécs, 1991. 15–16. p.

Pilch Andor meglátása szerint a munkásoknak a kollektív szerződés értelmében békéltető tárgyalást kellett volna kezdeményezniük, mielőtt sztrájkhoz folyamodtak volna. Tóth Béla erre azt mondta, hogy a munkások erről nem is tudtak, Ungár sem kezdeményezte, és ilyen érdekegyeztető tanács sosem működött. Fábián Gáspár megjegyezte, hogy hiba volt a munkásoknak panaszaikkal Ungárhoz fordulniuk, mert ilyen fajsúlyú ügyekben nem illetékes. Kérte továbbá, hogy „ne használjanak oly kifejezéseket, melyek az önérzetet sértik.” Komócsy is úgy vélte, hogy hiba volt a munkásoknak önálló akcióba kezdeniük. Előbb egyeztetniük kellett volna a keresztényszocialista vezetéssel.³⁵

A meghallgatás után a bizottság visszavonult, és a megoldásról tárgyalt. Az éjszakába nyúló ülés után a bizottság végül a következő megállapításokat tette. 1. „A vállalkozó megbízottja a mikor a strike-ot kilátásba tették, gondolkozási időt kért ki, s utána vizsgálatot s elégtételt ígért; a munkásság nem akarta bevárni, hanem a szerződéses álláspontra nem helyezkedett s strike-ba lépett. S ezután Ungár mérnök eltávolítását kérte (Mároviccsal és Schiffrichhel). Ungárral szóba se állnak.” 2. A munkásság elhamarkodottan lépett sztrájkba, előbb panaszt kellett volna tenniük az építetőknek. 3. Leginkább Mároviccsal szemben vannak panaszok. 4. Ungárnak csak a két bűnös pallér pártolásában való vétkeisége nyert bizonyítást. 5. A vállalkozónak nem lehet érdeke a munkások túlhajszolása. 6. A sztrájk miatt bekövetkezett kár 5000 korona. A bizottság végül a következő döntéseket hozta: 1. Ungár hibája nem állapítható meg. 2. Mároviccsot bocsássák el. 3. Schiffrichet feddjék meg. 4. Mind a vállalkozó, mind a munkások figyelmét hívják fel a kollektív szerződés betartására.³⁶

Mindezek alapján a bizottság határozatot fogalmazott meg, amely a következőket tartalmazta: A sztrájk elkerülhető lett volna, ha a felek tartják magukat a kollektív szerződésben foglaltakhoz. Eszerint ugyanis a sztrájk mint legvégső fegyver bevetése előtt a munkások és a vállalkozó képviselőinek érdekegyeztető tárgyalást kell tartaniuk, ami ez esetben nem történt meg. A munkásság ilyen súlyú sérelmének megítélése egyébként sem tartozik a vállalkozó jogkörébe. Felhívták tehát mindkét fél figyelmét a kollektív szerződés pontjainak betartására, ami által a jövőben a hasonló problémák kiküszöbölhetők. A bizottság megállapította Mároviccsnak olyan mértékű vétkeiséget, hogy az általános vállalati feltételek 6. § 22. pontja³⁷ értelmében elbocsátását kívánja. Schiffrichnek csupán megintését kérte, mivel esetében nem állapítottak meg olyan mértékű vétkeiséget, mint Mároviccs esetében, illetve tekintettel voltak magas korára és a Keresztényszocialista Egyesületben végzett korábbi hűséges munkájára. (A határozat eredetileg

³⁵ PPL. III. 4. A Jézus Társasági pécsi kollégium építkezésére vonatkozó ügyiratok, 1912–1913. 98/é. Feljegyzés az építetők bizottság üléséről.

³⁶ Uo.

³⁷ „Oly vállalati alkalmazottat, ki az építetőknek vagy a megbízottjainak megítélése szerint képesség hiánya vagy helytelen magaviselet miatt panaszra szolgáltat okot, tartozik a vállalkozó azonnal eltávolítani és alkalmas más egyénnel pótolni.” PPL. III. 4. Pius tervrajzok, 1/4. Általános feltételek a vállalati úton végrehajtandó középítkezési munkákra, 6. § 22. Megjegyzendő, hogy Mároviccs elbocsátása a Zichy Gyula és az építési vállalkozók közötti szerződés 11. pontja alapján – miszerint tilos a durva beszéd az építkezésen – is indokolt volt. PPL. III. 4. Pius tervrajzok, 1/1.

tartalmazott egy ajánlást arra vonatkozóan, hogy a felek állapodjanak meg a dolgozók által elvégzendő kötelező napi munkamennyiségben, így véve elejét a visszaéléseknek mindkét oldalon. Ezt a passzust azonban kihúzták a szövegből.) Végül a határozat leszögezte, hogy az építetők kiállnak a munkások jogai mellett, de figyelmeztetik őket köteleességeik teljesítésére és a feletteseiknek való engedelmességre.³⁸

Szeptember 27-én, szombaton este újabb tárgyalást tartottak, ahol a bizottság a két fél elé tárta határozatát. Ungár Antal mint az építési vállalkozó képviselője elfogadta a határozat kívánalmait a két pallér megbüntetésére vonatkozóan. Ungár kifejezte a vállalat együttműködési készségét az építetőkkel, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a sztrájk erkölcsi és anyagi kárt okoz a cégnek.³⁹ A munkásságot képviselő tíz delegált is elfogadta, hogy Márovicsot bocsássák el, Schiffrichet pedig részesítsék nyilvános feddésben és kötelezzék bocsánatkérésre, de végleges választ nem adhatott a munkások véleményének megkérdezése nélkül. Éppen ezért másnap délelőttre összehívták a sztrájkolók gyűlését, hogy döntsön a bizottság határozatának elfogadásáról.⁴⁰

Szeptember 28-án, vasárnap a sztrájkolók elfogadták a bizottság határozatát Márovics elbocsátásáról, illetve Schiffrich megrovásáról és bocsánatkéréséről. Így Ungár elbocsátásának követelésétől végül is elálltak. Ungár ígéretet tett a két pallérral szembeni szankciók teljesítésére, illetve arra, hogy hasonló méltánytalanság a jövőben nem fog történni. Biztosította a munkásokat arról, hogy a sztrájkban való részvétel miatt senkit sem fognak elbocsátani vagy hátrányosan megkülönböztetni. Továbbá megígérte a kőműveseknek, hogy a segédmunkások augusztus 29–30-i sztrájkja miatt kiesett bérük összegét letétbe helyezi, és a munka befejeztével kiosztja köztük, így ők is megkapják jogos jussukat. A munkások Ungár ajánlatát elfogadták, délután 5 óra után beszüntették a sztrájkot, és szeptember 29-én, hétfőn újra munkába álltak.⁴¹ A sztrájk miatt összesen 2375 munkanap esett ki a gimnáziumi építkezésen.⁴²

A sztrájk eredményét a két munkáspárt eltérő módon értékelte. A szociáldemokraták szerint a keresztényszocialisták nem képviselték megfelelően a munkásság érdekeit, a sztrájk pedig kudarcral végződött, mert az egyetlen eredmény, amit el tudott érni, Márovics elbocsátása. Ráadásul ez is csupán formalitás volt, mert – ha hihetünk a *Munkás* értesüléseinek – Márovicsnak október 5-én egyébként is be kellett vonulnia katonai szolgálatra.⁴³

³⁸ PPL. III. 4. A Jézus Társasági pécsi kollégium építkezésére vonatkozó ügyiratok, 1912–1913. 98/é, Az építetőbizottság határozata.

³⁹ PPL. III. 4. A Jézus Társasági pécsi kollégium építkezésére vonatkozó ügyiratok, 1912–1913. 98/é, Ungár Antal levele Jablonkay Gáborhoz, 1913. szeptember 27.

⁴⁰ *Dunántúl*, 1913. szeptember 27. 3. p.; *Pécsi Napló*, 1913. szeptember 27. 2. p.

⁴¹ PPL. III. 4. Pius tervrajzok, 8/1. Építési napló, I. köt. 77. p.; *Dunántúl*, 1913. szeptember 28. 6. p.; *Pécsi Napló*, 1913. szeptember 30. 2. p.

⁴² MNL. BML. Pécs szab. kir. város Rendőrkapitányi Hivatal iratai, 69. Az 1913. évre vonatkozó munkásmozgalmak adatai. Illetve: A rendőrség nyomtatott évi jelentése az építőmunkások sztrájkjairól. In: *Munkásmozgalom*. 1968. I. köt. 347. p.

⁴³ *Munkás*, 1913. október 5. 3. p.

Az Országos Keresztényszocialista Párt hivatalos lapjának, az *Igaz Szónak* az értékelését a *Dunántúl* és a *Pécsi Napló* egyaránt közölte október 7-i számában. Az *Igaz Szó* kemény hangnemben marasztalta el a sztrájkoló munkásokat, mert azonnal a legvégső fegyverhez, a munkabeszüntetéshez folyamodtak. Ráadásul ezt önhatalmúlag tették, nem egyeztetve a keresztényszocialisták helyi és országos központjával. A munkások mentségére említi azonban, hogy az építkezésen dolgozók helyzete valóban méltatlan volt, illetve hogy a sztrájkot kezdeményező bizalmiak nem a legképzettebb káderek voltak. „Okulásul és iskolázásul mindenesetre jó volt ez a sztrájk s hihetőleg rásegíti a keresztényszocialista szervezetet nyugodt és körültekintő elhatározásokra.”⁴⁴

---

⁴⁴ *Dunántúl*, 1913. október 7. 3. p.; *Pécsi Napló*, 1913. október 7. 5–6. p. Jellemző, hogy a *Pécsi Napló* a közleménynek csak a munkásokat elmarasztaló részét közli.

Pokoly József történész professzor

Csohány János

1866. december 6-án, Miklós napján született a Szabolcs vármegyei Órben anyai nagyapja, kásói Kozma József református lelkipásztor, később felsőszabolcsi esperes parókiáján. Változatos és igen eredményes tudományos, valamint közéleti tevékenység után életének 67. évében, 1933. június 5-én hunyt el Hajdúsámsonban.¹ A Debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem előcsarnokában két nap múlva, június 7-én megtartott nagyszabású temetési szertartása óta a debreceni Köztemető díszsírhelyén nyugszik. Édesapja kereskedőként kezdte, majd pénzügyigazgatósági, végül kataszteri hivatalnok lett. Hat fiúgyermeke született a családnak, de csupán négy nőtt fel, akik közül egy államtitkári, egy középiskolai tanári, egy elemi iskolai tanítói, míg József egyetemi tanári pályát futott be. József nagyapja parókiáján töltötte gyermekéveit, ott végezte el az elemi iskola megfelelő osztályait, amíg gimnáziumba nem léphetett. Nagyapja, látva unokája kiváló szellemi képességeit és szorgalmát, Késmárkra adta német tannyelvű gimnáziumba, ahonnan a német nyelv alapos elsajátítása után a Sárospataki Református Kollégium Gimnáziumába íratta, ott érettségizett 1885-ben. Az 1885–86-os tanévben Sárospatakon végezte a Református Teológiai Akadémia első évét, 1886 és 1889 között aztán a Debreceni Református Teológiai Akadémián tanult, szerzett abszolutóriumot és tette le az I. lelkészképesítő vizsgát. Az akkori tisztes szokás szerint a teológiai hallgatók a Debreceni Kollégiumban tanulmányi idejük alatt azzal párhuzamosan elemi iskolai tanítói oklevelet is szereztek. Pokoly József 1887-ben kapta meg tanítói oklevelét, aztán a kollégiumi diákönkormányzat vezetőségi tagjaként ún. esküdt diákként köztanítói (publikus praeceptor) feladatot is ellátott. Esküdt diák és köztanító csupán az egészen kitűnő képességű és előmenetelű diák lehetett. Nem csodálkozhatunk azon, hogy 1889-ben az abszolutórium után Tisza Kálmán miniszterelnök legkisebb fia, Lajos mellé nevelőnek Pokoly Józsefet választotta. Tisza Lajos elemi iskolai tanulmányain már túl volt akkor, de az ifjú segédlelkész a magasabb tananyagot is meg tudta tanítani az igen jó szellemi képességekkel és szorgalommal megáldott tanítványának. Négy és fél évet töltött nevelőként a Tisza családnál Pokoly, közben 1890-ben sikeres vizsgája után megkapta a lelkészi oklevelet. Tekintve, hogy Tiszáék nem geszti birtokukon töltötték az egész évet, hanem jelentős időt a fővárosban is, az ifjú nevelőnek lehetősége nyílt arra, hogy ott az egyetem bölcsészettudományi karán egy félévben tanulmányokat folytasson, a jogi kart pedig 1891-től elvégezzé, utóbbi végzettségének köszönhetően – ha nem is azonnal, hanem csupán 1914-ben, a feltételek-

---

¹ Új magyar életrajzi lexikon. Szerk.: Markó László. V. Bp., 2004. (továbbiakban: Életrajzi Lexikon, 2004.) 399. p. Tévesen közli a halálozás napját június 6-ára. Gyászjelentésében és másutt is június 5-e szerepel. A Debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem Évkönyve és Almanachja az 1932-33. tanévről. Debrecen, 1933. (továbbiakban: Évkönyv és Almanach, 1933.) 167. p.; A temetés szertartásának leírása: Uo. 167–177. p.

nek sikeresen megfelelvé, és már a debreceni egyetemen – államtudományi doktorrá avassák.²

1894 tavaszától 1895 júliusáig a geszti egyházközség megválasztott lelkipásztora volt. E tizenhat hónap alatt az anyagilag elszegényedett egyházközséget, amely a Pokoly előtt ott szolgált Nagy Péter lelkipásztor özvegyének sem tudta kifizetni a férjének járt fizetést, és az egyházközség elemi iskolája két tanítójának is tartozott fizetésével, anyagilag felvirágoztatta. Tartozásait rendezte, mind a fiúk, mind a lányok iskoláját bővítette, az alkalmazottaknak tisztességes fizetést adatott, munkába állította a szegények gondnokát. Az egyháztagek közül a munkaképteleneket, ill. jövedelem nélkülieket mentesítette az egyházi adó fizetése alól, a munkaképes, de szegény sorsúaknak megszervezte, hogy az egyházi adó lerovására napszamos munkát vállalhassanak a Tisza uradalomban. Az egyháztagekkel igyekezett szívélyes, személyes kapcsolatot ápolni. Mindezek hatására az egyházi élet megelevenedett.³

1895. szeptember 1-jétől a frissen megnyílt Kolozsvári Református Teológiai Fakultás egyháztörténeti és egyházi jogi tanszékének rendes tanári állására nevezte ki Szász Domokos erdélyi püspök Pokoly Józsefet. Tizenhét évet töltött ezen a tanszéken, közben fontos közegyházi feladatokkal bízta meg az egyházkerület vezetése, egyebek között tagja volt az országos református egyház irányító testületeinek, a zsinatnak és az egyetemes konventnek. Kiváló jogi képzettségének és tehetségének köszönhetően az egyházkerületet érintő jogi kérdéseket véleményezte, a beadványokat szerkesztette. Nem véletlenül esett Pokoly József Szász Domokos püspök választása, mert a 29 éves geszti lelkipásztornak főiskolai tanárrá kinevezése előtt jelentős szakirányú irodalmi teljesítménye volt. 1892-ben Budapesten Presbyteri János álnéven két egyházi közérdekű művet publikált. 1894-ben a *Protestáns Szemle* c. folyóiratban hozzászólt a magyar protestáns házassági jog történetének kérdéséhez a magyar országgyűlésben 1890 és 1895 között kibontakozott egyházpolitikai vita kapcsán. A következő évben ugyanott a magyar protestáns egyházak vagyoni jogi történetét taglalta.⁴

² Életrajzi Lexikon, 2004. 399. p.; ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (továbbiakban: ZOVÁNYI, 1977.) 480–481. p.; RÉVÉSZ IMRE: Pokoly József emlékezete. Debrecen, 1936. (Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Emlékbeszédek, 1.) (továbbiakban: RÉVÉSZ, 1936.); SZABÓ GYÖRGY: Emlékezés Pokoly Józsefre. In: *Református Egyház*, 1987. 4. sz. 70–71. p.; CSOHÁNY JÁNOS: Pokoly József pályakezdő évei (1866–1894). In: Barcza József – Csohány János: Pokoly József emlékkötet, Debrecen, 1994. (A Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének Tanulmányi Füzetei, 31.) (továbbiakban: BARCZA–CSOHÁNY, 1994.) 7–9. p.

³ BARCZA JÓZSEF: Pokoly József, a lelkész és egyháztörténész. In: BARCZA–CSOHÁNY, 1994. 11–13. p.

⁴ PRESBYTERI JÁNOS [POKOLY JÓZSEF]: Több szavazat és még valami. Bp., 1892; PRESBYTERI JÁNOS [POKOLY JÓZSEF]: Ev[angélium szerint]. ref[ormált]. zsinati tárgyakról. Bp., 1892; A 16. és 17. század belmissziói munkássága hazánkban. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1894.; A magyar protestáns házassági jog rövid története 1786-ig. In: *Protestáns Szemle*, 1894.; A magyar protestáns egyházak vagyoni jogi viszonyai az 1790-91-iki XXVI. törvénycikkig. In: *Protestáns Szemle*, 1895. – Pokoly József válogatott bibliográfiája megtalálható: RÉVÉSZ, 1936. 33–36. p.; Pokoly József

Nem pihent Pokoly tolla kolozsvári professzorsága idején sem, holott tanszéki óráinak ellátására is kiváló gondot fordított. Másokkal együtt szerkesztette a Pozsonyban megjelent *Theologiai Szaklapot* (1903–1909), ismét más társakkal a *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* (1909–1911). Munkái nem maradtak csupán az egyháztörténelem és egyházjog területén, megírta a vármegyerendszer erdélyi kialakulásának történetét is. Kiemelkedő munkái: *Az erdélyi református egyház története*. I–V. (Bp., 1904–1905); *Bocskay István és a bécsi béke*. (Bp., 1906.) A Zsilinszky Mihály által szerkesztett *A magyarhoni protestáns egyház története a művelt közönség számára*. (Bp., 1907.) című reprezentatív kötetben a 19. század történetét írta meg. Az unitarizmus magyarországi történetét, Melancthon magyarországi hatását, az erdélyi református egyház keletkezését, az erdélyi református egyház területi beosztásának történetét szintén feldolgozta, és más e tárgykörbe vágó munkái mellett igen nagy feltűnést keltett *A protestantizmus hatása a magyar állami életre* (Bp., 1910.) c. írása.⁵

Révész Imre (1889–1967), a neves egyháztörténész, debreceni egyetemi tanár és tiszántúli református püspök 1907 és 1911 között tanítványa volt Pokolynak Kolozsváron, majd annak Debrecenbe távozása után tanszéki utódja. Révész így emlékszik tanárára: „Pokoly József, a hidegfejű, érzelmi világát nagyon mélyre rejtő egyháztörténész óriásilag imponált hatalmas áttekintő képességével, amellyel egész korokat élénk tudott egy-egy órán vetíteni; igazi tanítómmá azonban csak művei tanulmányozása által vált. »Szellemtörténészé« igazában ő tett. [...] Szekfű Gyulánál [...] csak azt találtam meg magasabb módszerei fokon, és természetesen más világnézetbe ágyazottan, amit már Pokolytól kezdetem volt megtanulni, évekkkel a Szekfű fellépése előtt.”⁶

A szellemtörténeti irány inkább csiráiban volt meg Pokoly szemléletében, bár szerintünk eléggé eklektikus volt mind történetírói, mind teológiai nézetrendszere. Révész Imre foglalkozik részletesen Pokoly eszméivel.⁷ Eszerint Pokoly pozitivistá történész volt, aki politikailag, társadalmilag

---

debreceni hittanhallgató korában részt vett a Hittanszaki Önképző Társulat munkájában, annak *Közlöny* c. folyóiratának szerkesztésében, továbbá 1888–1889-ben – egyebek mellett – három egyháztörténeti tárgyú dolgozatot is publikált benne *Pál apostol a kegyelmi ajándékokról*; *Pál apostol a sákramentumokról* és *Medgyesi Pál címmel*. Még ha e diákkori munkákról nem is tudott Szász Domokos, Pokolyra későbbi írásai eléggé felhívták a püspök figyelmét.

⁵ ZOVÁNYI, 1977. 481. p.; Életrajzi Lexikon, 2004. 399. p.

⁶ RÉVÉSZ IMRE: Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok, 1944–1949. Szerk.: Barcza József. Bp., 1990. 24. p. – Pokoly népszerű volt a kolozsvári hittanhallgatók körében, mert 1907 és 1912 között az akkor ott tanított három professzor összehasonlításában – egy anekdota szerint – azt mondták, hogy Pokoly nem olyan ravasz, Ravasz (László 1882–1975) nem olyan pokoli, mint amilyen pokolian ravasz Nagy Károly (1868–1926).

⁷ RÉVÉSZ IMRE: A tegnap és a ma egyháza és egyházpolitikája. Pokoly József Jánus-arca. In: RÉVÉSZ IMRE: „Tegnap és ma és örökké...” Debrecen, 1944. (Coetus Theologorum Református Theologusok Munkaközössége, 4–5.) 214–223. p. (továbbiakban: RÉVÉSZ, 1944.); BARCZA JÓZSEF: Pokoly József, a lelkész és egyháztörténész. In: BARCZA–CSOHÁNY, 1994. 15–16. p.

liberális nézeteket vallott. Teológiai felfogása már sokkal árnyaltabb. A liberalizmus dogmákat elvető, hitvallásokat nem hangsúlyozó irányzata végig jellemezte, Tisza István dogmaellenes keresztyén felfogását is védelmébe vette. Kolozsváron a korabeli szabadkőművesség körében az átlagosnál konzervatívabb és nemzetibb elveket valló Unió páholyának volt egyik vezetőségi tagja, az ő szóhasználatukkal szólva: egyik „fővilágossága”. „Gidófalvi István kir. közjegyzővel együtt »Magyar Pap«, majd »Felebarát« címmel egyháztársadalmi lap indítását is tervezte egyházi szociális eszméiknek, a szabadkőműves és a keresztyén szellem – szerintük – természetes és benső kapcsolatának szolgálatára.”⁸

A protestantizmust Pokoly úgy tekintette, mint aminek alapelveiből származott az újkori szabadelvűség. A reformáció széttörte a római katolikus egyház által az egyénre rakott bilincseket, és e felszabadított egyének alkotják az egyházat, amelynek dogmái és hitvallásai történelmi emléki jelentőségével bírnak. Ugyanakkor az egyház szervezete és vagyona, és nem hitvallásai által tartja össze a nagyjából azonos vallási elveket valló hívők közösségét. A keresztyén jövő útja a krisztusi szeretet által mozgatott szociális tevékenység, ezért a keresztyénség és a szocializmus, sőt a szociáldemokrácia között lényegi rokonság létezését vallotta. Az Isten országa az emberi fejlődés, a szellemi és erkölcsi tökéletesedés útján valósul meg. Ugyanakkor vallotta azt is, hogy a református egyházban reformok sorára van szükség, hogy szociális, erkölcsnemesítő és szellemi fejlesztő, műveltséget terjesztő, közösségépítő krisztusi küldetését be tudja tölteni. A népre háruló egyházi adó terhének csökkentését, az egymáshoz közel lévő falvak egy lelkész gondozása alatti egyesítését, a nagy tömb gyülekezetekbe pedig a lélekszámhoz arányos létszámú lelkész alkalmazását javasolta. Például Debrecenben 6 lelkész volt, de úgy vélte, szükség lenne 16-ra, hogy jobban tudjanak foglalkozni az egyháztaggal. Anyagilag ne az államtól várja a támogatást, hanem legyen öfenntartó a református egyház. E téren ellenzte az 1848. évi XX. törvénycikk ama paragrafusának életbeléptetését követelő mozgalmakat, mely szerint a bevett felekezetek összes egyházi és iskolai kiadásait az állam fedezze. 1907-től az Országos Református Lelkészegyesület ilyen irányú követelését is helytelenítette. E helyett egy országos református egyházi pénztárat szorgalmazott, ami az egyházi kiadásokat méltányosan és egyenlően segíti. A segédlelkészhiányon, ami várhatóan lelkészhiánnyá fog fejlődni, úgy akart segíteni, hogy a gyülekezeti lelkészképzést három évfolyamra kívánta leszállítani, és javasolta annak gyakorlatiassá tételét, a gyülekezeti szolgálatban kevésbé fontos, túlzott tudományos képzés egyszerűsítését. Az Amerikában – az ottani német és angol nyelvű egyházak keretében és segítségével – megalakult magyar református egyházközségeket nem akarta elszakítani, a hazai egyház szervezetébe tagolni. Az egyházépítés, a hívek öntudatosítása, szociális segítése és sokoldalú nevelése érdekében támogatta a belmisszióknak nevezett mozgalmat, ami látszólag ellentmondott liberális felfogásának, de az is elutasította a dogmák és hitvallások túlságos hangsúlyozását.⁹ A belmisszió támogatása miatt nevezte egy teológiai szakíró Pokolyt az ún. építő teológiai

⁸ RÉVÉSZ, 1944. 216. p.

⁹ Uo. 180–182. p.; „Kutatta a társadalom fejlődéstörvényeit, magáévá tette H. Spencer felfogásának és a szociáldarwinizmus egyes elemeit.” Életrajzi Lexikon, 2004. 399. p.

irányhoz tartozónak.¹⁰ Debreceni hittanhallgató korában tanítványa volt annak a Balogh Ferenc egyháztörténeti professzornak, aki a Hittanszaki Önképző Társulatot alapította és vezette. Balogh Ferenc és két tanítványa, Csiky Lajos és Erdős József belmissziós szellemben tevékenykedett, és a Hittanszaki Önképző Társulatban is e szellemben folyt a munka már Szabó Aladár budapesti belmissziós mozgalmának kezdete előtt. Ezek után érthető, hogy Pokoly a puritán kegyesség kiemelkedő tagjáról, Medgyesi Pálról is írt, 1894-ben sem véletlenül publikált cikket a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* A 16. és 17. század belmissziói munkássága hazánkban címmel.¹¹

1911. november 20-án döntő fordulat következett Pokoly életében, a Debreceni Református Bölcsészeti Akadémia egyetemes történeti tanszékének nyilvános rendes tanárává választották. Ezt átmeneti megoldásnak szánták, mert Pokoly számára később egy általános művelődéstörténeti tanszékot kívántak alapítani, amelyre átment volna, ez azonban nem alakult meg sem a bölcsészeti akadémián, sem az egyetemen. Baltazár Dezső püspökké választása után feltétlenül Debrecenbe akarta hozni azt a Pokoly Józsefet, akinek ő Geszten a Tisza családnál nevelőként utódja volt, egyúttal segédlelkésze, mint geszti lelkipásztornak. Ismerte Pokoly kolozsvári tanári és egyházkerületi működését, és két okból is szüksége volt rá Debrecenben. Egyfelől a Debreceni Kollégiumban a Bölcsészeti Akadémián történeti tanszékot szerveztek, és arra őt tartotta legalkalmasabbnak, továbbá benne püspökként az egyházi vezetésben sokoldalú tapasztalatokkal rendelkező tanácsadóra, segítőre számított. Egyik várakozásában sem csalódott. 1912. szeptember 1-jétől debreceni bölcsészeti akadémiai nyilvános rendes tanár volt, aki már 1911. augusztus 30-án családjával Debrecenbe költözött, és egy ideig ellátta kolozsvári tanóráit,¹² majd a debrecenieket is. 1914. augusztus 26-án kapott kinevezést a debreceni m. kir. Tudományegyetem Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Kar egyetemes történeti tanszék nyilvános rendes tanári állására. (A tanszék nevét több helyen „ókortörténetinek” említik.) Az 1914–15-ös tanévben e kar első dékánja volt, mivel 1923-tól a Hittudományi Karon egyháztörténeti ny. r. tanárrá nevezték ki, az 1924–25-ös tanév I. félévében a Hittudományi Kar dékáni tisztségét is betöltötte. 1927-től az egyetemet felsőházi tagként képviselte az 1930. évi nyugdíjazásáig.

¹⁰ KONCZ SÁNDOR: Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása. Debrecen, 1942. (Tanulmányok a Rendszeres Teológia és Segéd tudományai Köréből, 6.) 103. p.

¹¹ ÖTVÖS LÁSZLÓ: Balogh Ferenc életműve. Debrecen, 1997.; CSOHÁNY JÁNOS: Magyar protestáns egyháztörténet, 1849–1918. Debrecen, 1973. (A Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének Tanulmányi Füzetei, 6.) 82–95. p.; CSOHÁNY JÁNOS: A XIX. századi magyar református ébredés debreceni ága. In: *Református Egyház*, 1974. 9. sz. 193–197. p.; MÁRKUS MIHÁLY: Közvetítő és ébresztő teológia. In: *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből, 1867–1978.* Szerk.: Bartha Tibor – Makkai László. Bp., 1983. (Studia et Acta Ecclesiastica, 5.) 179–186. p.

¹² BARCZA JÓZSEF: Pokoly József, a lelkész és egyháztörténész. In: BARCZA–CSOHÁNY, 1994. 16–17. p.; Évkönyv és Almanach, 1929–30. 119. p.

Egyetemi tanárként keveset publikált. A Debreceni m. kir. Tudományegyetem Népszerű Főiskolai Tanfolyamán is előadott, annak 1919-ig megjelent 23 részes kiadványsorát Pokoly: *A háború* c. előadásának 31 lap terjedelmű füzetét nyitotta meg.¹³ A reformáció 1917-ben megünnepelt négyszáz éves jubileumára kiadott *A magyar reformáció könyve* (Debrecen, 1917.) c. munkában *A magyar reformáció pártfogói* címen írt egy tanulmányt.¹⁴

Pokoly 1919. március 22-én este, a Tanácsköztársaság kikiáltásának másnapján *Az egyház és állam szétválasztása* címen tartott debreceni egyetemi tanárként előadást a Debreceni Protestáns Irodalmi Körben, amelyben szabadkőműves múltjához híven lelkesedett a címben megadott történésekért. Kifejezte azonban aggodalmát, nehogy aztán a forradalmi rendszer kannibál módjára felfalja a protestantizmust, avagy agyon ne üsse a szerinte hasznavehetetlenné öregedett egyházat.¹⁵ Ebből is látszik, hogy a belmisszió egyházépítő mozgalmának támogatása nála jól megfért az alapvetően liberális felfogással. Révész Imre írja, hogy „utolsó nagy egyházpolitikai megszólalása is éppen a Magyar Prot[estáns] Irod[almi] Társaság debreceni körének estélyén hangzott el [...] Az egyház és állam szétválasztásáról beszélt ekkor. Mégpedig egy példátlanul végzetterhes napon: a tanácsköztársaság megalakulásának másnapján (1919. március 22). Ismételten is hivatkozott itt arra, hogy ő azt, ami bekövetkezett, régóta hirdeti. »Bár – úgymond – az államnak saját anyjával, az egyházzal szemben követett ama masszagéta erkölcsi felfogását, hogy az öregeket agyon kell verni és fel kell falni, a XIX. és XX. század viszonyai közt helyeselni csak kannibáli álláspontból lehetséges«, mégis inti egyházát, hogy a legrosszabbra legyen elkészülve, és pedig a végső győzelem reményében: »Ecclesia premitur, sed nunquam opprimitur!«»

Nem lényegtelen kérdés az, hogy miért apadt el Pokoly korábbi publikációinak folyama. Magyarázat lehet egyfelől az, hogy Debrecenben egyetemes történelmet kellett tanítania az ókortól kezdődően, amire egy egyetemi tanárnak is készülnie kellett, másfelől lekötötte a püspök által rábízott számos közegyházi és kollégiumi ügy intézése, megoldási javaslatok kidolgozása. Sajnálatos viszont, hogy noha 1923-ban átkerült a Hittudományi Kar egyháztörténeti tanszékére, tehát azt tanította, amit 17 évig Kolozsváron, mégsem indult újra publikációinak folyama.

Egyetemi tanári pályájának csúcsát az 1920–21-es tanévben érte el, amikor rector magnificusként az egyetemet irányította és maradandó változásokat hozott az egyetem életében. Ekkor kaptak tág teret vezetői képességei, évtizedekre visszanyúló tapasztalatai, amelyeket többnyire tanácsadóként, választmányi tagként, egy-egy püspök belső munkatársaként, a debreceni egyetem első bölcsészkaros dékánjaként felhalmozott. Rektorként meg kellett rendeznie gróf Tisza István gyászünnepélyét, amit még az előző tanévben, 1920. február 27-én határozott el az egyetemi tanács a jogi kar javaslatára, mely Szentpéteri Kun Béla egyházjogtan professzor indítványára született. A gyászünnepet már Pokoly rektorsága idején tartották

¹³ Bernolák Nándor szerkesztésében jelent meg a 23 részből álló sorozat *A Debreceni m. kir. Tudományegyetem Népszerű Főiskolai Tanfolyamán Tartott Előadások* címen.

¹⁴ ZOVÁNYI, 1977. 481. p.; Életrajzi Lexikon, 2004. 399. p.

¹⁵ *Protestáns Szemle*, 1919. 1. sz. 3–21. p.; RÉVÉSZ, 1944. 131. p.

meg, ő mondta a megnyitó- és a záróbeszédet egyaránt. A *Gróf Tisza István emlékezete* c. ünnepi beszédében Barabási Kun József ny. r. tanár javaslatot tett arra, hogy az egyetemet Tisza István-Tudományegyetemnek kellene elnevezni. A javaslat megjárta a szükséges hivatali utat, határozott az egyetem tanácsa, aztán a kultuszminiszter, a miniszterelnök, és jóváhagyta Horthy Miklós kormányzó is. Ezek után került sor 1921. június 5-én az ünnepélyes névadó ünnepségre.¹⁶ A névadási ünnepség igen díszes volt. A kormányzó ugyan nem jelent meg, de a kormányt gróf Bethlen István miniszterelnök és Vass József vallás- és közoktatásügyi miniszter képviselte, Balogh Jenő, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára beszédet is mondott. Rektori megnyitó beszédében Pokoly elmondta, hogy „egyetemünk Tanácsa egyhangúlag kimondta, hogy Tisza István halálának napját: okt. 31-ét, az egyetem állandó, rendes ünnepévé teszi és minden évben ünnepélyes egyetemi közgyűlés keretében kívánja megünnepelni.”¹⁷

Rektori tanévzáró beszédében – a bevett szokásnak megfelelően – Pokoly József sem a bezárt tanévről adott számot, bár azt kiemelte, hogy az 1920–21-es volt az első békeidőben lefolyt tanév. Elsőnek az egyetem egységének fontosságát emelte ki. Minden karnak tudatában kell lennie annak, hogy saját kari érdekei fölött áll az egyetem egysége és ezt az egységet, továbbá az egyetem szuverenitását kell előmozdítani, saját kari érdekeit a közös érdeken belül munkálhatja. A tanév során ez maradéktalanul megvalósult. Az egyetem tanárainak sikeres munkája érdekében biztosítani kell a szükséges segédleteket, felszereléseket, berendezkedéseket, de anyagi megbecsülésükhöz tudományos működési pótlék biztosítása is szükséges. Az ifjúság érdekében igyekezett az Egyetemi Tanács segítségével mindent megtenni, hogy szociálisan is segítse annak anyagi gondoktól lehetőleg mentes tanulását, különösen a katonaviselt hallgatók szorultak rá a segítségre. A társadalmi szervek, magánvállalkozók, társaságok sokat tettek az ifjúság életlehetőségének könnyítése érdekében. A rektor egy évre történő kinevezését helytelennek minősítette, ugyanis mire belejönne az ügyintézésbe, akkorra lejár a megbízatása. Üdvös lenne a több évre szóló rektori kinevezés – vallotta.¹⁸

Az 1920–21-es tanévről szóló rektori beszámolót 1921. október 8-án, a következő tanév megnyitó ünnepségén tartotta. Leszögezte, hogy a hazánkra kényszerített trianoni béke ellenére a Gondviselés megadta a lehetőséget, hogy dolgozhattak a „nagy történeti hivatással megbízott magyar nemzet dicsőbb jövőjének kiépítésén”. Az egyetem a maga sajátos eszközeivel végezte a nemzetépítést. A II. félévet egy hónappal később kezdték tüzelőhiány miatt, de hosszabbra nyújtották, így elmaradás nem történt. Lépéseket tettek, hogy a pallagi Mezőgazdasági Akadémia egyetemi fakultássá szerveződjék, továbbá, hogy a mennyiség- és természettudományi kar is megszervezésre kerüljön. Az orvosi kar az 1921–22-es tanévben már megkezdte működését. Professzorok kinevezéséről, kitüntetéséről, a következő tanév kultuszminisztérium által megerősített vezetőiről, a rektori és dékáni

¹⁶ Pokoly József rector magnificus megnyitó beszéde az 1921. június 5-i névadó ünnepségen, melyet a Klinika felvételi épületének nagytermében tartottak. Évkönyv és Almanach, 1920–21. 46–49. p. – A gróf Tisza István gyászünnepségéről: Uo. 28–44. p.

¹⁷ Uo. 51. p.

¹⁸ Évkönyv és Almanach, 1920–21. 100–107. p.

tisztségek betöltéséről adott számot, majd az ifjúság helyzetére tért át. Az I. félévre 462 hallgató, a II.-ra 441 iratkozott be. Ezt a számot alacsonynak tartotta, de betudható volt az orvosi kar korábbi hiányának, továbbá annak, hogy a hallgatók szociális támogatottsága a fővárosihoz képest jelentősen alacsonyabb mértékű volt. Kirívónak találta, hogy az egyetemi könyvtár gyarapítására 1540 kötetet ajándékba kaptak, míg saját forrásból mindössze 128 kötetet vásárolhattak. Az egyetemi építkezések folytatásának támogatási mértékét nem kifogásolta,¹⁹ ekkor a klinikai épületek használatba vehető állapotba hozatala volt napirenden.

Pokoly József életének első felében igen széleskörű tudományos irodalmi munkásságot folytatott. Nem véletlen, hogy a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lett, 1906-tól választmányi tagságot töltött be. Rektori éve leteltével minden követ megmozgatott, hogy Debrecenben tudományos társaságot hozzon létre, amely Tisza István nevét viseli. Segíttőt talált az előkészítő munkában Tóth Lajos professzor személyében. 1921. november 16-án Sass Béla rektor elnöklétével megtartotta alakuló ülését a Debreceni Tisza István Tudományos Társaság, amely elnökévé Pokoly Józsefet, főtítkárává Tóth Lajost választotta. A belügyminiszter az alapszabály némi módosításával 1922 elején a társaság működését engedélyezte. Pokoly elnöklétével a Debreceni Tisza István Tudományos Társaság több szakosztályban végzett komoly tudományos munkát 1921-től 1928-ig, aztán örökös díszelnöke lett. A társaság rendszeres tudományos üléseket tartott, kiadványokat adott ki, almanachban számolt be évenkénti munkájáról. 1944-ig zavartalanul tevékenykedett, akkor a szovjet megszállás utáni politikai helyzetben 1949-ig tartott a huzavona, hogy Juhász Géza fáradozásai következtében újjáalakulva folytathassa munkáját. 1949-ben aztán a belügyminisztérium elutasította az engedélyezést.²⁰

Pokoly József viszonylag korai nyugdíjazásának szellemi egészsége megromlása volt az oka.²¹ Professzori korszakának szellemi hanyatlását meghatóan ecsetelte Szabados László kollégiumi szénior volt tanára sírjánál az ifjúság nevében elmondott búcsúbeszédében:

„Az az ifjúság, mely most szomorúan áll végleges pihenő helyénél, már csak úgy ismerte, hogy mi mutogattuk büszkén e megpróbált magyar Sion küzdő életének nagy íróját, akit valamikor csodálattal és áhítattal hallgatott fakultáskülönbség nélkül a Kollégium ifjúsága. De mi is már csak a daliás idők óriási munkájában megroppant harcosát hallgattuk, s mint korán megtört professzortól váltunk el, akinek ajkáról halkan folyt a szó Istennek a történelemben megnyilvánult nagyságos dolgairól. Mikor elváltunk, azt hittük, hogy szünni nem akaró munkakedve nagy alkotásra menekül a dolgozó szoba csendjébe. Tévedtünk... Isten úgy akarta, hogy a beteg szoba (sic!), most pedig a nyitott sír várjon reá. Mégis úgy érezzük, hogy élete nem volt befejezetlen, hiszen a maximumát érte el annak, amire emberi elme, egy tudós képes.”²²

¹⁹ Uo. 117–123. p.

²⁰ BAKÓ ENDRE: A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság történetéhez. In: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve, XI. Debrecen, 1984. 91–106. p.

²¹ RÉVÉSZ, 1936.

²² Évkönyv és Almanach, 1932–33. 177. p.

Buzogány Dezső vezetésével 2012 óta működik Pokoly József Egyháztörténeti Kutatócsoport Kolozsváron, ezzel is őrizve a kiváló és sokoldalú tudós, tudományos szervező, szakíró, egyetemi vezető emlékét.

Magyar református tábori lelkészek, tanárok, diákok az I. világháborúban.

Debrecen, 2014. szeptember 18.

A Déri Múzeum épületében 2014. szeptember 17–18-án megtartott kétnapos konferencia jól példázza, miképpen tudnak különböző szervezetek és intézmények (MH 5. Bocskai István Lövészdandár, Debreceni Egyetem Történettudományi Intézet, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Doktoranduszok Országos Szövetsége, Debreceni Déri Múzeum) egy, az I. világháborút középpontba állító tudományos ülés érdekében összefogni. Ennek a közös munkának köszönhetően a második napon az I. világháborút érintő egyháztörténeti témájú előadásokra került sor. A konferencia tematikus részét Baráth Béla Levente, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Teológiai Intézet, Közép-Európai Reformáció és Protestantizmus Történeti Kutatóintézetének vezetője szervezte, aki három nagy tematikus blokkba rendezte az előadásokat.

Az első blokk rendező elvét a korabeli református egyházi közigazgatás egysége adta, így egy egyházkerület, egyházmegye majd egy egyházközség 1914 és 1918 közötti életét járták körül az előadók. Az első előadást LÁSZLÓ LÓRÁNT (Teleki Téka Marosvásárhely, történész) tartotta *Adalékok az Erdélyi Református Egyházkerület I. világháborús történetéhez* címmel. Az előadás az Erdélyi Református Egyházkerület első világháborús történetét taglalta a teljesség igénye nélkül, hisz maga a téma nagyon tág és komplex, akár egy több kötetes munka is íródhatna a témából. Az egyházkerület hivatalos lapjának, a *Református Szemlének* és az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári levéltárának anyagaira épült az előadás, mely betekintést nyújtott többek között az egyházi elit életébe, a prédikációs gyakorlatba, teológiai előadások témáiba, háborús tematikájú írásokba. Ezt követően BEREKMÉRI ÁRPÁD-RÓBERT (Maros-vásárhelyi Református Gyűjtőlevéltár, levéltáros-történész) mutatta be a *Marosi Református Egyházmegye elrekvirált harangjai az I. világháborúban* című tanulmányát. Az előadó először ismertette a rekvirálás okait és annak közigazgatási történetét. Ezt követően pedig az egyházmegyei harangok átvételének történetére tért át, és többször hangsúlyozta, a rekvirálást az 1916. augusztusi román betörés jelentősen hátráltatta. Azzal, hogy az egyházmegye területének egy része a hadszíntér közelébe került, egyes egyházközségek harangjait a hivatalos eljárás mellőzésével vitték el, ami a későbbi kárfelmérést nehezítette. A levéltári forrásokon nyugvó előadásból kitűnt, hogy több egyházközség esetében is számos visszaélés történt, ami Kovács László esperes 1917. januári panaszleveléből is kiderül. Egy 1917 márciusában, az Igazgató-tanácsához felterjesztett lajstrom szerint a Marosi Református Egyházmegye 92 egyházközségéből 108 különböző súlyú harangot és hat csengettyűt vittek el. Egy évvel később újabb rekvirálásokra került sor, amikor már a történelmi értékű harangok sorsa forgott kockán. Az előadás záró gondolata a háború utáni időszakra tért ki, mi módon pótolták az egyházközségek a harangjaikat, illetve néhány esetben hogyan találták meg az egyházközségek sajátjukat. A Debreceni Hittudományi Egyetem doktorjelöltje, MOLNÁR SÁNDOR KÁROLY (Budaörsi Református Egyházközség, beosztott lelkész, ösztöndíjas) *„Konfirmációi ünnepély a háború miatt*

ozsonna nélkül”, avagy a Péceli Református Egyházközség élete 1914 és 1918 között a gyülekezeti „Adattár” tükrében című előadásában egy rendhagyónak tekinthető egyházközség életét mutatta be. A Péceli Református Egyházközségben szolgált Forgács Gyula 1910 és 1924 között, aki 1917-ben kezdte meg egy korabeli anyakönyv nagyságú kötetbe rendezni gyülekezetének fontosabb momentumait, munkájának az *Adattár* címet adta. Forgács korábban a Skót Misszió szolgálatában állt, ahol sok új, illetve újszerű gyülekezeti formát ismerhetett meg, amelyeket első alkalommal a péceli gyülekezet vezető lelkészeként próbálhatott ki. Ennek az úttörő, kísérletező munkának a lenyomatát tartalmazza az *Adattár*, amiben megtalálható az a naplószerű forrás, mely a gyülekezet történetét és fontosabb eseményeit is bemutatja. Kiválóan tükrözi, miként élte meg a közösség az első világháború éveit. Az általános háborús terhek mellett számos építkezésről, konferenciáról, kirándulásról, adakozásról, evangelizációról („open air meeting-ről”), helyi konfliktusokról is tájékoztat. Az egyházközséget is érintette a harangok rekvirálása, ugyanakkor a gyülekezet anyagi gazdálkodását a minimálisan érintette a háború. Míg az első két előadás alapvetően a háború okozta pusztulást és azoknak levéltári lenyomatait mutatta be, addig a péceli egyházközség esetében éppen a gyülekezeti élet kiteljesedéséről beszélhetünk. Az első tematikus résznek mintegy összefoglalójaként értelmezhető BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE (Debreceni Egyetem, egyetemi adjunktus) *Nemzettudat és áldozat. Nemzeti és vallásos motívumok az első világháború református értelmezéseiben* című előadása, melyben az előadó megkísérelte bemutatni a háború által kiváltott vallásos felindultságot. Az előadó hangsúlyozta, hogy minden válságos időszak, így különösen a háborús periódusok valósággal stimulálják a vallásos érzelmeket, amelyek egyrészt a hit mozgósító erejéből, másrészt a bizonytalantól való szorongásból adódnak. Ez a vallásos felindultság nem korlátozódott szigorúan a megváltó vallások tanaira, hanem számos, alapvetően szekuláris jelenséggel összekapcsolódva, azokat így szakralizálva, igen változatos módon nyilvánult meg. Az előadó elsősorban azt vizsgálta, hogy milyen vallásos érvrendszert mozgósítottak a magyar reformátusok a háború indoklása érdekében, és hogyan kapcsolták azt össze a nemzet egészére vonatkozó elképzelésekkel.

A konferencia második tematikus blokkjának fókuszában az oktatás, különösképpen a Debreceni Kollégium állt. A Debreceni Hittudományi egyetem hallgatója, MÁTÉ CSABA SÁNDOR mutatta be *A debreceni katonateológusok és emlékeztük* c. előadását. Az egykori katonateológusok emléket őrzi a Debreceni Református Kollégium díszterme előtt elhelyezett márványtábla, melyet bevonulásuk emlékére állítottak fel az egyházkerület gyülekezeteinek és Debrecen város lakosságának el nem múló hálájából. A következő előadást GYŐRI L. JÁNOS (Debreceni Református Kollégium Református Művelődési és Iskolatörténeti Kutatóintézet) tartotta *Az I. világháború hatása a Debreceni Református Főgimnázium életére, különös tekintettel U. Szabó Gyula hősi halálára* címmel. Az előadás kitért arra, hogy a Református Kollégium mint anyaintézmény védőszárnyai alól 1914. június 3-án az új Péterfia utcai épületbe költöző Debreceni Református Főgimnáziumot váratlanul érte a világháború híre. A nagyreményű intézmény fejlődése néhány évre megtorpant, hiszen mivel a Kollégium óépülete hadikórházzá alakult, előbb az onnan távozni kényszerült állami egyetemmel, majd a Debreceni Állami Főreáliskolával kellett megosztania

helyiségeit. A háború évei során húsz tanárából nyolcat hívtak be hosszabb-rövidebb időre katonai szolgálatra, s közülük ketten hősi halált haltak. U. Szabó Gyula magyar-latin szakos tanár halála különösen megrázta az iskola közösségét, hiszen az igen tehetséges és népszerű, elismert szakmai publikációkkal is rendelkező fiatalember halála röviddel a háború kitörése után következett be, amikor a hazai közvélemény még nem számolt a harcok elhúzódásával. A tematikus blokk harmadik előadását PINTÉR ZOLTÁN ÁRPÁD (Debreceni Egyetem, PhD hallgató) tartotta *A Karczagi Református Főgymnasium a Nagy Háborúban* címmel. Karcagon a református oktatás korábban a Debreceni Református Kollégium particulájából bontakozott ki népiskolává, majd reálgimnáziummá, ezt követően pedig 1908-tól kezdve érettségizető joggal rendelkező főgimnáziummá. A „Nagy Háború” előes-téjén a városi társadalom abszolút többsége a református egyház híve, a kb. 24600 fős lakosság 71%-a vallja magának a kálvini irányzatot. Éppen ezért a város református középiskolájának vizsgálata a háborús részvétel tükrében pontos képet ad számunkra arról, hogy a helyi közösség e sajátos metszete hogyan viszonyult a háborúhoz annak kitörésekor, valamint elhúzódásakor. A háború az iskola életére nézve már a kezdetektől alapvető változásokat hozott. Megkezdődött a frontokra történő mozgósítás és a 17–18 éves korosztály önkéntes frontszolgálata hadiérirettségi letétele útján. Az osztálytermek hűvös világa ezer szálon kapcsolódott össze a hadijóté-konysági és hadsegélyező mozgalmakkal. A diákság és a tanári kar hadikötvények (elvárt) jegyzésével, az Augusztus Gyorssegély Alap akcióival és számos megmozdulással kötelezte el magát a háború támogatása mellett. Az iskola épülete részben hadikórházzá válik, illetve nyaranta hátravont csapatok állomásoztak termeiben. A háború 52 hónapja alatt a gimnázium anyagi kimerüléssel esett át, közel száz hősi halottat veszített egykori tanítványai, tanárai közül.

A konferencia harmadik blokkja az előzetes tervek szerint két előadásból állt volna. Az egyes tematikus részeket követő szakmai viták olyan fajsúlyos kérdések körül zajlott, mely a konferencia rendelkezésére álló időkeretet kimerítette. Végül a konferencia utolsó előadását SZÁSZ LAJOS (ELTE, PhD hallgató) tartotta *A békekötést követő időszakra vonatkozó református tervek, elképzelések* címmel. Előadásában az első világháború évei alatt keletkezett, nyomtatott vagy kéziratos formában fennmaradt református terveket és koncepciókat kívánta bemutatni, melyek valamilyen formában a világháborút lezáró békekötés utáni időszakra vonatkoznak. Ezen forrásokból kiderült, hogy a református egyház vezetői, lelkészei igen élénken reagáltak a háború kitörésére, és már az első hónapokban számos reflexiót és gondolatot közöltek, mely a háború következményeit érintette. A kezdeti lelkesedést, a protestantizmus Kelet-Európában betöltendő missziós feladataira, illetve a magyarságnak a középkorhoz hasonló hatalmi állására vonatkozó terveket később a rezignáltság, a belső megújulásra, a bűnbánatra vonatkozó felhívások követték. A háború vége felé pedig a megbékélés, az európai népek közötti kapcsolatok rendezése vált a tervek központi témájává.

A konferencia szakmai része után következett a Debreceni Református Kollégium első világháborús emléktárgyait bemutató időszak kiállítás megnyitása, amelyet Fekete Károly, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem rektora adott át az érdeklőknek. A konferencia zárásaként pedig

az oratóriumban emlékező istentiszteletet tartott Bölcskei Gusztáv, a Magyarországi Református Egyház zsinatának lelkes elnöke. Az istentisztelet követően koszorúzásra került sor a Medgyessy Ferenc által készített I. világháborús emlékműnél a Debreceni Református Kollégium főépületének jobboldali bejárata mellett.

(ism.: *Molnár Sándor Károly*)

In memoriam Bura László (1932–2014)

Bura László történészt, nyelvészt és pedagógust, a határon túli magyar értelmiség jeles tagját 2014. augusztus 31-én, szombat éjszaka 82 esztendőskorában Szatmárnémetiben érte a halál, hosszan tartó súlyos betegség után.¹ Bura László 1932. március 31-én Szatmárnémetiben született; az érettségét 1950-ben az Állami Magyar Fiúliceumban tette le, majd 1954-ig a Bolyai Tudományegyetem hallgatójaként a magyar nyelv- és irodalom szakot végezte el. IV. évesként lett gyakornok az egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékén, majd az államvizsga után főgyakornokká nevezték ki. 1968-tól filológiai doktori képzésen vett részt a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen. A doktori címet 1972-ben szerezte meg.

1955. március 26-án, öt nappal 23. születésnapja előtt államellenes szervezkedés vádjával letartóztatták, majd a Nagyvárad Katonai Törvényszék hat év börtönre ítélte. E vádpontot – az ellene folyó per következő év júniusi tárgyalásán – végül megszüntették, de tiltott kiadványok terjesztéséért öt évre így is elítélték, ugyanakkor az 1955-ös kegyelmi dekrétum értelmében nem kellett börtönbe vonulnia.

Pedagógusi működése során 1956 szeptemberétől Mezőpetriben, majd Szatmárnémetiben volt általános iskolai tanár, 1971 és 1990 között a Magyar Liceumban oktatott. Továbbá 1987 és 1989 között a Mihai Eminescu Liceumban is tanított a magyar osztályokban.

A Ceauşescu-rezsim bukását követően 1989. december 26-án egyik alapítója volt a Romániai Magyar Demokrata Szövetségnek. 1993-ig tartozott a párt Szatmár megyei vezetőségéhez.

Bura 1990 januárjától lett az 5-ös számú Ipari Liceum igazgatója – mely ősszel visszakapta a Kölesey Ferenc Liceum nevet –, itt a kétnyelvű liceumból a második félévben 10 párhuzamos magyar tannyelvű osztállyal plusz esti tagozattal működő liceumot alakított ki. Az iskola épületében 1991-ben indult el a később Hám Jánosról elnevezett Római Katolikus, valamint a Református Szemináriumi Liceum. Már nyugdíjba vonulását követően, 1994-ben nevezték ki a Hám János Liceum igazgatójává, melyet továbbfejlesztve Hám János Iskolaközponttá alakította át. 1997-ben vonult végleg nyugdíjba, noha 1999 októberében a Babeş-Bolyai Tudományegyetemhez tartozó, Szatmárnémetibe kihelyezett Tanítóképző Főiskolai Tagozat adjunktusává az egyetem szenátusa kinevezte. Bura lett a helyi tanulmányi igazgató is. Az intézményt 2004-ig vezette, ekkortól az egyetem kihelyezett Pszichológiai és Neveléstudományi Karán lett óraadó tanár.

A pedagógusi mellett Bura tudományos (történeti, nyelvészeti, néprajzi) munkássága is fontos hagyatékul szolgál az utókornak. Élete végéig nagy szerepet vállalt a határon túli magyar kultúra, a magyar identitás, a magyar nyelv megőrzése érdekében. Fiatal korától szívügye volt a nyelvművelés. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1958-as, majd 1960-as or-

---

¹ 82 éves korában elhunyt Dr. Bura János. In: Szatmár megye hírportálja, 2014. augusztus 31. Online: <http://www.szatmar.ro/> – 2014. október. Vö. KAISER ERNŐ: Laudatio Bura László tiszteletére. In: A Bocskai István Társaság honlapja, 2014. Online: <http://kismarja.reformatus.hu/bocskaitarsasag> – 2014. október.

szagos anyaggyűjtő pályázatán III., illetve V. helyezést ért el, 2000-ben pedig II. lett. 1972 és 1979 közötti népdalgyűjtései két kötetben jelentek meg. Iskolatörténeti kutatásait a '70-es években kezdte meg. A '80-as évektől az ELTE jóvoltából Magyarországon is fokozatosan egyre több munkája jelent meg. 1990-et követően a korábban indexre tett, vagy politikai okokból egyáltalán meg sem jelent, csak kéziratban meglévő írásai is sorra kiadásra kerülhettek.

1990 után különböző szakmai társaságoknak lett tagja: a Magyar Néprajzi Társaság levelező tagjává választották 1990-ben. Tagja volt az Erdélyi Múzeum Egyesületnek (1991), a Nemzetközi Magyarok Filológiai Társaságának (1991), a Kriza János Néprajzi Társaságnak (1993), az Anyanyelvpartolók Szövetségének (1993). 2000-től volt a Magyar Tudományos Akadémia köztestületi tagja.

Bura volt a Szatmári Római Katolikus Egyházmegyei Bíróság által megbízott egyik történész szakértő Scheffler János (†1952) és Bogdánffy Szilárd István (†1953) vértanú püspökök boldoggá avatási perében. Mindkét eljárás a mártír főpapok beatifikálásával zárult. XVI. Benedek pápa hozzájárulásával 2010-ben Nagyváradon került sor Bogdánffy, 2011-ben Szatmárnémetiben Scheffler boldoggá avatására. Bura hasonló megbízást kapott Hám János (†1857), volt szatmári püspök és kinevezett esztergomi érsek ügyében folyó eljárás kapcsán is. Ez azonban máig nem zárult le. Történész szakértőként rá hárult a feladat, hogy összeállítsa a tőlük és róluk megjelent írott anyagok jegyzékét. A boldoggá avatási perekkel összefüggésben, s attól függetlenül is több munkájában a romániai magyar katolikus egyháztörténettel foglalkozott, feltárva a fellelhető források segítségével a diktatúra évtizedeinek történetét, az egyház és a magyarság viszonyosságait.² A nyelvtudományi és egyháztörténeti munkái mellett nagyszámban jelentek meg egyéb művelődéstörténeti és helytörténeti írásai is.

Már élete utolsó időszakában a MTA-PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport külső munkatársaként a – széleskörű nemzetközi kooperációban készülő – Püspöklexikon, illetve Frintaneum-projektek számára a Szatmári Egyházmegyére vonatkozó biográfiai szócikkeket készítette el példamutató alaposással és gyorsasággal.

E sokrétű szakember elhunya nagy veszteséget jelent az erdélyi, de az összmagyar kultúra és a magyar tudományos körök számára egyaránt. Bura Lászlót 2014. szeptember 6-án szombaton a szatmárnémeti híd melletti temetőben helyezték végső nyugalomra Schönberger Jenő szatmári püspök vezetésével nagyszámú gyászoló (családtagok, rokonok, barátok, ismerősök) kíséretében. Hankovszky Ferenc szatmári püspöki helynök így emlékezett róla temetési szentbeszédében:

„Erőink számbavételében példaként járt tehát előttünk. Sokszor beszélt arról, hogy meddig futja ereje. Teste meggyengült motorja meddig engedi. Laci bácsi már évek óta tudta, hogy súlyos beteg. Amikor elkezdődött ez a folyamat, akkor mindjárt vége is lehetett volna. De mivel nem így volt, mindig azt mondta, hogy minden órát, akár évet úgy tekint, ajándék arra, hogy dolgozzon, és feladatát végezze. Furcsa

² Bura László Tusor Péternek küldött levele. Szatmárnémeti, 2012. június 6.

lenne, ha valaki 50-60 évesen is még csak készülne élete feladatára. Erre az időre már ki kell adnunk magunkból azt az erőt, amit mások szolgálatára kaptunk. Erre az időre már jócskán és bőven mások hasznára és boldogságára kell élnünk. Ha Laci bácsira gondolunk, mondhatjuk, hogy bármilyen kényszerű volt életének befejezése, halála pillanatáig, 83 évesen is példaértékűen teljesítette Istentől kapott feladatát, melyet állandóan kutatott. ...küzdelmes keresztény életet élő férfi volt. Nehéz időben is kitartott a Krisztus-követés mellett. Fontosnak tartotta az eszményképeket, ezért szorgalmazta a szent elődök, Hám János és Scheffler János példaképeit. Jól tudta a maga életéből, hogy egészen Isten akarata szerint élni nem könnyű dolog. Hitvallóan élt.”³

Bura László szakmai elismerései: Csúry Emlékérem – Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (1987); A Magyar Nyelvtudományi Társaságtól, Romániai Magyar Pedagógus Szövetség Életműdíja (1996); Fraknói Vilmos-díj – Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma (2000); A nyelvőrzés díja – Anyanyelvpolók Erdélyi Szövetsége (2009); Identitás-díj – Az RMDSZ Identitás Alapítványa (2004); Dr. Scheffler János-díj – A Szatmári Római Katolikus Püspökség tudományos díja (2004); A Szatmár-megyei Tanács Kulturális díja – nyelvészeti és néprajzi munkákért (2005); Oklevél – Magyar Nyelvtudományi Társaság – néprajzi kutatás elismerése (2006); Gróf Mikó Imre emléklap és Emlékplakett – Erdélyi Múzeum Egyesület – az EME újjászervezése és működtetése érdekében kifejtett tevékenység elismeréséül (2006); Szatmárnémeti díszpolgára (2008); Gróf Mikó Imre emlékérem – az EME-ben kifejtett tudományos tevékenységéért (2009)
(Sági György)

---

³ Szombaton örök nyugalomra helyezték Dr. Bura Lászlót. In: Szatmár megye hírportálja, 2014. szeptember 6. Online: <http://www.szatmar.ro/> – 2014. október.

TUSOR, PÉTER: The Papal Consistories and Hungary in the 15th-16th centuries. To the history of the Hungarian Royal Patronage and Supremacy.

Budapest–Róma, „MTA-PPKE Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2012. (Collectanea Vaticana Hungariae, classis II, tom. 4.) 303 old.

Régi, sokat emlegetett adóssága a magyar történetírásnak, hogy eredményeit nem csak a hazai közönség, hanem más nemzetek történészei számára is elérhetővé tegye. Az elmúlt időszakban több kezdeményezés is indult ezen adósság törlesztésére, gondoljunk csak a nemrég indult *Hungarian Historical Review* folyóiratra. Mindemellett a rendszerváltást követően fellendülő egyháztörténet-írás számára is fontos az elért eredmények külföldön való reprezentálása. Ennek képezi egyik fontos alkotóelemét a *Collectanea Vaticana Hungariae* sorozat 2012-ben megjelent, Tusor Péter tollából származó angol nyelvű kötete. A könyv a pápaság és a Magyar Királyság 15–16. századi kapcsolatát mutatja be, mindezt a kor egyik legfontosabb pápai intézményének, a konzisztórium iratanyagának tükrében. Felmerülhet a kérdés, hogy miért pont eme intézményre esett a választás. Egyrészt azért, mert a korszakban a pápa legfontosabb tanácsadó testülete a konzisztórium volt, másrészt pedig azért, mert a Vatikáni Titkos Levéltárban (*Archivio Segreto Vaticano*) szerencsésen fennmaradtak a testület iratai.

A könyv első részében bemutatásra kerül a nyilvános konzisztórium (*consistorium publicum*) és a titkos ülések (*consistorium secretum*) működése és jellege, majd fontosságuk csökkenése. Ismerteti a szerző a konzisztórium történetét és bonyolult működését, a konzisztoriális beneficiumok betöltését, valamint a püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának szintén nem egyszerű folyamatát, a kánoni per (*processus informativus*) menetével együtt. Ezt követően magát a konzisztoriális ügymenetet, és az azt követő bulla kiállításának a Datária és a Kancellária által végzett folyamatát tárja elénk. Mivel ezen eljárás igen bonyolult, időigényes és költséges volt, a magyarországi püspökjelöltek is igyekeztek megkerülni ezt a burjánzó bürokráciát a Brévetitkárság (*Segreteria dei Brevi*) hivatalának segítségével, ahol sokkal gyorsabb, egyszerűbb és nem utolsósorban olcsóbb volt az ügymenet. Ennek ellenére a konzisztoriális javadalmak betöltésénél csak ritkán sikerült eme eljárást használni.

A munka második része – ahogyan a könyv címe is mutatja – a konzisztórium és Magyarország 15–16. századi kapcsolatát taglalja. Itt olvashatunk a magyar ügyek konzisztóriumi jelenlétéről, amely a mohácsi csatát megelőző évtizedekben, valamint a nagy várháborúk idején volt a legjelentősebb. Eme iratanyagban több magyar vonatkozású forrás is található, például Martinuzzi Fráter György bíborosi kreációjáról és az 1551 decemberében történt meggyilkolásáról, II. Rudolf trónra lépéséről vagy Báthory István lengyel királyságáról, valamint unokaöccsének, Báthory Andrásnak a bíborosi kinevezéséről is őriz forrásokat a levéltár. Természetesen az Oszmán Birodalom Magyarország területére indított hadjáratai is gyakran szerepelnek az iratokban, ám a konzisztoriális rendszer súlyának csökkenésével a magyarországi ügyek tárgyalása is háttérbe szorult. Jó példa erre

a tizenöt éves háború, ugyanis míg a háború kezdeti éveiben még bőségesen található e témában konzisztoriális bejegyzés, addig 1595 után e bejegyzések megszűnnek. Kivételt képez ezalól Kanizsa 1601-es sikertelen ostroma, amely többek közt azért kapott figyelmet a konzisztóriumban, mert Giovanni Francesco Aldobrandini, VIII. Kelemen pápa világi neposa Kanizsa falai alatt esett el.

A könyvben külön rész szól a közép- és koraiújkorai magyar egyházi beneficiumok betöltéséről. A magyar uralkodó jelentős befolyással rendelkezett a magyar egyházi javadalmak adományozását illetően, gondoljunk csak a Luxemburgi Zsigmond óta létező királyi tetszvényjogra (*placetum regium*). Emellett előfordult, hogy a Titkos Tanácsban (*Consilium Intimum*) vagy a Magyar Tanácsban (*Consilium Hungaricum*) jelenlévő protestáns főurak is éreztetni tudták a püspöki vagy érseki székek betöltése ügyében a véleményüket. Így a magyarországi katolikus hierarchia vezetőinek kinevezése egy sokszereplős játék volt, amelyben a legfontosabb „játékosok” a pápa, a Habsburg uralkodó és a magyar főurak voltak. Külön fejezet szól a magyar egyház Mohács utáni állapotáról, amely a török előretörés és a reformáció terjedése következtében válságos helyzetbe került. Ezt jól jellemzi az egyházi javadalmak világi kézre kerülése, a püspökségek elzálogosítása, és a bevételek drasztikus csökkenése. Mindezek mellett Tusor foglalkozik a „kereszténység védőbástyája”-idea kialakulásával,¹ valamint Róma, a bécsi Udvar és a magyar katolikus hierarchia változó kapcsolatával. E rész teszi ki a könyv legjelentősebb részét. Mindezekhez pedig gazdag magyar és külföldi szakirodalommal ellátott hivatkozások társulnak.

A leírtak alátámasztását jól szolgálja a huszonegy eredeti latin nyelvű, angol regesztával ellátott forrás, a magyar egyház- és vármegyéket bemutató térképek és a forrásokat ábrázoló fekete-fehér képek. A közölt források az 1417 és 1588 közti időszakot ölelik fel, és megtaláljuk köztük például II. Lajosnak, I. Ferdinándnak, Miksának, II. Rudolfnak, vagy Telegdy Miklósnak és Fejérvöly Istvánnak a témához kapcsolódó leveleit. A könyvben való tájékozódást index segíti, a könyv végén pedig egy közel húszoldalas, hivatkozások nélküli tanulmány olvasható, amely összegzésképpen magyar nyelven ismerteti a konzisztóriumban előforduló magyar ügyeket, illetve a magyar királyi főkegyúri jog (*ius supremi patronatus*) sokat kutatott történetét. Érdeemes lett volna az itt szereplő neveket is felvenni az indexbe.

Azok, akik részletesebben kívánnak tájékozódni a témával kapcsolatban, vagy további források után érdeklődnek, kezükbe vehetik azt az imént ismertetett kötet előtt röviddel megjelent könyvet, amely Nemes Gábor mellett a mostani szerzőnk keze munkáját dicséri.² E kötetben hosszas

¹ E témában az egyháztörténeti kutatócsoport már megjelentetett egy forráskiadványt: „Magyarország, mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája”. A Vatikáni Levéltárnak azok az okiratai, melyek őseinknek a Keletről Európát fenyegető veszedelmek ellen kifejtett erőfeszítéseire vonatkoznak, cca 1214–1606. Összegyűjt. és kiadásra rend.: Artner Edgár. Közread.: Szovák Kornél – Török József – Tusor Péter. Bp., 2004. (Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nuncupatae Ser. 1. Collectanea Vaticana Hungariae Classis 1.)

² Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae. (1426–1605) Közread.: Tusor Péter – Nemes Gábor. Budapest-Róma, 2011. (Bibliotheca

vatikáni kutatási projekt után a PPKE BTK hallgatóinak bevonásával kiadták az 1426 és 1605 közötti összes magyar vonatkozású konzisztoriális forrást.

Összességében tehát elmondható, hogy egy igényes, jól használható, tradíciókat követő kötetet vehet kezébe az olvasó, amely minden bizonnyal nagy segítség lesz a nemzetközi tudományos közönség számára. Reméljük, hogy a kötet hamar bekerül a külföldi kutatók látóterébe, és hogy a Tusor Péter által vezetett egyháztörténeti kutatócsoport továbbra is lendületben marad.

(ism.: *Kanász Viktor*)

CZELLÁRNÉ CSIBA JUDIT: A helvetiai confessio első dunántúli püspöke, Pathai István. Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület – Pápai Református Teológiai Akadémia, 2014. (Acta Theologica Papensia, 14.) 135 old.

A reformáció 500. évfordulójára készülődve már eddig is számos kulturális értékkel gazdagodtunk. Többek között Czellárné Csiba Judit bölcsészdoktori értekezésének 2014-es kiadásával, amely Pathai Istvánról, az első dunántúli református püspökről szóló monográfia.

A könyv keletkezése jóval messzebbre nyúlik. Szerzője a debreceni Egyetemi Könyvtár akkori munkatársaként 1978-ban egy antikvár könyveszerzés alkalmával figyelemre méltó kiadványra bukkant, mely tartalmazta Pathai István ágendáját *Az helvetiai confessio való köröztyén paedikátoroknak Dunán innen, az egyházi szolgálatban való rend tartásokról íratott könyvechke* címmel. Ez a mű mindaddig csak feljegyzésekből volt ismert, egyetlen példányát sem tartották számon a könyvtárak. Németújváron jelent meg 1617-ben, s már ezért is nagy nyomdatörténeti jelentőséggel bír: korábban egyetlen 1617-es nyomtatványt sem ismertünk erről a helyről, így bizonyítottá vált a nyomda akkori működése. Teológiai és egyháztörténeti vonatkozásban sem kevésbé érdekes, hiszen a liturgia – az agenda tárgya – a helvét irány önállósodásának lényeges része az evangélikus–református különválás korában. Nyelvtörténetileg pedig nagyszerű lehetőséget kínál a korabeli egyházi kifejezésmód tanulmányozásához. A szerző akkoriban szakszerűen bemutatta a kiadványt,¹ így az bekerült a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* második kötetének címszavai közé. (RMNy, 1143A.)

A mű felfedezője egyetemi doktori értekezését Pathai Istvánról készítette, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Régi Magyar Irodalmi Tanszékén 1980-ban. Témavezetője dr. Bitskey István, bírálója dr. Bán Imre volt. Az imponálón sokoldalú munka könyv formában csak 2014-ben jelent meg. Szerzője közben Svájcba költözött, de ott sem szakadt el az egyházi és kulturális élettől: a mai napig meghatározó szerepet játszik a svájci magyarok közösségében, többek között a *Genfi Magyar Értesítő* szerkesztésével.

A református egyház figyelme akkor fordult a tanulmány felé, amikor a Dunántúli Református Egyházkerület 400 éves fennállását ünnepelte. Ugyanis 1612-ben, a Köröendi Zsinaton jött létre egyházjogilag a helvét hitvallású egyházkerület a Dunántúlon. A kálvini irányvonal teológiai önállósodása még Beythe István püspöksége alatt megszületett, az ún. „közös protestáns korszak” végén, ám a kerület második nagy korszakának (1612–1734) első püspöke már Pathai István volt. S nem véletlenül választották meg éppen őt, hiszen az evangélikusoktól való különválás előtt is a helvét teológiai elvek érvényesüléséért küzdött következetesen. Egyháztörténeti érdemei miatt, valamint a róla szóló könyv értékeit látva került sor a 2014-es kiadásra. A kerület a Pápai Református Teológiai Akadémiával karöltve

---

¹ CZELLÁRNÉ CSIBA JUDIT: Pathai István ismeretlen műve 1617-ből. In: *Magyar Könyvszemle*, 1979. 3. sz. 308–309. p.

gondozza az *Acta Theologica Papensia* sorozatot, amelynek 14. köteteként nyomtatták ki az értekezést. Ajánlását Steinbach József, a Dunántúli Református Egyházkerület püspöke és dr. Bitskey István akadémikus, professor emeritus írta.

Czellárné Csiba Judit könyvének egyik értéke a monografikus, összefoglaló jelleg. Szintetizálja a korábbi összefoglaló egyház- és irodalomtörténeti művek, illetve az újabb tanulmányok eredményeit. A korábbi szerzők elsősorban egyháztörténeti szempontból foglalkoztak Pathaival (Eötvös Lajos, Tóth Ferenc, Thury Etele, Földváry László, Zoványi Jenő, Kathona Géza), vagy életrajzát kutatták. Toldy Ferenc és Havran Dániel régi magyar irodalomról szóló munkáiban van némi szerepe Pathai Istvánnak, de igazából Czellárné Csiba Judit nyújtja az első irodalomtörténeti elemzést írásairól.

Pathai írásos műveiből kevés maradt fenn: az egyházban hitvitái és énekei voltak régóta ismertek. A *Régi Magyar Költők Tára* XVII/8. kötete három költői munkáját közli. Szerzőnk ezeken kívül is gazdagon merít a forrásokból. Külön fejezetet szán értekezésében a Pathai és pápai barátja, egyben munkatársa, Kanizsai Pálfi János latin nyelvű levelezésére. Ennek alapján jellemzi a néhai superintendens műveltségét, politikai és etikai nézeteit, rajzolja meg magánéleti és egyházi vezetői portréját. A szövegekből olyan részleteket emel ki, amelyek gazdag korrajzzal veszik körül az életművet. Nemcsak Pathai személyiségét és gondolkodását ismerjük meg, hanem rajta keresztül a korabeli egyházi gyakorlatot is. Például amikor házassági válságokkal szembesül a református lelkész és közösség, milyen esetekben engedik meg a válást, és milyen módon szólnak bele a házastársak életébe. Úttörő korszakról van szó, amikor mérlegre kerül, hogy a középkori egyház hagyományából mit vetnek el, és mit, hogyan őriznek meg vagy alakítanak át. A mai olvasó nem is gondolja, hogy létezett még az orvos-papi szolgálat, amit minden felekezetben gyakoroltak, s hogy a harmincéves háború kezdetén milyen gondokkal küzdöttek az oktatás és nyomdászat munkatársai. Nem rajzolnak idilli képet a levelek az egyházfegyelméről, a lelkészi kihágásokról. Egyszerre kellett az egyháznak külső és belső bomlasztó erőkkel küzdenie, s Pathai intézkedéseiből, kommentárjaiból kiderül, hogy kiállta az emberség próbáját. Mint egyházszervező éber óra a helvét hitvallásnak gyakorlati teológiai kérdésekben is: nagy gondja van az úrvacsora részleteire (milyen kenyér, bor használható; milyen körülmények között szolgáltatható ki stb.), szigorúan ellenőrzi lelkészeit, nem engedi a lutheránus elhajlásokat. A levelezés is eszköze volt a lelkészi eszmecserének, az elvek tisztázásának. Külön fejezetet szentel a tanulmány szerzője a levelek stílusának, választékos, magas színvonalú latinságának.

A monográfia tetemes részét teszi ki Pathai írói munkásságának méltatása. Itt már magyar nyelvű, mindenkinek, „deáktalan” embereknek is szóló egyházi szövegek állnak a középpontban. 1592-ben született a kátéja, melynek címe: *Az sacramentomokrol in genere*. Ahogy a cím jelzi, elsősorban az úrvacsoratanról szól, arról a kérdéstről, amelyben a lutheri és svájci teológia nem tudott közös nevezőre jutni. Ez a sarkalatos probléma az elsőszámú hittanítói feladat ebben a korban. A szerző ajánlásában kiemeli a magyar nyelv jelentőségét, és követve a 16. század prédikátorainak társadalombíráló hagyományát, elmarasztalja saját korát, hazájában a kultúrapártolás hiányát. Tárgyalásában polemizál más úrvacsora-felfogásokkal, s itt

már nem csak a kevésbé tanultakra gondol: érvelését az egyházatyáig vezeti vissza, Cyprianusra, Cyrillusra, Tertullianusra hivatkozik, valamint a helvét Bullingerre. A kérdést Jézus Krisztus személye kettős természetének problematikájába helyezi. 7 pontban cáfolja a brentianus, vagyis lutheránus tanítást. Czellárné Csiba Judit a mű teológiai jellemzőit elsősorban Kathona Géza *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből* (Bp., 1974., 148-180.) c. írására támaszkodva foglalja össze. Kiemeli Béza hatását, amely Szegedi Kis István művein keresztül juthatott el a szerzőhöz. Nyelvi-stilisztikai szempontból a szöveg szólásokban és képszerű kifejezésekben gazdag voltát elemzi. Még szemléletesebb lenne a fejtegetés, ha a nyelvi jelenségeket a szerző többször társította volna a megfelelő teológiai tételekhez, amelyek megértését hivatottak szolgálni.

Pathai korábban ismeretlen alapművének, az agendának van a legnagyobb teológia- és egyháztörténeti hozadéka. Először is jelentőséggel bír, hogy *Az Helvetiai confession valo Köröztyén Pradikátoroknak Dunán innen, az egyházi szolgálatban való rend tartásokról irattatott könyjvechke* egy kötetben szerepel másik három teológiai művel (Gönczi-féle artikulusok; Zoványi György: *Canones ecclesiastici*; 1667-es sárospataki artikulusok), ami önmagában is teológiai fejlemény, koncepció. Ezen kívül kiderült, hogy a könyv tartalma más, mint eddig az utalások alapján hitték. Beleillik a 16. század óta folyamatosan megjelenő szertartáskönyvek sorába, Heltaitól Milotai Nyilas István művéig. Czellárné Csiba Judit az összehasonlításokból arra a következtetésre jut, hogy Pathai írása leginkább Meliuséval rokonítható. Témája a keresztség és az úrvacsora, továbbá – s ez rajta kívül egyedül Melius agendájában van így – a kiközösítés és az egyházmegkövetés szertartása. Napjainkban már Magyarországon is jelentős szakirodalma van a liturgikának, s remélhetőleg a doktori értekezésnek ez a része kapcsolatba kerül a legújabb fejleményekkel. Az olvasó számára igazán akkor kerül a helyére a Pathai-féle erősen egyszerűsített liturgia, ha nemcsak a korábbi és későbbi református, hanem a korabeli katolikus és evangélikus tendenciákkal is összehasonlítjuk. A kiközösítés és megkövetés célja, tartalma és formája is olyan téma, amelynek fejlődését érdemes az egészen korai kereszténységtől figyelembe venni.

Bölcsészdoktori értekezés esetében különösen fontos szempont egy alkotó műveinek esztétikai jelentősége, nyelvi-irodalmi értéke. Czellárné Csiba Judit az 1613-ban keletkezett, majd 1626-ban Pápán kinyomtatott hitvitázó iratot emeli ki mint Pathai prózáirói munkásságának csúcspontját. Címe: *Amaz Het Fiev es tiz sarw fene ruháztatot parázna Babilonnak, mely az eo tisztatalan paráznaságának, arany pohárba toeltoet reszegetoe utálotossagával meg reszegetoette az foeldnec lakozoit mezételessenek tuekoere*, s közvetlen ihletője – szerzője bevallása szerint – Pázmány Péter *Kalauza*. Célja az olvasót két diák párbeszédén keresztül meggyőzni, hogy az igaz vallás a református. Lényegében a katolicizmus teljességre törő bírálatáról van szó, annak bizonyításáról, hogy a Szentírás és Krisztus rendelkezései helyett „emberi csinálmányok” terepe a pápás egyház. Az érvelésben mind bibliai, mind antik források, mind pedig 16–17. századi hitvitázó írók gondolatai szerepelnek, s a tanulmány szerző szerint ezek Szegedi Kis István *Speculum*ából kerültek ide. Sőt erre maga Pathai utal, szemben más hitvitázókkal, akik ezt elhallgatják, de írásaik nyilvánvalóan tükrözik Szegedi hatását. A „parázna Babilonnak [...]”

tüköre” tehát elsősorban nem tartalmának vándoranyaga miatt különleges. Inkább szenvedélyes, szarkasztikus hangneme, képszerű, szemléletes, sokszor manierista hatású kifejezésmódja miatt. Nem kevésbé erőteljes stílus ez, mint a híres kortársé és ellenfelé, Pázmány Péteré. A korabeli szólásoknak, közmondásoknak is tárháza ez a mű. Szinte sajnáljuk, hogy a tanulmányt nem kíséri szöveggyűjtemény, amelyben az idézeteken kívüli 17. századi anyagot olvashatnánk, s még többet élvezhetnénk a korszak ízes nyelvezetéből.

Pathai három költői művéről sokoldalú, alapos elemzéseket írt Czellárné Csiba Judit. A két ének – *Szent az úr és szent az ő neve*, valamint *Sok rendbéli próbák vadnak raytunk az életben* – protestáns énekeskönyvekben maradt ránk, sőt az utóbbi katolikus gyűjteményben is szerepel. A harmadik mű, az epigrammafordítás a kortársak számára mint hitvitázó szatirikus szöveg volt érdekes, mivel Johanna női pápa esetét aktualizálja, használja a katolicizmus ellen. A tanulmány összehasonlítja Magyarai István, Janus Pannonius és Pathai latin szövegváltozatait, így érzékeltetve, hogy Pathai magyarra fordítása mennyivel vaskosabb az eredetnél. Részletesen foglalkozik a szöveg időmértékes verselésével, kiemelve, hogy a korabeli magyar nyelvű hexameterek között ezek a sorok a szabályosabbak közé tartoznak.

Nemcsak költőként, de fordítóként is számon tartjuk Pathai Istvánt. Feljegyzések tanúsítják, hogy magyarra ültette Juan Luis Vives spanyol humanista nőneveléssel foglalkozó művét, de sajnós a szöveg nem maradt fenn. Czellárné Csiba Judit azonban mégis tud ebből Pathait jellemző következtetéseket levonni, mivel ismeri az eredeti mű tartalmát, szigorú, puritánok számára is követendő erkölcsiségét. Gazdagítja a néhai szuperintendens portréját, hogy küldetésének érezte a nők erkölcsi nevelését és művelődését gyarapítani, korszerű és keresztény szellemben.

Nem csak egy tanulmánnyal lettünk gazdagabbak a Pathai Istvánról szóló monográfia elolvasása után. S nem csak a 17. századi vallási életről lett pontosabb képünk. Előremutató, ihlető írással találkoztunk, mely több tudományág számára is hasznosítható.

(ism.: *Goór Judit*)